

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

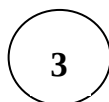
Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!
Качественное образование – гарантия будущего!
Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТТИН
ЖАРЧЫСЫ
илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал
ВЕСТИК
МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD
OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER
K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

Жалал-Абад, 2024

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

2024-жыл, №3

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.

Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., “Спутник” кичи району, Жеңи-Жок көчөсү, 30.

Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Башкы редактор: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., профессор;

Башкы редактордун орун басарлары: – С.А.Өмүрзаков К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун окуу иштери боюнча проректору, э.и.д., профессор; Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү боюнча проректору, п.и.к., профессор.

Жооптуу катчы: Д.К.Сулайманова – э.и.к., доцент.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. Г.К.Кантороева

э.и.д., проф. А.З.Зулпукаров

э.и.д., проф. Ж.С.Джаилов

э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев

э.и.д., проф. Стефан Дырка

э.и.д., проф. А.М.Маткеримова

э.и.д., проф. М.Ж.Абдиев

ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев

ф-м.и.д., проф. К.С.Алыбаев

филол.и.д., проф. К.З.Зулпукаров

филол.и.д., проф. М.В.Пименова

п.и.д., проф. С.С.Сакиева

т.и.д., проф. А.А.Асанканов

филос.и.д., проф. К.А.Исаков

б.и.д., проф. Б.А.Токторалиев

м.и.к., доц. М.Р.Ниёзметов

филол.и.к., проф. А.С.Жолдошбаев

т.и.к., проф. Ж.А.Дуйшеев

э.и.к., доц. Н.К.Токтомаматова

э.и.к., доц. Чагры Эргезер

Научно популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

учебно-научно-производственного комплекса

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

2024 год №3

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издаётся с 2008 года.

Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон “Спутник”, ул.Жеңи-Жок, 30.

Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Главный редактор: – А.К.Кантороева ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор;

Заместители главного редактора: С.А.Омурзаков – проректор по учебной работе МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор; Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., профессор.

Ответственный секретарь: Д.К.Сулайманова – к.э.н., доцент.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. Г.К.Кантороева

д.э.н., проф. А.З.Зулпукаров

д.э.н., проф. Ж.С.Джаилов

д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев

д.э.н., проф. Стефан Дырка

д.э.н., проф. А.М.Маткеримова

д.э.н., проф. М.Ж.Абдиев

д.ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев

д.ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев

д.филол.н., проф. К.З.Зулпукаров

д.филол.н., проф. М.В.Пименова

д.п.н., проф. С.С.Сакиева

д.и.н., проф. А.А.Асанканов

д.филос.н., проф. К.А.Исаков

д.б.н., проф. Б.А.Токторалиев

к.м.н., доц. М.Р.Ниёзметов

к.филол.н., проф. А.С.Жолдошбаев

к.и.н., проф. Ж.А.Дуйшеев

к.э.н., доц. Н.К.Токтомаматова

к.э.н., доц. Чагры Эргезер

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic. Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;

fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Омурзаков С.А., э.и.д., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ЭКОНОМИКАСЫНЫН АБАЛЫ ЖАНА КАРЖЫЛОО БУЛАКТАРЫ

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасынын инновациялык экономикасынын абалы жана каржылоо булактары боюнча маселелер каралган. Ички дүң продукттун динамикасы, ички дүң продукттун тармактык түзүмү. Негизги капиталга болгон инновациялардын кварталдар боюнча динамикасы, инновациялардын каржылоо булактары боюнча түзүмү сыяктуу статистикалык маалыматтар да каралган. Кыргыз Республикасындагы улуттук инновациялык тутум өнүгүүнүн инновациялык жолу сунушталган.

Түйүндүү сөздөр: инновация, экономика, каржылоо булактар, өнөр жай.

СОСТОЯНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ИСТОЧНИКИ ЕГО ФИНАНСИРОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается состояние инновационной экономики Кыргызстана и вопросы, связанные с источниками финансирования. Анализируется динамика валового внутреннего продукта, отраслевая структура валового внутреннего продукта. Приводятся статистические данные, такие как динамика инноваций в основной капитал по кварталам, структура инноваций по источникам финансирования. Предложен инновационный путь развития национальной инновационной системы в Кыргызстане.

Ключевые слова: инновации, экономика, источники финансирования, промышленность.

THE STATE OF THE INNOVATION ECONOMY IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND ITS FUNDING SOURCES

Abstract

This article examines the state of Kyrgyzstan's innovation economy and issues related to funding sources. It analyzes the dynamics of the gross domestic product and the sectoral structure of the gross domestic product. Statistical data are provided, including the dynamics of fixed capital innovation by quarter and the structure of innovation by funding source. An innovative path for the development of the national innovation system in Kyrgyzstan is proposed.

Keywords: innovation, economy, funding sources, industry.

Эгемендүүлүктүн отуз жылга жакын мезгили улуттук өндүргүч күчтөрдү реформалоо жана аларды тездетилген темпте рынок мамилелерине өткөрүү менен мүнөздөлдү. 1991-2020-жылдар аралыгында экономикада түп-тамырынан бери жүргүзүлгөн институционалдык өзгөрүүлөрдү ишке ашыруу жараянында олуттуу көйгөйлөрдүн бар экендигине карабастан. оң макроэкономикалык тенденцияларды стабилдештирүү жана түптөө үчүн негиздер түзүлдү. Бул жылдар негизги макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн – ИДПнын,

инвестициялардын көлөмүнүн өсүшүнүн жана башка маанилүү көрсөткүчтөрдүн динамикасындагы салыштырмалуу туруктуулуктун орун алгандыгы менен мүнөздөлгөн. Кыргызстандын ИДПсынын динамикасы 2,3-2,8% деңгээлинде турукташуу менен 2020-жылы 2,1% өсүшкө ээ болду. Өсүштүн мындай темптери негизинен өз кезегинде тектеш тармактардын өнүгүшүнө түрткү берген өлкөнүн энергетикалык комплексин өнүктүрүү менен байланышкан. Салыштырып карай турган болсок, Казакстанда 2020-жылы ИДПнын өсүшү 101,8%ды, Тажикстанда 100,1%ды түзгөн.

Кыргызстанда чындап иштеп жаткан базар экономикасы курулду. Экономикада иштегендердин саны 2020-жылы 1012,1 миң адамды түздү. Тоокен жана энергетика тармактары өнөр жайынын алдыңкы тармактарынан. Сапатынын жогорку деңгээлине байланыштуу кыргыздын калай, алтын, күмүштөрү суроо-талапка ээ жана дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү. 2014-2020-жылдар аралыгында ИДПнын физикалык көлөмү 1,0 эсеге өсүп, ал эми ИДПнын жылдык орточо өсүшү 2,1%ды түздү. 2014-2020-жылдар ичинде ИДПнын көлөмү жан башына эсептегенде 1,02 эсеге өстү.

Кыргызстандын каржы тутуму КМШ өлкөлөрүнүн ичинен эң прогрессивдүү тутумдардын бири катары таанылган. Банк сектору өзүнүн өнүгүүсүндө Тажикстандын, Өзбекстандын көрсөткүчтөрүнөн бир аз алдыда. Республиканын экономикасына 3,2 миллиард АКШ долларына жакын түз чет элдик инвестиция тартылган. Кыргызстан Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунунун мүчөсү болуу менен ачык сырткы соода саясатын жүргүзүп келе жатат. Алсак, 2018-жылы сырткы соода жүгүртүүнүн көлөмү 12 млн. дон ашык АКШ долларына тең оң маанилүү сальдого ээ болуу менен 80 млн. долларга жакындады жана 1999-жылга салыштырмалуу 3 эседен көп өстү. Тышкы соода географиясы да байкаларлык түрдө диверсификацияланган, ал эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында негизинен ЕврАзЭС өлкөлөрүн камтыган. 2020-жылы Кыргызстандын товар жүгүртүүсүнүн түзүмүндө Россия, Казакстан жана Кытай биринчи орунга чыгышты.

Бүгүнкү күндө Дүйнөлүк банктын классификациясы боюнча Кыргыз Республикасы тиешелүү кирешеси бар өлкөлөрдүн тобуна кирет. Жашоо сапатынын акыркы 10 жыл ичиндеги негизги көрсөткүчтөрүн салыштырсак:

- кыргызстандыктардын акчалай кирешелери орто эсеп менен эки эсеге көбөйдү;

- орточо айлык эмгек акы дээрлик 1,6 эсеге өстү;

- минималдуу эмгек акынын өлчөмү 3 эсеге көбөйдү;

- пенсиянын орточо айлык өлчөмү 2,1 эсеге көбөйдү.

Кыргызстандагы бастыруу менен жүргөн экономикалык өсүш мамлекеттин чыгашаларынын социалдык багыттуулугун олуттуу кеңейтүүгө мүмкүндүк берди, бул өлкөнүн экономикасынын бекемдигинин белгилүү деңгээлине жетишилгендигин айгинелейт. Кыргызстан ИДПнын түзүмүндөгү айыл чарбасы менен өнөр жайдын үлүшүн мындан ары жогорулатууда айыл чарба жерлеринин жеткиликтүү мүмкүнчүлүктөрүнүн жана энергетиканы өнүктүрүүнүн, тактап айтканда, Камбар-Ата ГЭСинин курулушунун жана ишке

киргизүүнүн эсебинен артыкчылыкка ээ. Бул үчүн өндүрүлгөн электр энергиясын натыйжалуу пайдалануу жана сатуу талап кылынат.

АКШ жана Германия сыяктуу өнүккөн батыш өлкөлөрүнүн түзүмү бул өлкөлөрдүн ИДПсынын түзүмүнүн жарымынан көбүн башка тармактар (тиешелүү түрдө 51,5 жана 50,9%) ээлей турганын көрсөтүп турат. Аларга каржылоо, насыялоо, камсыздандыруу, башкаруу, илим жана илимий кызмат көрсөтүү, билим берүү, саламаттыкты сактоо жана башка тармактар кирет.

1.-таблица – Ички дүң продукттун динамикасы (туруктуу баада; өткөн жылга карата пайыз менен)

Өлкөлөр	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2021-ж.	2022-ж.
Казакстан	113,5	109,8	109,3	109,4	109,7	110,1	108,7
Россия	105,1	104,7	107,3	107,1	106,4	105,2	102,3
Беларуссия	104,7	105,0	107,0	111,0	109,2	107,9	106,4
Өзбекстан	104,5	104,2	104,4	108,9	107,2	106,1	105,0
АКШ	100,8	101,9	103,0	104,4	103,6	104,0	102,9
Германия	100,8	100,1	99,9	101,7	100,9	100,2	100,0
Кыргызстан	97,7	100,2	100,2	100,3	100,3	100,2	100,0

2-таблица – Ички дүң продукттун тармактык түзүмү (жыйынтыкка карата пайыз менен)

Өлкөлөр	ИДП , баары	Анын ичинде тармактар боюнча					
		Айыл чарбасы, балык жана аң уулоо	Өнөр жайы	Куру- луш	Тран- спорт жана байла- ныш	Соода	Башка тармак- тар
Казакстан	100	6,6	31,0	8,2	10,2	12,3	31,7
Россия	100	5,5	27,9	7,1	9,3	22,2	28,0
Беларуссии	100	10,0	31,0	7,1	11,3	11,7	28,9
Өзбекстан	100	34,6	16,2	6,7	8,9	11,5	22,2
АКШ	100	1,6	19,2	4,9	-	22,8*	51,5
Германия	100	1,2	25,3	5,1	5,9	11,7	50,9
Кыргызстан	100	18,1	32,0	16,5	8,8	8,4	15,7

Республика негизинен өнүгүүнүн фактордук стадиясында, анын алдында инвестициялык-инновациялык өнүгүүгө өтүү милдети турат. Атаандаштыкка жөндөмдүү улуттук экономиканы түзүүдө энергия алып жүрүүчүлөрдүн эсебинен болгон каржылык каражаттар негизги ролду ойной алат жана ойношу керек. Ушуга байланыштуу чарбалык механизмди түп тамырынан бери өзгөртүү, топтолгон каржылык ресурстарды өнөр жайын инновациялык өнүктүрүүгө жана экономиканы кластердик өнүктүрүүгө багыттоо менен экспорт үчүн чийки затты эмес, кайра иштетүүчү өнөр жайынын атаандаштыкка жөндөмдүү продукциясын чыгаруу үчүн кайра иштетүү өнөр жайына инвестициялардын агымын жана

илимий-техникалык прогрессти стимулдаштырууну күчөтүү зарыл. Бул негизги фонддордун жогорку жешилүүсү жана жаңы технологияларды тартуу менен байланышкан башка көйгөйлөрдү чечет, ошондой эле өлкөнүн ичинде тармактар аралык жана аймактар аралык экономикалык интеграция жараяндарын күчөтөт.

Өткөн жыл ичинде инновациялардын көлөмү 14330,2 миң сомду түзүп, 2019-жылга салыштырмалуу 18,2%га көп болду. 2020-жылдын декабрында өткөн жылдын тиешелүү айына салыштырмалуу инновациялардын деңгээли 18,6%га көбөйүп, 2400 миң сомду түздү, 2020-жылдын 4-кварталында 2019-жылдын 4 кварталына караганда булардын көлөмү 33,1%га көбөйүп, 5619,9 миң сомду түздү.

3-таблица – Негизги капиталга болгон инновациялардын кварталдар боюнча динамикасы

Кварталдар	Млн. сом		Өткөн жылдын тиешелүү кварта-лына салыштырмалуу % менен	
	2019	2020	2019	2020
I	950,8	1050,5	95,1	104,6
II	2736,3	2990,4	88,9	105,2
III	3907,4	4669,4	115,7	115,6
IV	4000,1	5619,9	114,9	133,1

2019-жылга салыштырмалуу инновациялардын түзүмү олуттуу өзгөрдү, анда ички булактардын эсебинен болгон салымдардын үлүшүнүн көбөйгөндүгүн байкоого болот.

4-таблица – Инновациялардын каржылоо булактары боюнча түзүмү

Көрсөткүч	Млн. сом		Жыйынтыкка карата % менен	
	2019	2020	2019	2020
Инновация	11594,6	14330,2	100	100
Анын ичинде:				
Ички инновация	8304,5	11536,3	71,6	80,5
Республикалык бюджет	730,6	937,5	6,3	6,5
Жергиликтүү бюджет	146,9	237,2	1,3	1,7
Ишканалардын жана уюмдардын каражаттары	4347,0	5289,0	37,5	36,9
Калктын каражаттары ж.б.	3080,0	5072,6	26,6	35,4
Сырткы инновация	3290,1	2793,9	28,4	19,5
Чет өлкөлүк насыя	1803,1	1725,8	15,6	12,0
Түз чет өлкөлүк булактар	1294,5	813,2	11,2	5,7
Чет өлкөлүк гранттар жана кайрымдуулук жардамы	192,5	254,9	1,7	1,8

Ошентип, Кыргызстандын инновациялык саясаты мамлекеттик саясаттын курамдык бөлүгү болуу менен, мамлекеттин инновациялык ишмердүүлүктүн

макамына, принциптерине, максаттарына, милдеттерине, ресурстарына, механизмдерине жана натыйжаларына карата болгон базистик багыттарын ишке ашырууну түз жана кыйыр түрдө тескөө боюнча республикалык, аймактык жана муниципалдык деңгээлдеги иштин бир түрү болуп саналат.

Инновациялык өнүгүүнүн методологиясын изилдөө инновациялар продукттардагы, жараяндардагы жана уюмдун стратегиясындагы өзгөрүүлөргө тиешелүү экендигин көрсөттү. Методология инновацияларды технология, коммерция жана экономикалык өнүгүү менен байланышта кароону көздө тутат. Инновациялык өндүрүшкө өтүү өндүрүштү илимий-техникалык чечимдер менен камсыздайт. Жогоруда айтылгандардын негизинде инновациянын экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөргө тийгизген таасиринин мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталып, инновациялык иштин өзгөчөлүктөрү бөлүнүп көрсөтүлдү. Ошентип, инновация – бул жогорку ыктымалдуулук менен потенциалдуу, убакыт боюнча жеткиликтүү жакын экономикалык пайдага ээ болгон жаңы колдонмо натыйжаны алуунун максаттуу багытталган интенсивдүү жараяны.

Кыргыз Республикасындагы улуттук инновациялык тутум өнүгүүнүн инновациялык жолуна өтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүүнү, тармактык өз ара аракеттенүүнү жана инновациялык тутумду кластерлештирүүнү калыптандырууну көздө тутат.

Колдонулган адабияттар:

1.Култаев Т.Ч. Об одном решении некоторых экстремальных задач аграрного производства. Вестник ОшГУ: Специальный выпуск. Часть II. - Ош, 2004. –С.140-143.

2.Статистический ежегодник Кыргызской Республики. 2018-2022 гг. - Бишкек 2023.

3.Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. Модернизация агропромышленной сферы на основе совершенствования инновационных процессов в Кыргызстане. [Текст] /Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. 2020. № 3 (30). С. 94-99.

4.Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т. Совершенствование и оптимизация продовольственной безопасности на основе животноводческой продукции. [Текст] /Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Научно-методический журнал «Наука, техника и образование». Февраль 2016, 2 (20) Москва, 2016. –С. 93-100.

5.Сулайманова Д.К. Совершенствование продовольственной безопасности на основе интеграционных процессов в агропромышленном комплексе региона. [Текст] /Сулайманова Д.К.// Проблемы науки. 2016. № 1 (2). С. 6-11.

6.Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. Научные основы развития инновационных процессов в сельском хозяйстве. [Текст] /Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Электронное периодическое издание “Экономика и социум” №4 (17) -2015. 871-878.

7.Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. Модернизации АПК на основе совершенствования инновационных процессов экономики. [Текст] /Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Научный журнал “Альманах мировой науки”

2015-№1-4(1) “Актуальные проблемы развития современной науки и образования” По материалам международной научно-практической конференции 31 октября 2015 года (часть 4). 81-90.

8. Алтухова А. Система экономико-математических моделей по прогнозированию развития регионального АПК / А. Алтухова, Е. Читашвили // АПК: экономика и управление. 1999. -№7.-С. 58-61.

9. Кыргызстан в цифрах, Бишкек, 2024.

10.Сельское хозяйство Кыргызской Республики 2018-2022, Бишкек 2023.

11.Маматурдиев Г.М., Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т. Пути совершенствования и оптимизации производства молочной продукции на основе моделирования [Текст] / Маматурдиев Г.М., Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Журнал «Интерактивная наука» IX Международная научно-практическая конференция «Инновационные технологии в науке и образовании». Выпуск 1 (9) Чебоксары , 2017. 164-171.

12.Маматурдиев Г.М., Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т. Пути совершенствования и оптимизации производства по отдельным видам мяса на основе моделирования. [Текст] / Маматурдиев Г.М., Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Ежемесячный международный научный журнал. "Интерактивная наука" Выпуск 12 Чебоксары, 2017. 206-210.

13.Маматурдиев Г.М., Омошев Т.Т. Оптимизация объема обеспечения (снабжение) электроэнергией, паром и кондиционерным воздухом в регионах Кыргызской Республики на основе моделирования [Текст] / Маматурдиев Г.М., Омошев Т.Т.// Российский государственный социальный университет (филиал в городе Ош Кыргызской Республики). Вестник №16,17, Ош, 2017.73-85.

14.Информационно-коммуникационные технологии в Кыргызской Республике. Годовая публикация.Бишкек 2024.

15. Кыргызстан. Краткий статистический справочник. Бишкек 2024

*Мамытов Т. Т. э.и.к. проф.
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Атакелдиев М. З. магистрант
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ*

ЭМГЕК РЫНОГУ, АНЫН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Аннотация

Макалада эмгек рыногунун азыркы абалы, анын негизги көйгөйлөрү каралат, учурдагы финансы-экономикалык кризистин таасири талданат жана улуттук эмгек рыногуна карата мамлекеттик чаралар белгиленген.

Ачкыч сөздөр: эмгек рыногу; жумушсуздук; жумушка орношуу; экономика; эмгек акы; кризис; экономикалык саясат.

Аннотация

В статье рассматривается современное состояние рынка труда, его основные проблемы, анализируется влияние текущего финансово-экономического кризиса и выделены государственные меры в отношении национального рынка труда.

Ключевые слова: рынок труда; безработица; трудоустройство; экономика; заработная плата; кризис; экономическая политика.

Annotation

The article examines the current state of the labor market, its main problems, analyzes the impact of the current financial and economic crisis and identifies government measures regarding the national labor market.

Keywords: labor market; unemployment; employment; economics; wages; crisis; economic policy.

Эмгек рыногу - бул жумушчулардын өз күчү, билими жана жөндөмү менен соода кылган өзгөчө аймак. Мындай рынок жөнөкөй адамдын түшүнүгүндө стандарттуу эмес. Бирок, ал ийгиликтүү иштеп, анын бардык катышуучуларынын керектөөлөрүн канааттандырууга мүмкүндүк берет. Эмгек рыногунун азыркы абалы жана көйгөйлөрү кандай чечилүүдө?

Мындай рынокто, бардык башка рыноктордой эле, өзүнүн мыйзамдары – суроо-талап менен сунуштун мыйзамы иштейт жана баа деп аталган нерсе түзүлөт. Бул жерде баа - бул белгилүү бир кызматкердин эмгек акысы, ошондой эле потенциалдуу иш берүүчүлөргө сунуштала турган төлөм.

Өтүнмө ээси мүмкүн болгон эмгек акынын деңгээлин канчалык көп сураса, ошончолук аз потенциалдуу иш берүүчүлөр аны кабыл ала алышат (талап мыйзамы). Ал эми жумуш берүүчү канчалык аз айлык акы сунуш кылса, ошончолук азыраак кызматкерлер ишке киришүүгө даяр (камсыздоо мыйзамы). Жана ушул эки шарттуу сызыктардын кесилишинде гана чыныгы эмгек рыногун аныктоого мүмкүндүк берет.

Эмгек Рыногу жана азыркы этапта анын мүнөздөмөсү бир маанилүү өзгөчөлүккө көңүл бурууга талап кылат: иш берүүчү потенциалдуу кызматкерди ал үчүн атайылап жагымсыз шарттарды кабыл алууга мажбурлайт, мындпй шарттуу талаптар аткарылбаса, ал жумушсуз калышы мүмкүн.

Заманбап экономикалык шарттарда эмгек рыногу кандай?

Заманбап рынок белгилүү диспропорцияны билдирет, ал буга чейин тамыр жайган, кесиптик чөйрөдө мотивациянын жоктугу, аз айлык акы ж.б. Өлкөдө минималдуу эмгек акы өтө аз, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдөгү өнүккөн өлкөлөргө караганда кыйла төмөн (бир нече ондогон эсеге чейин). Бүгүнкү күндө кызматкерлердин жана иштебеген адистердин кесипкөйлүгүн жогорулатуу үчүн иш жүзүндө эч кандай стимул жок. Кээ бир өнүгүү критерийлерин аныктоого болот:

- жумушсуздуктун өсүшү;
- ишке орношууга тийиш болгон мигранттардын пайда болушу;
- кызматкерлердин эмгек потенциалын натыйжасыз пайдалануу - өндүрүштүн төмөндөшүнө байланыштуу кызматкерлердин болгон эмгек потенциалын толук көлөмдө пайдалануу зарылчылыгы жоголот;
- жумушсуздук боюнча жөлөк пулдар кыйла кыскарган;
- көмүскө жумуштуулуктун өсүшү;
- кээ бир секторлорго кирүү кыйынчылыгы: жогорку билимдүү абитуриенттер монополизациянын орношунан, жогорку айлык акыдан жана талаптардан улам айрым тармактарда, мисалы банк секторунда ишке кире алышпайт;
- жумушсуздардын расмий катталган санынын, ошондой эле жалпы жумушсуздардын жалпы санынын ортосундагы реалдуу айырмалар.

Ар бир өлкөдө заманбап эмгек рыногу бүткүл калктын социалдык абалынын деңгээлин аныктайт. Анын негизги компоненти жумушсуздук болуп саналат. Ал ар бир өлкөдө бар, бирок өзүнүн деңгээли менен гана айырмаланат. Жумушчуларга суроо-талапты алардын эмгегинин наркынын деңгээли менен эмес, продукциянын түздөн-түз көлөмү менен жөнгө салууга болот. Демек, эмгек рыногу өлкөдөгү иштеп жаткан экономика менен түздөн-түз жана абдан тыгыз байланышта жана ага түздөн-түз көз каранды.

Чет элдик тажрыйба бизге эмгек рыногун жана рыноктук мамилелерди туура жана акырындык менен өнүктүрүү сөзсүз түрдө калктын айрым топторун курууну жана натыйжалуу коргоону талап кылаарын үйрөтүшү керек.

Заманбап эмгек рыногу жана анын кесипкөйгө болгон талаптары абдан так калыптанган жана бул боюнча дээрлик бардык иш берүүчүлөр бирдей көз карашта. Баалуу профессионал - бул белгилүү критерийлерге жооп бере алган адам: биринчи кезекте ал адам өз тармагында жакшы адис болушу керек. Ошондой эле мобилдүү жана универсалдуу болушу керек.

Жумушсуздук - эмгекке жарамдуу калктын белгилүү бир бөлүгү эмгек акынын күтүлгөн деңгээлинде ийгиликтүү жумуш таба албаган же такыр эле жумуш таба албаган өзгөчө кырдаал. Белгилүү болгондой, суроо-талап менен сунуштун ортосундагы тең салмактуулукка жетишүү жөн эле мүмкүн эмес. Көрсөтүлгөн суроо-талап менен сунушталган сунуштун ортосундагы дал келбегендиктен, бул жагдай адатта жумушсуздуктун ар кандай деңгээлдерине алып келет. Жумушсуздук негизинен айрым чөйрөлөрдө кеңири таралган, алардын эң аялуулары:

- жаш аялдар,
- жаштар,
- улуттук азчылыктар,
- эркиндигинен ажыратуу жайларын таштап кеткен адамдар.

Жумушсуздуктун үч негизги компонентин болжол менен аныктай алабыз:

1.Учурдагы эмгек акынын жогорку деңгээли. Эгерде эмгек акынын деңгээли орточо көрсөткүчтөн жогору болсо (мисалы, профсоюздардын талаптары боюнча), иш берүүчүлөр кызматтарды ээлөө үчүн зарыл болгон сунуштардын деңгээлин төмөндөтүшөт. Бул жумушсуздукка алып келет. Бул көрүнүш менен эмгек акынын деңгээлин турукташтыруу жолу менен гана күрөшүүгө болот.

2.Талаптын төмөн деңгээли да жумушсуздуктун себеби. Мисалы, товарларга суроо-талаптын деңгээли төмөндөгөндө, сатуу кызматкерлерине суроо-талаптын деңгээли төмөндөйт.

3.Рыноктун жеткилеңсиздиги жана ийкемсиздиги. Бул жумушсуздуктун пайда болушу көптөгөн иш берүүчүлөр өз убагында сатуунун өзгөрүшүнө ыңгайлаша албаганынын туундусу болуп саналат деп эсептелет.

Жумушсуздук менен күрөшүү үчүн жумушсуздукту пайда кылган факторлор менен күрөшүүгө аракет кылуу керек. Эң көйгөйлүү болуп төмөнкүлөр саналат:

•Жумушсуздукка каршы күрөш журуп жаткан конкреттуу региондогу демографиялык абал. Булар - төрөлүү жана өлүмдүн деңгээли, миграция агымы (аймактан да, региондон да), күтүлгөн жашоонун узактыгы.

•типтүү приватташтыруу жол-жобосу аркылуу ишканалардын менчик укугун мамлекеттен жеке менчикке өткөрүү процесси. Бул учурда, мындай ишканалардын кызматкерлери, кыязы, жумушсуз калышат.

•Уюштуруу жана экономикалык факторлор. Бул ар кандай уюштуруу-укуктук форманы өзгөртүү процесстерине, ошондой эле ар кандай компаниялардын биригүүсүнө жана кошулушуна тиешелүү. Мындай жагдайларда кызматкерлер башка региондорго жана тескерисинче иш жүзүндө иштеген жерин алмаштырууга аргасыз болушу мүмкүн. Бул кыймылдардын бардыгы эмгек рыногуна таасир этүүчү олку-солкулуктарга таасирин тийгизет.

•Техникалык фактор. Бүгүнкү күндө илимий-техникалык прогресстин өнүгүшүн, ошондой эле анын келечектеги өнүгүү перспективаларын эске алуу менен көптөгөн ишканалар (өзгөчө өндүрүш ишканалары) кызматкерлердин айрым категорияларына муктаж болбой калышат, бул дүйнөлүк жумуштан бошотуулардын пайда болушуна алып келет.

Биздин өлкөдө заманбап эмгек рыногу төмөнкүдөй түзүмгө ээ:

•Дени сак атаандаштык. Заманбап түзүм сөзсүз түрдө иш берүүчүлөр менен талапкерлердин, ошондой эле бир топтун өкүлдөрүнүн ортосунда табигый атаандаштыктын болушун камсыздайт.

•Эмгек рыногундагы мамилелерди мамлекеттик деңгээлде жөнгө салуу механизми.

•Эмгекке жарамдуу калкты социалдык жактан толук коргоонун системасын куруу.

Заманбап эмгек рыногунун предметтик курамы абдан көп. Буга жумуш берүүчүлөрдүн өздөрү, буга чейин жалданган жумушчулар, жумушсуздар жана өз алдынча иштеген жумушчулар кирет. Жумуш издөөчүлөрдүн тобун билдирген заманбап эмгек рыногунун бардык болочок мүчөлөрүн төмөнкүдөй категорияларга бөлүүгө болот:

1.категорияга жалаң физикалык жумуштарды аткарган заводдун жумушчулары кирет.

2.категорияга жумушту аткаруу үчүн акыл-эс жөндөмүн жана билимин колдонгон кызматкерлер гана кирет.

3.категория кадимки катардагы кызматкерлерди билдирет.

Эмгек рыногунун негизги компоненттери бүтүндөй жумушчу күчүн камтыган сунуштардын жыйындысы, ошондой эле жалданма жумушчу күчкө экономиканын жалпы муктаждыгын аныктаган жалпы суроо-талап менен аныкталышы мүмкүн.

Эмгек рыногун жөнгө салууда мамлекет маанилүү роль ойнойт. Ал айрым тармактарда да, дүйнөлүк масштабда да жумуштуулуктун калыптанышына таасир этүүчү кээ бир аспектилерге чоң таасирин тийгизет.

Мисалы:

•сунушталган эмгек акынын деңгээли, эмгек шарттары,

•жеке адамдарга же кызматкерлердин категорияларына кошумча жеңилдиктерди берүү;

•социалдык камсыздоонун деңгээли.

Мамлекет жумушсуздук менен активдүү күрөшө алат, кошумча жумуш орундарын түзүү, жумушсуздукту көзөмөлдөгөн жана күрөшүүчү мамлекеттик органдар, потенциалдуу иш берүүчүлөрдүн кызыгуусун тартуу боюнча эффективдүү программалар ж.б. Буга көбүнчө ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү жумушсуздарды же айрым кесиптер боюнча адистерди ишке орноштурууда иш берүүчүлөргө кошумча жеңилдиктерди берүүгө, ошондой эле бош кызмат орундарын толтуруу жана жумушсуз калкты жумуш менен камсыз кылуу процессин жүргүзүүгө мүмкүндүк берген мамлекеттик программалар кирет.

Изилдөөлөрдүн натыйжасында Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин иш менен камсыз кылууга көмөктөшүү бөлүмү билдиргендей, азыркы тапта 12 миң 465 ваканттык орун бар экени аныкталган.

Учурда өлкө боюнча 74 миңден ашуун адам жумушсуз, ал эми 91 миңден ашык жаран иш издөөчү катары катталган.

"Аймактарда министрликтин калкты иш менен камсыз кылуу боюнча бөлүмдөрү жумушсуздарды иш издөөчү катары каттоого алат. Жарандардын укугун камсыздоо максатында мунун баары тургундардын кайрылуусу менен ишке ашат. Андан кийин белгиленген убакытта адамдын билимине, тажрыйбасына, кесибине, ден соолугунун мүмкүнчүлүгүнө жана жашаган жеринен алыс эмес жайгашкан, айтор, аларга ыңгайлуу жумуштар сунушталат.

Ал ылайык келбей калса гана расмий түрдө жумушсуз катары катталат. Кесиби, билими жок болсо акысыз кыска мөөнөттүү окууга жолдомо берилет. Аларга белгиленген өлчөмдө стипендия дагы чегерилет. Мындан тышкары, шаарларда кесипке багыт берүүчү борборлор иштейт. Алар кайсы кесипти тандаарын билбей жаткандардан атайын тест алып, жөндөм, шыгына жараша ылайыктуу кесип сунуштайт. Борборлордогу 3D көз айнектер аркылуу адамдар завод, фабрика, өндүрүштөрдөгү иш менен виртуалдык негизде тааныша алат. Ошондой эле иш берүүчүлөрдөн тийиштүү маалыматтар алынып, бош орундар талдоодон өтүп турат.

Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинен билдиргендей 2023-жылдын жыйынтыгы боюнча Кыргызстандын ишке орноштуруу кызматтарында каттоодо турган жумушсуздардын саны 7 пайызга төмөндөп, 91,6 миң адамды түздү.

Ошол эле учурда ишке орношкон жумушсуз жарандардын саны 6 пайызга көбөйгөн. Бир жыл ичинде ишке орноштуруу кызматтары 16,7 миң кыргызстандыкка жумуш табууга жардам берди.

Министрлик тарабынан көрүлгөн чаралардын аркасында жыл жыйынтыгы боюнча жумушсуздуктун жалпы деңгээли 4,9 пайызды түздү, бул 2022-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу 0,4 пайызга төмөн.

Адамдык фактор коомду өнүктүрүүдө аныктоочу болуп саналат жана иш менен камсыз кылуу саясаты негизги стратегиялык милдетке - коомдун ар бир эмгекке жарамдуу мүчөсүнө өзүнүн эмгеги үчүн татыктуу сый акы алуу менен өзүнүн потенциалын кыйла даражада өнүктүрүүгө жана ишке ашырууга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берүүгө баш ийүүгө тийиш.

Ошентип, социалдык саясаттын маанилүү түзүүчүсү катары эмгек рыногундагы мамлекеттик саясат эмгекке жарамдуу жарандардын эмгектик жана ишкердик активдүүлүгүнүн потенциалын кыйла толук пайдалануу үчүн шарттарды түзүүгө өбөлгө түзүүчү активдүү чараларды жүргүзүүгө, ресурстарды өз алдынча жумуш издөө планында олуттуу кыйынчылыктарга дуушар болгон, калктын жакырлануусуна жана массалык жумушсуздукка каршы турган жумушсуз жарандарды ишке орноштурууда натыйжалуу жардам көрсөтүүгө кайра багыттоого багытталышы керек.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргызстан цифраларда: Статотчет Нацстаткома.- Б., 2022
2. Былков В.Г. Эмгек рыногундагы суроо-талаптын табигый трансформациялары // Известия IGEA. 2015. № 3.
3. Былков В.Г. Эмгек рыногунда суроо-талаптын өнүгүүсүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү // Известия УрЭУ. 2016. № 5.
4. Ваховский В.В. Эмгек рыногунда эмгек ресурстарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу маселеси жөнүндө // Волга университетинин жарчысы. В.Н. Татищева. 2013. №1.
5. Вукович Г.Г. Эмгек рыногу: окуу куралы / Г.Г. Вукович, И.В. Geleta. Ростов-на-Дону: Феникс, 2013.

Кокуева Э.С., э.и.к., доцент
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Орозмаматова Д.О., магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

АДАМ КАПИТАЛЫ: ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА СТРУКТУРАСЫ

Аннотация

Бул макалада адам капиталынын теориялык маселелери, анын структурасы жана түшүнүгү талкууланат. Корпоративдик билим берүүнүн негизинде ишкананын кызматкерлеринин адамдык капиталын калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн методикалык жана колдонмо маселелери изилденди.

Ачкыч сөздөр: адамдык капитал, адамдык ресурс, адамдык капиталга инвестиция, адамдык өнүгүү, адамдык потенциал.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ: ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА

Аннотация

В статье рассмотрены теоретические вопросы человеческого капитала, его структура и понятие. Изучены методические и прикладные вопросы формирования и развития человеческого капитала сотрудников предприятия на основе корпоративного образования.

Ключевые слова: человеческий капитал, человеческий ресурс, инвестиции в человеческий капитал, человеческое развитие, человеческий потенциал.

HUMAN CAPITAL: CONCEPT AND STRUCTURE

Annotation

The article examines the theoretical issues of human capital, its structure and concept. The methodological and applied issues of formation and development of human capital of employees of the enterprise on the basis of corporate education are studied.

The keywords: human capital, human resource, investment in human capital, human development, human potential. I analysis, financial condition of the enterprise, financial reporting, information nay base

Экономикалык илимде "Адам капиталы" түшүнүгү – жаңы эмес. Адам капиталын түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн ар кандай теориялык аспектилерин чет өлкөлүк жана россиялык окумуштуулар тарабынан жүз жылдан ашык убакыттан бери иштелип чыккан. Адам капиталы теориясынын калыптанышынын башаты ушул кылымда башталган. Ошентип, У.Петти эмгегинде адам капиталын экономикалык категория катары калыптандыруунун негиздери түптөлгөн. Окумуштуу категориясын негиздеди "адамдын жандуу иштеп жаткан күчтөрү" жана аларды жер жана капитал менен бирге улуттук байлыктын курамына киргизүүнү сунуштады. У. Петти экономикалык таасирди жараткан адамдардын эмгеги деп айткан. Адам элементин капитал түшүнүгүнө киргизүүнү сунуштап, илимпоз биринчилерден болуп адам капиталынын экономикалык баасын баалоого аракет кылган. Автор өз эмгектеринде адамдык компоненттин өндүрүштүк жөндөмдөрүнүн эмес, бүтүндөй адамдын баалуулугун жана баалуулугун изилдейт.

А.Смит эмгекке жарамдуу курактагы активдүү иштеген калктын изилдөөлөрүн жүргүзүп, алардын билимдерин, жөндөмдүүлүктөрүн жана эмгек көндүмдөрүн "негизги капитал инсанда сатылгандай жана өндүрүштүн элементи болуп эсептелгендей, машина, курулуш, жер сыяктуу жүгүртүүгө кирбей жана ээсин алмаштырбастан киреше алып келет" деп баалаган. Изилдөөчү байлыктын ролу, анын жөндөмдүүлүктөрүнө таандык экенин белгиледи: "Пайдалуу эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу биринчи кезекте жумушчунун шамдагайлыгын жана чеберчилигин жогорулатуудан, андан кийин ал иштеген машиналарды жана шаймандарды өркүндөтүүдөн көз каранды".

Активдүү адам капиталынын теориясы белгилүү америкалык экономисттер Т.Шульц жана Г. Беккердин изилдөөлөрүнүн аркасында XX кылымдын 50-60 - жылдарынын башында өнүгө баштаган.

Т.Шульц алгач "адам капиталы" терминин колдонгон, анын жардамы менен адамдын эмгекке жөндөмдүүлүгүн арттыруучу инвестициялардын жыйындысы айтылган. Окумуштуу жакыр адамдардын жыргалчылыгын жакшыртуу жерге, техникага же алардын аракетине эмес, адам капиталын түзгөн билимге, жөндөмгө жана белгилүү бир жөндөмгө байланыштуу деп ырастаган. Т. Шульц: "бардык адамдык ресурстар жана жөндөмдөр тубаса же үйрөнүлгөн. Ар бир адам тубаса адамдык потенциалын аныктоочу гендердин жеке комплекси менен төрөлөт. Адамдын өмүр бою алган баалуу сапаттары, алар тиешелүү инвестициялар менен бекемделиши мүмкүн, биз адамдык капитал деп атайбыз".

Т.Шульц адамдын эмгекке болгон жөндөмдүүлүгүн топтоо, алардын коомдогу натыйжалуу жаратман ишмердүүлүгү, ден соолугун сактоо деп эсептеген. Окумуштуу адам капиталы топтоо жана көбөйтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, өндүрүмдүү мүнөздөгү керектүү белгилерге жана касиеттерге ээ экендигин далилдеди. Окумуштуу биринчилерден болуп адам капиталы түшүнүгүн микродеңгээлде караган. Ишкананын кызматкерлеринин адамдык капиталына инвестиция катары ал негизинен билим берүү жана окутуу чыгымдарын эске алган.

Г.Беккер, өз ишинде, билим берүүнүн пайдасын жана чыгымдарын салыштыруу жолу менен билим берүүгө инвестициялоонун экономикалык натыйжалуулугун эсептеп чыккан. Жогорку билим алуудан кошумча кирешени эсептөө үчүн, илимпоз жогорку билимдүү адамдардын өмүр бою тапкан кирешесинен орточо жалпы билими бар адамдардын өмүр бою тапкан кирешесин алып салууну сунуш кылды. Билим берүүнүн чыгымдарына аны алуу үчүн түздөн – түз чыгымдар да, мүмкүнчүлүк чыгымдары да, же жоготкон пайда-окуу мезгилинде адам жоготкон акча кирет. Билим берүүгө инвестициялардын кайтарымы билим берүүдөн түшкөн кирешенин катышы катары эсептелген жана кээ бир ишканалардын кирешелүүлүгүнүн жогору жылдык пайданын орточо 12-14% ын түзгөн.

Адам капиталы теориясынын алкагында Г. Беккер ошондой эле жеке кирешелерди бөлүштүрүү структурасын изилдеп, алардын жаш динамикасын жана эркек менен аялдын эмгек акысынын теңсиздигин талдады. Окумуштуу кеңири статистикалык материал аркылуу саясатчыларга жана ишкерлерге билим

берүү эмгек акы алуучулардын, жумуш берүүчүлөрдүн жана мамлекеттин кирешесин көбөйтүүчү фактор экендигин далилдеди. Натыйжада, билим берүү салымдардын келечекте киреше алып келе турган келечектүү капиталдык салымдар катары карала баштады .

Заманбап экономикалык теорияда авторлор "адам капиталы" түшүнүгүн башкача чечмелешет. Ошентип, мисалы, А. И. Добрынин адам капиталын киреше алып келүүчү потенциалдуу мүмкүнчүлүктү баалоо катары аныктайт. Ошол эле учурда, мындай жөндөм, анын пикири боюнча, табигый жөндөмдүүлүктөрүн, мүмкүнчүлүктөрүн жана талантын гана эмес, ошондой эле алган билимин, алган көндүмдөрүн жана билгичтиктерин камтыйт.

"Адам капиталы" түшүнүгү "адамдын потенциалы" жана "адамдын өнүгүүсү түшүнүктөр менен тыгыз байланышта. Адамдын потенциалы-бул адамдын кайра өндүрүү потенциалын өнүктүрүүгө, сапатын жогорулатууга жана жумушчу күчүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга кеткен чыгымдардын жалпы көлөмү. А. В. Переверзевдин пикири боюнча адамдын потенциалын адамга инвестициялардын (саламаттыкты сактоо жана билим берүү) жыйындысы катары кароого болот. Адам капиталы экономикалык ишмердүүлүктүн субъектиси болгондо гана, башкача айтканда, инвестициялар иштей баштаганда жана киреше ала баштаганда гана болот.

Заманбап шарттарда адам капиталын адамдын ресурстарынын бүтүндөй чагылышы жана интеллектуалдык, социалдык жана маданий капиталды бөлүп көрсөтүү жана иштетүү үчүн фундаменталдык негиз катары түшүнүү абдан маанилүү, анткени бул тигил же бул жагынан четтөөлөргө жол бербестен, адамдын потенциалын толук кандуу өнүктүрүүгө инвестициялоо зарылдыгын таанууга өбөлгө түзөт.

Экономикалык адабияттарда адам капиталын классификациялоого көптөгөн ар кандай ыкмалар берилген, бул экономикалык категорияга чечмелөөлөрдүн татаалдыгы жана түшүнүксүздүгү менен түшүндүрүлөт. Биздин оюбузча, эң деталдуу классификациялардын бири В.Ф. Максимовдун эмгегинде берилген. Автор адам капиталын төмөнкү критерийлер боюнча бөлөт:

А) адам капиталын колдонуунун чектелүү даражасы боюнча:

1) жалпы;

2) атайын;

Б) чыгымдардын элементтери боюнча

1) Билим берүү капиталы;

2) ден-соолук капиталы;

3) маалымат капиталы;

В) экономикалык процесстерге таасир этүү деңгээли боюнча

1) керектөөчү;

2) жемиштүү.

В.Ф. Максимов физикалык жана адамдык капиталдын ортосунда жалпы жана айырмалоочу белгилер бар экендигин белгилейт. 1-таблицада физикалык жана адамдык капиталдын салыштырмалуу мүнөздөмөсү келтирилген.

Таблица 1-физикалык жана адамдык капиталдын жалпы жана

айырмачылыктары

Жалпы өзгөчөлүктөрү	Айырмалоочу өзгөчөлүктөрү
- капитал узак убакыт бою колдонулуп келген белгилүү касиеттердин, жөндөмдөрдүн жыйындысы; - капиталды калыптандыруу, сактоо жана өстүрүү үчүн олуттуу инвестициялык чыгымдар талап кылынат; - капитал физикалык жана моралдык жактан эскириши, өзнаркын өзгөртүшү мүмкүн.	- адамдык капиталды анын алып жүрүүчүсүнөн – тирүү адам инсандыгынан ажыратпайбыз; - адамдык капитал көндүмдөр жана жөндөмдөр түрүндө белгилүү бир резерв болуп саналат, б. а. топтолушу мүмкүн; - адам капиталын пайдалануу жана түз киреше алуу адам өзү тарабынан көзөмөлдөнөт; - адам капиталы физикалык капиталдан ликвиддүүлүк деңгээли боюнча айырмаланат; - адам капиталынын иштеши инсандын жекече кызыкчылыктары жана артыкчылыктары, анын материалдык жана моралдык кызыкчылыгы, жоопкерчилиги, дүйнө таанымы жана жалпы маданий деңгээли менен шартталган; - адам капиталына инвестиция салуу социалдык натыйжаны камсыз кылат; - адам капиталынын инвестициялык мезгили физикалык капиталга караганда кыйла узак; - адам капиталы көбүрөөк мобилдүү.

Көптөгөн изилдөөчүлөр адам капиталын классификациялоодо субъектин таандыктыгы сыяктуу өзгөчөлүккө басым жасашат. Мындай классификация, айрыкча, адам капиталынын төмөнкү түрлөрү айырмаланган эмгегинде берилген:

- жеке адамдык капитал;
- фирманын адамдык капиталы;
- өлкөнүн адамдык капиталы.

Жеке адам капиталы кошумча киреше алууга мүмкүндүк берген адамдын билиминин, көндүмдөрүнүн, кесиптик квалификациясынын топтолгон резервин билдирет. Жеке адамдык капитал ден соолук жана билим берүү капиталынан турат.

Корпоративдик адамдык капитал (ишкананын адамдык капиталы) Ишкананын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуучу жогорку квалификациялуу кадрлардын, компьютердик жана маалыматтык технологиялардын, ноу-хаунун катышуусунда чагылдырылат. Корпоративдик адамдык капитал фирманын эмгек ресурстарынан жана материалдык эмес активдеринен (патенттер ж.б.) турат.

Улуттук адам капиталы же өлкөнүн капиталы глобалдашуу шартында өлкөнүн дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылган эмгек ресурстарын, атаандаштыкка жөндөмдүү өндүрүштү, инновациялык технологияларды камтыйт. Улуттук капитал мамлекеттин социалдык капиталынан жана улуттук атаандаштык артыкчылыгынан турат.

Албетте, мамлекет жумушчунун билим деңгээли жана сапаты жогору болушуна кызыкдар, анткени бул өлкөнүн экономикалык өсүшүнүн темпин жогорулатууга өбөлгө түзөт. Дал ушул адамдык потенциалдын өнүгүү деңгээли, ал кийин адамдык капиталга айланат, аны топтоо, сактоо жана өнүктүрүү зарыл. Мындай милдетти өзүнчө ишкананын, ошондой эле бүтүндөй мамлекеттин стратегиялык өнүгүүсүндө артыкчылыктуу милдет катары коюу зарыл. Адам капиталынын түзүмүндөгү маанилүү компоненттер билим берүү капиталы жана ден соолук капиталы болуп саналат. А. В. Ткаченко саламаттык сактоо капиталы деп белгилейт-бул анын ден соолугунун абалын сактоо жана жакшыртуу үчүн зарыл болгон адамга инвестиция, ошондой эле натыйжалуулугун жогорулатуу. Ден соолук адам капиталынын маанилүү элементи болуп саналат, анткени андан адам ар кандай инструменттерди колдонуу менен жыргалчылыкты канчалык сапаттуу жана толук түзө алары түздөн-түз көз каранды, ошону менен өзүнө жана өз үй-бүлөсүнө, жумуш берүүчүгө жана мамлекетке киреше алып келет.

Өз кезегинде, билим берүү капиталы окуу мезгилинде түзүлөт жана адам алган керектүү билимдерден, көндүмдөрдөн турат, алар товарларды жана кызматтарды өндүрүү үчүн колдонулат жана анын кирешесинин булагы болуп саналат. Билим берүү капиталына инвестиция адамдын тубаса, табигый байлыгын эмгек рыногунда суроо-талапка ээ болгон кесиптик сапаттарга айландыруу үчүн зарыл.

Бүгүнкү күндө билим берүү компаниянын рыноктогу ийгилигинин, өлкөнүн экономикалык өсүшүнүн жана анын илимий-техникалык дараметин жогорулатуунун башкы фактору болууда. А.И. Добрынин белгилегендей, бүгүнкү күндө атаандаштык күрөшүндөгү артыкчылык өлкөнүн көлөмү менен да, бай жаратылыш ресурстары менен да, финансылык капиталдын күчү менен да аныкталбайт. Эми мунун баары билим деңгээли жана коом тарабынан топтолгон билимдин көлөмү.

Н.Р.Кельчевская жана И. М. Черненко ЖОЖдордун иши Билим берүү программаларын пландаштыруу жаатында (билим берүү жаатында мамлекеттик билим берүү стандарттарынын улуттук тутуму бар), ошондой эле финансылык пландаштыруу жана ички менеджмент технологияларын, анын ичинде натыйжалуулукту башкаруу өзгөчөлүктөрүн иштеп чыгуу жана ишке ашыруу жаатында борборлоштурулган көзөмөлгө алынгандыгын белгилешет.

Авторлор адам капиталын топтоого алып келген инвестициялардын ар кандай түрлөрүн белгилешет. Билим берүү жана адам капиталын көбөйтүүгө инвестициялар төмөнкү багыттар боюнча чыгымдарды камтыйт:

-балдарды эмгекке жарамдуу куракка чейин үй-бүлөдө багуу жана тарбиялоо;

-билим берүү (мектепке чейинки, мектептик, кесиптик);

- түздөн-түз өндүрүштө кесиптик окутуу, квалификациясын жогорулатуу, кайра квалификациялоо;
- адистерди жана менеджерлерди маалыматтык камсыздоо;
- социалдык мобилдүүлүктү камсыз кылуу .

Адам капиталын изилдөө боюнча теориялык суроолор талкууланып төмөнкү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет.

Биринчиден, адам капиталы-бул бирдиктүү аныктамасы, кабыл алынган структурасы жана анын ар кандай түрлөрүнүн классификациясы жок кеңири категория. Илимий изилдөөлөрдүн бул багыты өнүгүп жатат, бул жааттагы жаңы иштеп чыгуулар актуалдуу, суроо-талапка ээ.

Экинчиден, заманбап изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү адам капиталынын түзүмүндөгү эки маанилүү компонентти аныкташат: билим берүүнүн адамдык капиталы жана ден-соолук капиталы.

Үчүнчүдөн, жүргүзүлгөн талдоо бул тема боюнча изилдөөлөрдүн саны ата мекендик авторлордун арасында да, чет өлкөлөрдө да жетиштүү экенин көрсөттү. Бул чындык заманбап экономиканын өнүгүү шарты катары адам капиталын баалоо үчүн темалардын жана изилдөө кызыкчылыктарынын актуалдуулугун баса белгилейт.

Колдонулган адабияттар

- 1.Дятлов С.А. Теория человеческого капитала // Санкт-Петербург: Изд. СПбУЭФ. – 2016. – 38 с.
- 2.Добрынин А.И., Дятлов С.А., Цыренова Е.Д Человеческий капитал в транзитивной экономике, формирование, оценка, эффективность использования. // Санкт-Петербург: Наука, – 2017– 360 с.
- 3.Переверзева А.В. Человеческий потенциал и человеческий капитал: взаимосвязь и взаимовлияние [Электронный ресурс] // В сборнике «Проблемы развития инновационно-креативной экономики». – 2018 – С. 449.
- 4.Эрфурт К.А. Особенности инвестирования в человеческий капитал и их отражение в кадровой политике предприятия // Менеджмент в России и за рубежом. – 2019. – № 3. – С. 132 – 138.

*Жолдошбаев А.А., “Экономика” багыты боюнча магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жоробаев Н.А., “Экономика” багыты боюнча магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА САНАРИПТИК СОМДУ ЖАНА АЛТЫН СОМДУ КОЛДОНУУ КЕЛЕЧЕГИ ЖӨНҮНДӨ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасында санариптик акча жана баалуу металлдардан акча колдонуу маселелери каралган. Макаланын биринчи бөлүгүндө санариптик акчаны колдонуу жагдайында калк жана ишкерлер үчүн, каржы сектору үчүн, мамлекет үчүн кандай ыңгайлуу шарттар жаралышы мүмкүнчүлүгү ачыкталып, анын келечектүүлүгү ачыкталган. Макаланын экинчи бөлүгүндө баалуу металлдардан (алтын сом) акча чыгаруу, колдонуу мүмкүнчүлүгү каралган, анын ичинде каржылык коопсуздук жана көзкарандысыздык, ички баалардын туруктуулугу, эсептешүүнүн универсалдуу каражаты, каражаттарды бөгөттөөнүн мүмкүн эместиги, экспортту өнүктүрүүгө дем берүү сыяктуу маселелер.

Ачкыч сөздөр: экономика, акча, алтын, санариптик акча, санариптик сом, баалуу металлдардан акча, алтын сом, каржы, каржы сектору, улуттук валюта, банк, ишкердик, каржы базары, каржы амалдары, БРИКС.

О ПЕРСПЕКТИВАХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВОГО И ЗОЛОТОГО СОМА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы использования цифровых денег, денег из драгоценных металлов в Кыргызской Республике. В первой части статьи раскрыта возможность создания благоприятных условий для населения и предпринимателей, финансового сектора, государства в ситуации использования цифровых денег, раскрыта их перспективность. Во второй части статьи рассматривается возможность выпуска, использования денег из драгоценных металлов (золотой сом), в том числе такие вопросы, как финансовая безопасность и независимость, стабильность внутренних цен, универсальное средство расчетов, невозможность блокирования средств, стимулирование развития экспорта.

Ключевые слова: экономика, деньги, золото, цифровые деньги, цифровой сом, деньги из драгоценных металлов, золотой сом, финансы, финансовый сектор, национальная валюта, банк, бизнес, финансовый рынок, финансовые операции, БРИКС.

ABOUT THE POSSIBILITIES OF USING DIGITAL MONEY AND MONEY MADE OF PRECIOUS METALS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

This article discusses the use of digital money, money made of precious metals in the Kyrgyz Republic. The first part of the article reveals the possibility of creating favorable conditions for the population and entrepreneurs, the financial sector, and the state in the situation of using digital money, and reveals their prospects. In the second part of the article, the possibility of issuing and using money from precious metals (golden som) is considered, including issues such as financial security and independence, stability of domestic prices, a universal means of payment, the impossibility of blocking funds, and stimulating export development.

Keywords: economy, money, gold, digital money, digital som, money from precious metals, gold som, finance, financial sector, national currency, bank, business, financial market, financial transactions, BRICS.

“Economist” каржылык басылмасынын маалыматы боюнча Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин төрагасы А.Ү. Жапаров Министрлер Кабинетинин кезектеги бир отурумунда Кыргыз Республикасында 2023-жылдан алтын жана санариптик сомду киргизүү жөнүндө сөз кылган [2]. Бул сунуш, демилге ошондон бери массалык маалымат каражаттарында, айрым адистер тарабынан талкууга алынып, ар кандай ой-пикирлерди туудурууда. Бул багытта экономика боюнча эксперт, Ишкерлер кеңешинин мурунку төрагасы Гани Абдрасиловдун Vesti.kg маалыматтык агенттигине айткан пикирлери да коомчулукка белгилүү [1].

Санариптик сом боюнча маалымат негизинен түшүнүктүү. Кыргызстандын улуттук валютасынын жаңы формасы болгон санариптик сом өлкөнүн каржы тутумун өзгөртүп түзүүнү убада кылууда. Санариптик валютаны киргизүү калк, ишкердик, каржы сектору жана мамлекет үчүн, анын ичинде бюджеттик каражаттардын чыгымдалышын көзөмөлдөө чөйрөсүндө пайдалуу болот. Санариптик сомдун 2026-жылдын экинчи чейрегинен төртүнчү кварталына чейинки мезгилде киргизилиши күтүлүүдө.

Санариптик сом деген эмне жана ал кандайча иштейт? Санариптик сом-бул Кыргызстандын улуттук валютасынын жаңы түрү, ал валютанын салттуу формаларын алмаштырбастан, толуктап турат. Банкнот жана монета түрүндө чыгарылган жана банктык эсептердеги жазууларды туюндурган накталай эмес сомдордон айырмаланып, цифралык сом уникалдуу цифралык кодду түшүндүрөт. Ал атайын санарип капчыкта сакталат. Санариптик сомдорду берүү Кыргызстандын банктык түзүлүшү аркылуу ишке ашырылат, бул колдонуучуларга каражаттарды бир санариптик капчыктан экинчисине көйгөйсүз которууга мүмкүндүк берет. Маңызы боюнча, санариптик сом күнүмдүк каржылык амалдарды жеңилдетүүчү ийкемдүү шайманболуп калат. Санариптик сом кандай пайда алып келиши мүмкүн?

Аны ишке ашыруу калкка, ишкерлерге, каржы секторуна жана бүтүндөй мамлекетке бир катар артыкчылыктарды алып келет:

Калк жана ишкерлер үчүн. Кыргызстандын санариптик сому бүткүл өлкө боюнча, анын ичинде алыскы аймактар боюнча каржылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жеткиликтүүлүгүн жана киришин көбөйтүүнү убада кылууда. Буга санариптик валютанын өзгөчөлүгүнүн аркасында жетишүүгө болот - эсептөөлөргө жана товарларга жана кызматтарга төлөмдөрдү интернетке кирбестен, оффлайн режиминде жүргүзүү мүмкүнчүлүгү. Кардарлар санарип капчыгына эсеп ачылган каалаган коммерциялык банк аркылуу кире алышат. Ошондой эле жаңы санариптик капчык түзүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Каржы сектору үчүн. Санариптик сомду киргизүү каржылык кызматтарды өнүктүрүүнүн жаңы баскычы болууга тийиш. Бөлүштүрүлгөн регистрлердин технологиясы боюнча рыноктун катышуучулары кардарларга жаңы технологиялык өнүмдөрдү жана кызматтарды, анын ичинде төлөм

маркировкасын, акылдуу келишимдерди жана башка функцияларды түзүп, сунуш кыла алышат. Ошондой эле санариптик сом каржы базарынын катышуучулары үчүн төлөм инфраструктурасын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөрүн белгилей кетүү керек – төлөмдөр ыңгайлуу болуп, рыноктун катышуучуларынын ортосундагы өз ара аракеттешүү – жеңилерээк жана оперативдүү, ал эми каржылык амалдар – ачык-айкын жана коопсуз болуп калат.

Мамлекет үчүн. Жаңы санариптик акча негизги артыкчылыктарынын бири бюджеттик каражаттардын максаттуу сарпталышын натыйжалуу көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Мониторингди каржылык агымдардын ачыктыгынын жана көзөмөлдөнүшүнүн шайманы катары санариптик сом аянты аркылуу ишке ашыруу болжолдонууда. Мындан тышкары, санариптик сомдорду колдонуу бюджеттик төлөмдөрдү башкарууга кеткен чыгымдарды кыйла төмөндөтүшү мүмкүн. Бул бюрократиялык тоскоолдуктарды азайтып, бюджеттик жараяндын натыйжалуулугун жогорулатат деп күтүлүүдө.

Кыргызстанда санариптик валютаны качан киргизүү мерчемделенүүдө?

Мерчемдер боюнча санариптик сом 2026-жылдын экинчи чейрегинен төртүнчү кварталына чейинки мезгилде киргизилет. Улуттук банк санариптик сомдун жүгүртүүсүнөн баштап жана санариптик сомдун апробациясы үчүн чектелген чөйрөдө кыйла татаал тесттер менен аяктаган ар кандай кейстер боюнча тесттерди жана пилоттук иштерди жүргүзөт.

Улуттук Банктын билдирүүсү боюнча бул этап санариптик сомду ийгиликтүү киргизүү үчүн коопсуздуктун жана натыйжалуулуктун жогорку стандарттарына жооп берген эң мыкты чечимди тандоого мүмкүндүк берет. Санариптик сом улуттук валютанын салттуу формасы менен кандайча өз ара аракеттенет? Санариптик сом валютанын кадимки түрлөрү – накталай жана накт эмес валюта менен айкалыштырылат. Тутумга кошулган коммерциялык банктарга санариптик сомдун белгилүү бир көлөмү – алардын Улуттук банктагы корреспонденттик эсептеринен тиешелүү сумманы эсептен алып салуу жана санариптик эквивалентти санариптик капчыктарга которуу жолу менен чегерилет.

Бул жараян мобилдик тиркеме аркылуу жеткиликтүү болот, бул кардарларга санариптик каржылык мүмкүнчүлүктөргө оңой жана комиссиясыз мүмкүнчүлүк берет. Санариптик сом салттуу валютаны толуктайт жана каржыны башкаруунун кошумча заманбап жана ыңгайлуу шаймандарын берет. Жалпылап айтканда санариптик сом боюнча келечектеги иш-аракеттер анык.

А.Ү. Жапаров “санариптик” улуттук валютаны колдонуу зарылдыгын биринчи жолу айтып жаткан жок. “Электрондук” же “санариптик” сом жөнүндө сөз 2021-жылы башталган, анда "Кыргызалтын" мамлекеттик ишканасы Лондондун баалуу металлдар рыногунун ассоциациясы тарабынан алтынды ишенимдүү жеткирүүчүлөрдүн катарынан чыгарылган. Ал кезде металлды эл аралык рынокторго жеткирүүнүн жаңы каналдарын издөө жөнүндө сөз болгон. “Алтын - бул жогорку категориядагы резервдик валюта, аны менен олуттуу эл

аралык кредиторлор иштешүүгө кубанычта, санариптик сом Кыргызстандын алтыны менен бекемделет” - деп Ү.А. Жапаров белгилеген.

Алтын сом боюнча сөзгө токтолсок. Бул багытта Ливиянын мурунку лидери Муаммар Каддафинин аракеттерин мисал катары келтирсе болот. Өз убагында Каддафи Араб өлкөлөрүн бириктирип, өз ара эсептешүүгө алтын динарды киргизгиси келген. Азыр Россия ушундай эле аракеттерди көрүп жатат, Евразия экономикалык биримдигине мүчө өлкөлөрдө улуттук валюталарда өз ара эсептешүүлөрдү сунуштап, SWIFTти айланып өтүп жатат. Балким, А.Ү. Жапаров сом алтынга айландырылып, ЕАЭБ же ШКУнун ортосунда эсептешүү каражаты катары колдонуларын ойлонуп жаткандыр (!?). Бул “ойго” макалабызда дагы бир ирет сөзсүз кайтабыз.

Мусулман өлкөлөрүндө баалуу металлды топтоо максатында энергетикалык ресурстардын ордуна алтын катары ушундай эле алтын динар долбоорун да Малайзиянын премьер-министри, ошол эле учурда каржы министри, доктор Махатхир Мохаммад сунуштаган. Идея өз ара эсептешүүлөр принцибинин негизинде алтын динар менен эсептешүүлөрдүн клирингдик системасын курууну каалаган долбоордун катышуучулары — мусулман өлкөлөрүнүн ортосунда келишимдерди түзүүгө негизделген.

2001-жылдын ноябрында Дубайда алтын динарды (салмагы 4,25 г) жана күмүш дирхамды (салмагы 3 г) жүгүртүүгө киргизүү аземи болуп өттү. Долбоорго Сауд Арабиясы, Бириккен Араб Эмираттары, Кувейт, Катар, Бахрейн жана Оман катышууга макул болушту. Учурда Малайзия Бруней, Иран, Бангладеш, Йемен, Мальдив аралдары жана башка мусулман өлкөлөрү менен эсептешүүдө алтын динарды колдонот. ОПЕКке мүчө өлкөлөрдүн эсептөөлөрүндө алтын динарды колдонуу аракеттери ЭВФ тарабынан активдүү каршылыктарга дуушар болууда.

Баалуу металлдарга байланган же андан жасалган акча бирдиги мүмкүнбү же бул нерсе куру кыялбы, алтын дилделерге кайтсак болобу?

Дүйнөлүк экономисттер талкуулаган валюта жана каржы тутумун модернизациялоонун варианттарынын бири - улуттук валюталарды алтын менен камсыздоого кайтуу. Бирок, борбордук банктар тарабынан алтынга байланган чексиз акча чыгаруу мүмкүн эмес деген аныктамалар жеңип кетүүдө. Классикалык түрдө, алтын стандарты 1870-жылдан 1914-жылга чейин гана болгон, 1920-жылдардын аягында кыскача жанданууну эсепке албаганда. Борбордук банктардын камылгаларындагы алтындын көлөмү жүгүртүүдөгү акча массасынан бир нече эсе аз. Алтындын камылгасы дүйнө жүзү боюнча бирдей эмес бөлүштүрүлөт жана өндүрүш экономикада акчага болгон суроо-талапка караганда жайыраак өсөт. Тоо-кен тармагында казып алуулар зарыл болгон көлөмдөгү дилделерди камсыз кыла албайт. Күмүш же платина менен биметалдык системаны киргизүүгө ошол эле факторлор тоскоол болууда: металл камылгаларынын жетишсиздиги жана алардын дүйнө жүзү боюнча бөлүштүрүлүшүнүн бирдей эместиги.

Дүйнө жүзүндө учурда алтын, платина же күмүш дилделерге башка альтернативалар да барбы?

Башка мүмкүн болгон вариант — популярдуулугу өсүп жаткан криптовалюталар. Бирок, биткоин сыяктуу криптовалюталар сейректик жана реалдуу баалуулук деген талаптарга жооп бербейт. Ошентип, бүгүнкү күнгө чейин белгилүү болгон криптовалюталардын бири да алтындын ролуна ылайыктуу эмес.

Демек алтын дилделерди колдонуу же алтынга байланган акчаларды чыгаруу маселеси күн тартибине коюлбай турган маселеби? Жогорудагы жүйөлүү аныктамаларды эске алсак, анда ошондой эле окшойт. Жок деп айтсак болобу? Бул багытта аракеттер барбы? Жок эмес, бар! Жогоруда мусулман өлкөлөрүндөгү аракеттерди мисалга келтирдик. Дагы бир кошумча мисал: БРИКС өлкөлөрүнүн жакынкы келечектеги мерчемдери.

БРИКС (англ. BRICS) - экономикасы динамикалуу өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн мамлекеттер аралык бейформал бирикмеси. Ага уюшулуусунда Россия, Бразилия, Индия, Кытай жана Түштүк Африка Республикасы киришкен. 2024-жылдын 1-январынан Египет, Иран, Бириккен Араб Эмираттары, Сауд Арабиясы жана Эфиопия мамлекеттери кошулган. БРИКС саясат, экономика жана коопсуздук чөйрөлөрүндөгү кызыкчылыктары дал келген мамлекеттердин өнөктөштүгү үчүн аянтча катары кызмат кылат. Өлкөлөр ортосундагы мамилелер кийлигишпөө, теңчилик, финансылык мамилелердин көп уюлдуулугу жана өз ара пайда алуу принциптеринде курулат. БРИКС тобунун максаты - мүчө өлкөлөрдүн экономикалык өсүш темпин жамааттык түрдө жогорулатуу жана бири-бири менен активдүү кызматташуу аркылуу дүйнөдөгү өз позицияларын бекемдөө.

Так ушул БРИКС бирикмеси АКШнын долларынын гегемониясын жок кылуу, саясий курал катары жок кылуу үчүн өзүнүн жаңы акча бирдигин чыгарып, аны алтынга байлоого ниеттенүүдө. Жаңы акча бирдиги алардын улуттук валютасын жокко чыгарбайт, ал эл аралык соода үчүн колдонулушу мерчемделүүдө.

БРИКСтин жалпы валютасын киргизүү сунушу биринчи жолу расмий түрдө 2018-жылы “Валдай” форумунда сунушталган. Бул жаңы резервдик валюта БРИКС өлкөлөрүнүн (Бразилия, Россия, Индия, Кытай, Түштүк Африка) валюталарынан турары айтылган. 2022-жылы Россиянын президенти Владимир Путин блоктун эл аралык соода үчүн доллардын ордун баса турган бирдиктүү валюта түзүү ниетин тастыктады. Ал бул акча БРИКС мүчө өлкөлөрдүн акча куржунунун негизинде болушу керек деп белгиледи. Андан бери БРИКСтин жалпы валюта идеясы конкреттүү контурларды ала баштады. Батыш басылмаларынын айтымында, жаңы эл аралык валюта дедолларизация жараянын тездетет [3].

Кыргыз Республикасы да БРИКС уюмунун мүчөсү болушу мүмкүн, мүчөлүгүнө кирбеген учурда деле БРИКС уюмунун мүчөлөрү менен активдүү кызматташтык мамилелерде, андыктан анын таасири менен каржылык саясатына, чечимдерине, иш-аракеттерине кошулушу ыктымал. Бул ыктымалдуулукту да эске алып койсок.

Теориялык багытта улуттук алтын валютаны киргизүү төмөнкү көйгөйлөрдү чече алат:

Каржылык коопсуздук жана көзкарандысыздык. Базалык кепилдик катары алтындын болушу, эгерде мамлекеттик эл аралык резервдер өз аймагында сакталса, аларды бир калыпта кармап туруунун мүмкүн эместигин камсыз кылат.

Ички баалардын туруктуулугу. Тышкы соода ишин алтынга байланыштыруу, эгерде ал алтын менен чагылдырылса, ар кайсы өлкөлөрдөгү товарларды жана кызматтарды баасы боюнча окшош кылат.

Эсептешүүнүн универсалдуу каражаты. Ар кайсы өлкөлөрдүн валюталарына ээлик кылуунун кажети жок.

Каражаттарды бөгөттөөнүн мүмкүн эместиги. Мисалы, эгерде өлкө башка өлкөгө карыз болсо жана бул каражаттарды кайтаруудан баш тартса, анда алтын валютаны колдонууда, карызкор өлкөдөн башка өлкөгө автоматтык түрдө транзиттик дебет, эгерде үчүнчү өлкө биринчисинен бир нерсе сатып алып, экинчисин саткан болсо.

Экспортту өнүктүрүүгө дем берүү. Эгерде өлкө өндүргөндөн көп керектесе, анда жергиликтүү валютанын наркы алтынга карата төмөндөп, экспорттук товарлар кымбаттап, импортко өндүрүлгөн товарлар арзаныраак болуп, импортту азыраак сатып алууга жана экспортко көбүрөөк өндүрүүгө түрткү берет. Алтын валютаны киргизүү калкка инфляциядан корголгон топтоо куралын алууга мүмкүнчүлүк берет.

Макалабыздын соңунда биз жогоруда А.Ү. Жапаровдун мүмкүн болгон оюн эми дагы бир ирет эскертип кетсек: Балким, А.Ү. Жапаров сом алтынга айландырылып, ЕАЭБ же ШКУнун ортосунда эсептешүү каражаты катары колдонуларын ойлонуп жаткандыр. Биздин оюбузча ушул жүйөлүү себеп биздин алтын сомубузга келечектүү жакшы негиз түзүшү мүмкүн. Муну менен бир катар экономикалык маселелерди да камтып кетмекчидир. Демек, алтын сомдун кайсы бир келечеги бар деп айтсак болот. Албетте, Кыргыз Республикасында алтын сом толугу менен учурдагы сомду алмаштырбайт. Ал удаа түрдө колдонулушу керек: БРИКС мерчемдериндегидей жана дагы бир катар багыттарда. Сомду бир нече түрдө (кагаз, пластик, санариптик, алтын) колдонуу менен анын баркын көтөрөбүз, эл аралык каржылык мамилелерде абалыбызды бекемдейбиз.

Колдонулган адабият жана булактар тизмеси:

1.<https://vesti.kg/zxc/item/103924-nikto-ne-znaet-cto-eto-ekonomist-o-predlozhenii-akylbeka-zhaparova-zapustit-zolotoj-som.html>

2.<https://economist.kg/novosti/2022/09/07/s-1-yanvary-a-2023-goda-neobhodimo-zapustit-zolotoj-i-cifrovoj-som -akylbek-zhaparov/>

3.<https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/rezervnaya-valyuta-briks-puti-formirovaniya/>

4. Мусалаева С.А. Электронные деньги и платежные системы // Проблемы современной экономики. 2010. № 4 (36).

5.Кисляк Д.Г. Электронные деньги в системе электронного бизнеса // Экономика, право и проблемы управления: сб. науч. трудов. Минск: Учреждение образования «Частный институт управления и предпринимательства» 2012. № 2.

6.Кропин, Ю.А. Деньги и современная денежная система (с позиции российской и некоторых других школ экономической мысли) : монография / Ю.А. Кропин ; Финуниверситет .— 2-е изд., доп. и перераб. — Москва: Кнорус, 2020.

7.Аммус, С. Краткая история денег, или Все, что нужно знать о биткоине : пер. с англ. / С. Аммус ; науч. ред. Н. Решетник .— Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2019 .

8.Артимович, Д. Электронные платежи в интернете / Д. Артимович .— Москва : ДеЛибри, 2018.

9.Внедрение и практическое применение современных финансовых технологий. Законодательное регулирование: монография / Г.Ф. Ручкина [и др.]; Финуниверситет; редкол.: Г.Ф. Ручкина, М.В. Демченко.—Москва : Инфра-М, 2019.

Кокуева Э.С., э.и.к., доцент
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Орозмаматова Д.О., магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

АДАМ КАПИТАЛЫ ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ КАТЕГОРИЯСЫ КАТАРЫ

Аннотация

Бул макалада илимий-изилдөө категориясы катары адам капиталынын теориялык маселелери талкууланат. Адам капиталын башкаруу ыкмалары, ошондой эле ишкананын кызматкерлеринин адам капиталын түзүү жана өнүктүрүү боюнча методикалык жана прикладдык изилдөө маселелери изилденген.

Ачкыч сөздөр: адамдык капитал, адамдык ресурс, адамдык капиталга инвестиция, адамдык өнүгүү, адамдык потенциал.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Аннотация

В этой статье рассмотрены теоретические вопросы человеческого капитала, как научно-исследовательской категории. Изучены методические и прикладные вопросы исследования методов и подходов к управлению человеческим капиталом, также формирования и развития человеческого капитала сотрудников предприятия.

Ключевые слова: человеческий капитал, человеческий ресурс, инвестиции в человеческий капитал, человеческое развитие, человеческий потенциал.

HUMAN CAPITAL AS A CATEGORY OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

Annotation

This article examines the theoretical issues of human capital as a research category. The methodological and applied issues of research of methods and approaches to human capital management, as well as the formation and development of human capital of employees of the enterprise are studied.

The keywords: human capital, human resource, investment in human capital, human development, human potential, analysis, financial condition of the enterprise, financial reporting, information base

Адам капиталынын теориясы жана практикасы боюнча изилдөө проблемасын кененирээк карап чыгалы.

Изилдөө көрсөткөндөй, көптөгөн авторлор адам капиталын чоң киреше алып келе турган баалуу актив катары эмес, адам ресурсу катары карашат. Заманбап шарттарда компаниялар көбүнчө адам капиталын даяр продукцияны түзүүгө алып келген бир катар иш-аракеттерди аткарган жумушчу күчүнө теңешет.

Изилдөөдө авторлор компаниянын адам капиталы түшүнүгү адам ресурстары түшүнүгү менен туура эмес аныкталганын белгилешет, бул бир катар методологиялык карама-каршылыктарды жаратат. Адам капиталынын теориясы

үчүн кээ бир чет элдик элементтерди киргизүү жана башкаруу багыттары боюнча милдеттерин кайталанышына алып келет башка түшүнүк менен алмаштыруу, бар.адам капиталынын теориясы боюнча, адам ресурстарын башкаруу боюнча иш-милдеттерди жүзөгө ашыруунун бир түрү болуп саналат. Авторлор ошондой эле атаандаштык артыкчылыгы уюмдун ички чөйрөсүнө тиешелүү баалуу жана сейрек ресурстарга көз каранды экенин байкашат кызматкерлердин компетенцияларынын жана жөндөмдөрүнүн жыйындысы катары адам капиталы болуп саналат.

С.А.Демина өзүнүн эмгегинде адам эмгегине болгон мамиленин генезисин техникалык-технологиялык жана уюштуруу процесстеринин жакшырышынын фонунда карайт. Автор белгилегендей, технология өнүккөндө адам капиталынын баасы – эмгек акы-байкаларлык төмөндөйт. Аталган социалдык теңсиздикти жоюу үчүн адам рынокко өндүрүш каражаттарынын ээсин, эмгек аткаруучусун жана эмгек продуктуларынын ээсин бириктирген адам катары кириши керек.

Эгер "капитал" түшүнүгүнүн өзүн турмуштук реалдуулуктан абстракциялоодон баш тартсак, анда "адамдык капитал" - бул адам ээ болгон жана аздыр-көптүр интенсивдүүлүк жана эффективдүүлүк менен колдоно ала турган ар кандай жөндөмдөрдүн жана сапаттардын (интеллектуалдык, руханий, физикалык) комплекси.

Адам капиталынын айырмалоочу өзгөчөлүгү – өзүнүн алып жүрүүчүсүнүн инсандыгынан ажырагыс экендигин белгилейт. Анын бул өзгөчөлүгү бир катар маанилүү теориялык жана практикалык натыйжаларга ээ. Бирок, башкача айтканда, адам капиталы физикалык капиталга окшош: ал узак мөөнөттүү, бирок чектелген өмүр менен жакшылыкты билдирет; башка түгөнгүс ресурстар сыяктуу эле, ал "оңдоо" жана тейлөө чыгымдарын талап кылат; ал физикалык эскиргенге чейин моралдык жактан эскирип калышы мүмкүн; анын наркы кошумча (толуктоочу) өндүрүш факторлорунун сунушунун өзгөрүшүнө жана алардын биргелешкен продукцияларына суроо-талапка жараша жогорулашы жана төмөндөшү мүмкүн. Адам капиталын "ижарага" гана алууга болот (кызматкерди жалдоо менен), анткени азыркы (кул эмес) коомдордо адам өзү сатып алуу-сатуу предмети боло албайт.

В.А Каменецкий адам капиталына болгон мамиле эки тараптуу экенин белгилейт: бир жагынан адам капиталы ишканалардын турмушуна кирсе, экинчи жагынан кээ бир экономисттер адам капиталын актив катары кароого болбойт деп ырасташат. Автор адам капиталынын табиятына карата ар кандай көз караштарды салыштырган салыштырма таблицаны келтирет (1-таблица).

Таблица 1-Адам капиталынын табияты боюнча эки көз карашты салыштыруу

№ п/п	Белгилери жана касиеттери	"Иштеп жаткан" көз караш: адам капиталынын бар экендиги таанылбайт	"Жаңы" көз караш: адам капиталынын бар экендиги таанылды
1	Өндүрүш процессинин драйверлери	Мүлк капиталы жана "жумушчу күчү"	Табигый энергия жана адамдын акыл-эси

2	Мүлктүк капиталдын ролу	Башкы	Өндүрүш чөйрөсүнүн пассивдүү компоненти
3	Табигый энергиянын ролу	Каралган эмес	Өндүрүш чөйрөсүнүн активдүү компоненти.
4	Адамдын интеллектинин ролу	Каралган эмес	Өндүрүш чөйрөсүнүн активдүү компоненти.
5	"Жумушчу күчүнүн" ролу	Товар	Өндүрүш чөйрөсүнүн активдүү компоненти.
6	Мүлк ээлеринин, капиталдын, ишкерлердин жана акционерлердин ролу	Өндүрүш процессинин катышуучулары. капиталдын чоңдугу менен айырмаланат	Ишкер-өндүрүш процессинин катышуучусу. Акционер-финансылык кызмат көрсөтүүчү адам
7	"Жалданма жумушчулардын" ролу	Товар сатуучулар "жумушчу күч"	Өндүрүш процессинин катышуучулары-экономикалык
8	Өндүрүштүк процессти жүзөгө ашыруучу юридикалык жактын катышуучулары.	Мүлктүн, капиталдын ээleri, ишкерлер жана акционерлер	Ишкерлер жана юридикалык жак эмгек мамилелери менен байланышкан бардык башка жактар
9	Юридикалык жактын "жемиштеринин, продукцияларынын, кирешелеринин" ээleri	Мүлктүн, капиталдын ээleri, ишкерлер жана акционерлер	Ишкерлер жана юридикалык жак эмгек мамилелери менен байланышкан бардык башка жактар
10	Юридикалык жакты башкаруу процессинин катышуучулары	Мүлктүн, капиталдын ээleri, ишкерлер жана акционерлер	Ишкерлер жана юридикалык жак менен эмгек мамилелери менен байланышкан бардык башка жактар
11	Менчик субъекттери	Физикалык жана юридикалык	Жеке адамдар гана
12	Менчик объекттери	Ээликтен ажыратылгандар гана, б. а. буюм	Жана ажыратылуучу жана ажыратылгыс. б. а. адамдын жөндөмү

Айрым авторлордун чыгармаларында адам капиталы скептик менен бааланганына карабастан, бул көрүнүштүн маанилүүлүгүн көрсөтүүгө умтулган авторлор бар. С.М. Осадчая өзүнүн эмгектеринде адамдык потенциал өнүгүүнүн белгилүү бир циклинен (маданият, мыйзамдар, процесстер ж. б.) өткөн татаал

трансформациялык система катары аныкталат, анын натыйжасында экономиканын адамдык потенциалынын баалуулугу калыптанат.

И.С.Болотова адам капиталы ишкананын натыйжалуу ишинин ажырагыс бөлүгү экендигин белгилейт. Адам дараметин заманбап экономиканын өндүрүштүк маселелерин чечүүдө, анын интеллектуалдаштырууда айкалышкан физикалык, акыл-эс күчтөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн жаратман пайдалануунун натыйжасында камсыз кылган инсандын, коомдун жана уюмдун негизги баалуулугу катары кароого болот. Адамдын потенциалын татаал структура катары кароого мүмкүндүк берүүчү келтирилген түшүнүктүн бул формулировкасы иште салыштырмалуу өз алдынча жана өз ара байланышкан төрт элементке: социалдык-маданий, социалдык - экономикалык, социалдык-демографиялык жана инновациялык элементтерге кыскартылган коомдун потенциалына.

Адам капиталын маанилүү ресурс жана ийгиликтин стратегиялык фактору катары: ааламдашуу, бизнести интернационалдаштыруу процесстерин күчөтүү; башкаруу тутумдарына талаптарды, персоналды жана аны даярдоо программаларын эл аралык стандартташтыруу; эл аралык аутсорсингдин өнүгүшү; билимди башкаруу процесстеринин офшорингинин пайда болушу; корпорациялардын альянстарын түзүү, жергиликтүү окуу борборлору жана аймактык университеттер менен алдыңкы университеттер.

Адам капиталына салымдардын жана баалоо маселеси. Бул "адам капиталы"изилдөө багытындагы дагы бир популярдуу тема. Адам капиталынын запасы рынок тарабынан бааланбайт деп эсептейт. Түздөн-түз байкалган гана анын "ижара" үчүн төлөмдөр болуп саналат, башкача айтканда, алар көрсөткөн кызматтардын агымы үчүн кызматкерлердин алган эмгек акысы. Бул шарттарда, тескерисинче иш-аракет жана ар кандай кыйыр ыкмалар менен, ал жараткан кызмат агымдарынын маалыматтарынын негизинде адам капиталынын запастарынын эсептелген наркын баалоого аракет кылуу керек. "Тагыраак айтканда, тигил же бул инсанда камтылган адам капиталынын наркы анын экономикалык активдүүлүгүнүн бүткүл мезгилинде эмгек кирешелеринин агымынын дисконттолгон көлөмүн баалоо менен канчалык чоң экендиги жөнүндө түшүнүк ала алабыз".

Каменецкий өз эмгегинде [17] төмөнкү себептерден улам адам капиталын баалоо мүмкүн эмес экендигине басым жасайт.

Биринчиден, автордун айтымында, бул категориянын "баасын" аныктоо менен бирге адамдын интеллектинин деңгээлин өлчөө мүмкүнчүлүгү жок. Бүгүнкү күндө Интеллектуалдык капиталды баалоонун бирдиктүү жана бардык таанылган универсалдуу методикасы иштелип чыккан эмес. "Товардын баасы эмгек чыгымынын" баасынан" көз каранды эмес, ал эми эмгек акысын төлөө алынган экономикалык натыйжа, б.а. киреше менен аныкталуучу мүмкүнчүлүктөргө көз каранды".

Экинчиден, адам капиталы-бул практикалык мааниси жок потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр. Бул мүмкүнчүлүктөрдү колдонуунун натыйжасы гана маанилүү, алардын бар экендиги эмес.

"Татаалдык натыйжаны өлчөө эмес, анын катышуучулардын ортосунда бөлүштүрүлүшү, анткени эмгек процесси жалпысынан коомдук мүнөзгө ээ".

Үчүнчүдөн, адам капиталынын наркын аныктоо үчүн олуттуу себеп жок. "Мындай наркты билүүнү каалоо эмгек процессинин табияты жөнүндөгү примитивдүү түшүнүктөр менен түшүндүрүлөт, алар көнүмүш схеманы жаратат:" кызматкер", азырынча көптөр өз жумушчу күчүн" сатат" деп эсептешет".

Бүгүнкү күндө илимий изилдөөлөрдө адам капиталын жогоруда айтылгандай баалоо мүмкүн эмес деген жактоочулар бар. Бирок, көптөгөн авторлор адам капиталын акча түрүндө баалоонун ар кандай методикаларын сунушташат.

Мисалы, в.п. Горбачев өзүнүн ишканасында адам капиталын экономикалык баалоонун төмөнкү методдорун колдонуу зарыл деп эсептейт: сапаттуу баалоо методу, адам капиталына кеткен чыгымдарды эсептөөгө негизделген метод, кызматкердин жеке наркын өлчөө методу.

Өз кезегинде, С. А. Комарова өз ишинде инвестициялардын рентабелдүүлүгүн баалоо жана алардын маанилүүлүгүн түшүнүү үчүн ишкана бул процесстин артыкчылыктарын эске алышы керек, атап айтканда төмөнкүлөр жөнүндө айтат:

- кызматкерлердин квалификациясын жогорулатууга салымдар эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүнө өбөлгө түзөт, башкача айтканда өндүрүштүн чыгымдарын кыскартат жана ишкананын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат, бул кийин ишке ашырылган инвестицияларды актайт;

- саламаттык сактоо тармагына инвестициялар, оорулардын деңгээлин кыскартат, демек, ооруканада жаткан кызматкерлердин санын кыскартат. Ошондой эле, бул салымдардын жыйынтыгы дагы эле эмгекке жарамдуу калктын өлүмү жогору болуп саналат, ошондой эле маанилүү болуп саналат, кызматкерлердин өмүрүнүн узактыгын жогорулатуу болуп саналат, жана кызматкерлердин жашоо узактыгы, узак компания аларды пайдалануу боюнча киреше ала алат;

- алардын ишинин сапатын жогорулатуу үчүн кызматкерлердин түрткү менен байланышкан чыгымдар абдан маанилүү, анткени, өзүн – өзү ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү, ийгилик сезими, кызматкер аткарган ишине канааттануу, ошондой эле чечим кабыл алууга катышуу-мунун баары жагымдуу иш шарттарын түзөт, демек, жана кызматкерлердин эмгек сапатын жакшыртат.

Ушундай эле пикирди Л. Н. Кончакова жана С. В. Чугунова өз эмгектеринде билдирип, кызматкерлерге инвестиция салууга:

- кесиптик даярдоого жана квалификациясын жогорулатууга жумшалган каражаттар;

- ден соолукту чыңдоо үчүн профилактикалык иш-чараларга жумшалган каражаттар;

- эмгек жашоосунун сапатын жогорулатууга жумшалган каражаттар.

Авторлордун айтымында, бүгүнкү күндө бардык мамлекеттерде адам капиталына инвестициялоонун эң маанилүү компоненти болуп өндүрүштө

окутууга кеткен чыгымдар эсептелет. Бул үчүн кадрдык курамга көңүл буруу жана ишкананын адамдык капиталын байытуучу жана өнүктүрүүчү белгилүү бир инвестицияларды ишке ашыруу талап кылынат.

Авторлор адам капиталын калыптандыруу адамдын ишмердүүлүгүнө инвестиция салуу аркылуу анын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү процесси экенин белгилешет. Демек, адам капиталына инвестициялар-бул адамдын кирешесинин өсүшүнө жана эмгек өндүрүмдүүлүгүнө таасир этүүчү ар кандай инвестиция.

Жогоруда айтылгандардан улам, адам капиталына инвестиция салуу-бул кошумча мүмкүнчүлүктөрдү жөнөкөй сатып алуу эмес, олуттуу иш, ага кылдаттык менен даярдануу керек, анткени инвестиция өзүн актабай турган тобокелдиктин үлүшү ар дайым бар. Ошондуктан, капитал, эмгек жана эмгек акынын ортосундагы негизги өз ара көз карандылыктар жөнүндө тиешелүү билим жок. Адам капиталынын инвестициялары менен компаниянын ийгилигинин ортосундагы байланышты эсептөө көптөгөн өзгөрмөлөр менен аткарыла турган маселе экенин эске алуу керек.

Ошондой эле эгерде компаниянын персоналы инновациялар менен байланышкан иш-аракеттерге, кардарлар үчүн продукциянын же жаңы кызматтардын жаңы өркүндөтүлгөн үлгүлөрүн иштеп чыгууга жана өндүрүүгө байланыштуу процесстерге эч кандай катышпаса, компаниянын капитал катары тартылган адамдык потенциалынын үлүшү аз экенин жазышат. Демек, адам капиталынын наркы төмөн болот, анткени бул учурда адам потенциалы чыгымдалуучу материал катары колдонулат.

Статистикалык көрсөткүчтөрдү жана экономикалык-математикалык моделдерди тандоо критерийлерин иштеп чыгуу, билим берүүнүн жана адам капиталынын экономикалык өнүгүүгө кеңири мааниде таасирин байкоого мүмкүндүк берүү жана Кыргызстандагы чарбалык процесстердин өнүгүүсүндөгү жаңы көрүнүштөрдү жана тенденцияларды өз убагында аныктоо маанилүү көйгөй болуп саналаарын айтып, адам капиталын баалоо маселесин көтөрөт.

Ишкананын адамдык капиталын экономикалык талдоонун аркасында ишкананын башкаруу чечимдери жана иш - аракеттери, ишкананын социалдык-экономикалык саясаты, ошондой эле экономикалык талдоо иш-аракеттердин мыкты варианттарын тандоого өбөлгө болот деп эсептейт.

Социалдык инвестициялардын экономикалык натыйжалуулугун баалоо социалдык программаларды ишке ашыруунун натыйжаларын аныктоого жана аларды социалдык натыйжаларды шарттаган чыгымдар менен салыштырууга мүмкүндүк берүүчү тиешелүү методикаларды издөөнү жана адаптациялоону талап кылаарын жазышат. Авторлор, тажрыйба көрсөткөндөй, инвестициялык багыттар социалдык жоопкерчилик саясатын жүргүзгөн чарбакер субъекттерден алыстаганда натыйжалуулукту баалоо татаалдашып, объективдүү болбой калат деп белгилешет. Албетте, заманбап практика кызматкерлерди окутууга жана өнүктүрүүгө инвестициялардын натыйжалуулугун баалоонун ишенимдүү технологияларын иштеп чыккан, бирок

кайрымдуулук иш-аракеттеринин натыйжаларын баалоо үчүн бир кыйла татаал жеке эффекттерди талдоо куралдары талап кылынат, мисалы, мамлекеттик жана регионалдык деңгээлдеги социалдык маанилүү программаларды колдоонун натыйжалары, өзгөчө кырдаалдарды жоюуга жардам берүү ж. б. Социалдык активдүүлүктүн индикаторлорун экономикалык натыйжа түшүнүгүнө байланыштыруунун татаалдыгы инвестициялардын айрым багыттарынын, синергетикалык натыйжалардын ж.б. ортосунда сызыктуу эмес байланыштардын пайда болушу менен татаалдашат.

Адам капиталын башкаруу маселеси. Адам капиталын башкаруу ыкмалары жана ыкмалары боюнча изилдөө маселелери илимий адабияттарда кеңири чагылдырылган. Ошентип, М.С.Шумир адам капиталын башкаруу – бул ишкананын натыйжалуу ишинин маанилүү компоненти экенин көрсөтүп турат. Автор биринчи кезекте квалификациясыз жумушчу күч каралышы керек деп ырастайт. Кызматкерлердин бул категория төмөнкү себептерден улам компаниялар үчүн өзгөчө тобокелдик тобун түзөт:

- квалификациясыз бир жумушчу дагы өндүрүш процессин үзгүлтүккө учуратышы мүмкүн (мисалы, куурду токтотуу) же фирманын гудвилине зыян келтириши мүмкүн (мисалы, конокту толтуруу);

- бул категорияга кадрлардын көп алмашуусу жана иштин сапатынын төмөндүгү мүнөздүү;

- алар башкаларга караганда компаниянын ресурстарын жеке максаттарда колдонушат, анткени алардын жумуш ордун квалификациялуу адамдардан аз баалашат. Бул эмгек акынын аздыгы жана жумуштун кадыр-баркы, карьералык келечектин жоктугу менен байланыштуу.

Ар кандай стратегияларды ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн ар кандай жана уникалдуу адам ресурстарын башкаруу системасын колдонууну талап кылган кызматкерлердин жүрүм-туруму ар кандай компетенттүүлүгүн жана моделдерин талап кылат. Адам ресурстарын башкаруу стратегиясы негизги бизнес стратегиясы менен тыгыз байланышта, ошондуктан көптөгөн компаниялар азыр адам ресурстарын башкаруу системаларын ишке ашыруу зарылдыгын түшүнүшөт.

Өзгөчө агрардык экономикада адам ресурстарын көбөйтүү жагындагы татаал кырдаалдын себептери аларды калыптандыруунун жана пайдалануунун оптималдуу механизмдин жоктугу менен байланыштуу экендигин белгилейбиз. Адам капиталын өнүктүрүүгө болгон муктаждык тышкы чөйрөнүн өзгөрүшүнө, техниканын жана технологиянын жаңы үлгүлөрүнө, уюмдун стратегиясына жана түзүмүнө, кошумча түрлөрдү өздөштүрүү милдетине көнүү зарылдыгы менен шартталат. Корпоративдик ишканаларда персоналды натыйжалуу башкаруу кадрдык консультациянын инструменттеринин жардамы менен мүмкүн экендиги жөнүндө жазат.

Адам капиталын калыптандыруу процессинде адамдын ЖОЖдо алган билиминин деңгээли жана ал өзүнүн карьералык өсүү процессинде алган билимин кантип башкаргандыгы, анын кесипкөйлүгүнүн даражасы, ошондой эле Ишкана өз кызматкерин өндүрүш процессинде чыгармачыл болууга, өз алдынча

билим берүү аркылуу өзүнүн квалификациясын жогорулатууга тийиштүү түрдө түрткү бере алгандыгы маанилүү экендигин белгилейбиз.

Адам капиталын башкаруу жана баалоо, анын максаттарын ишке ашыруу жана азыркы рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү болууну пландап жатат ар кандай Ишкананын ишинин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Ошондуктан, адам капиталын изилдөө жана билим берүү компоненттерин баалоо ыкмасын иштеп чыгуу, ошондой эле Ишкананын ишине, анын таасири зарылчылыгы бар.

Илимий адабияттарда баса белгиленген көйгөйлөр адам капиталы категориясынын өнүгүшүнүн актуалдуулугун дагы бир жолу баса белгилеп, төмөнкү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет.

Биринчиден, түшүнүктүн өзүндө чечмелөөдөгү татаалдык жана түшүнүксүздүк "адам капиталы" изилдөөчүлөр арасында түшүнбөстүктөрдү жаратууда.

Экинчиден, өз активдерин өстүрүү жана өнүктүрүү үчүн компаниялар адам капиталына көбүрөөк көңүл бура башташты, демек, адам капиталын башкарууга, ошондой эле аны баалоого жаңы жана натыйжалуу мамилелерди иштеп чыгууга болгон муктаждык күчөйт.

Ошентип, туруктуу өнүгүү экономикасын калыптандыруунун борбордук көйгөйү бүгүнкү күндө экономикалык өсүштүн, адамдардын жашоо деңгээлинин жана сапатынын негизги детерминанты болуп саналган адам капиталынын натыйжалуулугу бойдон калууда. Заманбап шарттарда билим берүүнүн социалдык-экономикалык маанисин, квалификациясын жана татаал эмгектин ролун жалпы кайра карап чыгуу өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүү фактору катары жалданма жумушчулардын жалпы жана атайын билимин караган адам капиталынын теориясы менен шартталган.

Колдонулган адабияттар

1.Дятлов С.А. Теория человеческого капитала // Санкт-Петербург: Изд. СПбУЭФ. – 2016. – 38 с.

2.Добрынин А.И., Дятлов С.А., Цыренова Е.Д Человеческий капитал в транзитивной экономике, формирование, оценка, эффективность использования. // Санкт-Петербург: Наука, – 2017– 360 с.

3.Переверзева А.В. Человеческий потенциал и человеческий капитал: взаимосвязь и взаимовлияние [Электронный ресурс] // В сборнике «Проблемы развития инновационно-креативной экономики». – 2018 – С. 449.

4.Эрфурт К.А. Особенности инвестирования в человеческий капитал и их отражение в кадровой политике предприятия // Менеджмент в России и за рубежом. – 2019. – № 3. – С. 132 – 138.

*Шарипбекова А.Б., “Экономика” багыты боюнча магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жолдошбаев А.А., “Экономика” багыты боюнча магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

УЧУРДАГЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕКТЕГИ САЛЫК ЖААТЫНДАГЫ ДЕМИЛГЕЛЕР: МИНИМАЛДЫК КОРПОРАТИВДИК САЛЫК ЖАНА КРИПТО АКЧАГА САЛЫК САЛУУ

Аннотация

Бул макала азыркы жана келечектеги салык демилгелери темасына арналган, тактап айтсак, минималдуу корпоративдик салык жана крипто акчага салык салуу маселелерине. Азыркы учурда Кыргыз Республикасында, көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдөгүдөй эле, крипто акчага активдүү кызыгуу пайда болууда жана ал тургай аларды өлкөдө илгерилетүү боюнча жараяндар башталды. Демек, жакында крипто акча өлкөнүн экономикасынын маанилүү бөлүгү болуп, инвесторлор жана ишкерлер үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Бул учурда башка өлкөлөрдүн тажрыйбасын, алардын салык салуу чөйрөсүндөгү реформаларын эске алуу зарыл.

Ачкыч сөздөр: салык, салык салуу, крипто акча, блокчейн-технологиялар, санариптештирүү, салык реформалары, глобалдык салык демилгелери, корпоративдик салык, санариптик активдер, жасалма интеллект, офшорлор, салыктан калкалоо, салыктык башкаруу.

НАЛОГОВЫЕ ИНИЦИАТИВЫ СОВРЕМЕННОСТИ И БУДУЩЕГО: МИНИМАЛЬНЫЙ КОРПОРАТИВНЫЙ НАЛОГ И НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ КРИПТОВАЛЮТ

Аннотация

Эта статья посвящена теме налоговых инициатив современности и будущего, а именно в отношении минимального корпоративного налога и налогообложения криптовалют. В данный момент в Кыргызской Республике, как и во многих развитых странах проявляют активный интерес к крипто валюте и даже начались процессы по их продвижению в стране. Это означает, что вскоре крипто валюта может стать важной частью экономики страны, открывая новые возможности для инвесторов и предпринимателей. В этом случае необходимо принимать во внимание учитывать опыт других стран, их реформы в сфере налогообложения.

Ключевые слова: налог, налогообложение, криптовалюта, блокчейн-технологии, цифровизация, налоговые реформы, глобальные налоговые инициативы, корпоративный налог, цифровые активы, искусственный интеллект, офшоры, налоговые убежища, налоговое управление.

TAX INITIATIVES OF THE PRESENT AND THE FUTURE: MINIMUM CORPORATE TAX AND TAXATION OF CRYPTOCURRENCIES

Abstract

This article is devoted to the topic of tax initiatives of the present and the future, namely in relation to minimum corporate tax and taxation of cryptocurrencies. At the moment, in the Kyrgyz Republic, as in many developed countries, there is an active interest in crypto currency and even processes have begun to promote them in the country. This means that soon the crypto currency may become an important part of

the country's economy, opening up new opportunities for investors and entrepreneurs. In this case, it is necessary to take into account the experience of other countries and their tax reforms.

Keywords: tax, taxation, cryptocurrency, block chain technologies, digitalization, tax reforms, global tax initiatives, corporate tax, digital assets, artificial intelligence, offshore companies, tax shelters, tax administration.

Кыргызстанда акырындык менен крипто акчаларды толук жөнгө салууга карай бара жатышат. Жаңы мыйзамдар иштелип чыгып, салыктар талкууланып, жергиликтүү ишкерлер блокчейн технологияларына байланыштуу стартаптар жөнүндө ойлоно башташты. Бул жакында крипто акча инвесторлор жана ишкерлер үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып, өлкөнүн экономикасынын маанилүү бөлүгү болуп калышы мүмкүн дегенди билдирет. Келечек санариптик активдерде жана Кыргызстанда бул маселени жакшы түшүнүшөт. Жакынкы жылдары биз крипто-чөйрөнү өнүктүрүү жөнүндө көбүрөөк кабар күтүп жатабыз. Балким, Кыргызстан крипто акча ышкыбоздорунун жана блокчейн долбоорлорунун жаңы борбору болуп калат.

Бул жагынан алганда, Кыргызстан бийлиги санариптик активдер секторун активдүү өнүктүрүп жаткандыгы маанилүү. 2025-жылдын 3-майында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров Binance ири крипто биржасынын негиздөөчүсү Чанпэн Чжао менен жолугушуу өткөрдү. Тараптар өлкөдө виртуалдык активдерди жана блокчейн-технологияларды өнүктүрүүгө тиешелүү маселелерди, ошондой эле киберкоопсуздук жана санариптик коркунучтарга каршы күрөшүү темаларын талкуулашты. Чанпэн Чжао Кыргызстандын президентинин санариптик активдерди өнүктүрүүгө тиешелүү маселелер боюнча коомдук кеңешчиси болуп дайындалды. Кыргызстанда бул жараяндарды эске алуу менен глобалдык салык демилгелеринин маселелерин да адын ала эске алуу зарыл.

Бүгүнкү күндө ар кандай маалыматтарда Европа Биримдигинин өлкөлөрүндөгү 2024-2025-жылдардагы салык реформалары, ошондой эле 2025-2026-жылдары күтүлүп жаткан негизги өзгөрүүлөр каралууда. Бирок, улуттук реформалардан тышкары, эл аралык салык системаларын адаптациялоого багытталган глобалдык салык демилгелери да маанилүү.

2025-2026-жылдары салык төлөөдөн качууга каршы күрөшүү, ачык-айкындуулукту жогорулатуу жана көп улуттуу компанияларга, анын ичинде санариптик экономикага жана жасалма интеллектке бирдей салык салуу боюнча глобалдык чараларга көңүл бурулат. Бул демилгелер Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюму (ЭКӨУ), Европа Биримдиги жана башка эл аралык уюмдар тарабынан координацияланган эл аралык салык саясатындагы масштабдуу өзгөрүүлөрдү чагылдырат. Ошолорго сереп салсак.

-Глобалдык минималдуу корпоративдик салыкты (Pillar Two) киргизүү

Эл аралык салык саясатындагы маанилүү окуялардын бири ЭКӨУ тарабынан демилгеленген глобалдык минималдуу корпоративдик салыкты белгилөө жөнүндө макулдашууну ишке ашырууну улантуу болот. Глобалдык

минималдуу корпоративдик салык эрежелери 2024-жылдын январынан баштап күчүнө кирди жана жылдык кирешеси 750 миллион евродон ашкан көп улуттуу компанияларга 15% минималдуу салык ченеми салынышы керек деп каралат.

Глобалдык минималдуу корпоративдик салыктын негизги максаты төмөн салык ченемдери бар юрисдикцияда кирешенин жылышына жол бербөө. Эгерде компания кайсы бир мамлекетте 15% дан аз салык төлөсө, анда анын жашаган өлкөсү ошол жетишпеген суммага салык салууга укуктуу. Бул реформа корпорациялардын глобалдык салык стратегияларына таасирин тийгизип, аларды салыкты пландаштыруу моделдерин карап чыгууга мажбурлайт.

130дан ашык өлкө бул эрежелерди ишке ашырууга макул болушкан. 2024-жылдын төртүнчү чейрегине карата 45 өлкө мыйзам долбоорун киргизишти же акыркы мыйзамдарды кабыл алышты, муну менен Глобалдык минималдуу корпоративдик салыктын типтүү эрежелерин улуттук мыйзамдарына өткөрүп беришти. 2025-жылы бул демилгеге катышкан өлкөлөрдүн көбү 15% корпоративдик салыктын минималдуу ченем тутумун толугу менен ишке ашырышы керек. Эстония, Латвия, Литва жана Мальта сыяктуу кээ бир өлкөлөрдө бул эрежелердин толук аткарылышын 2026-жылга чейин кечендетүү мүмкүнчүлүгү бар. Бул эрежелерге баш ийген 12ден аз трансулуттук топтору бар мамлекеттерге тиешелүү.

-Европа Биримдигинде крипто жана санариптик активдерге салык салуу

2025-2026-жылдары крипто акчаларга жана санариптик активдерге салык салуу дүйнөлүк масштабда көбүрөөк жөнгө салынат. Бул трансформацияда колдонуучулардын жана инвесторлордун укуктарын коргоого багытталган Европа Биримдигиндеги крипто акчаларды жөнгө салуу боюнча мыйзам долбоору (MiCA - Markets in Crypto-assets) негизги ролду ойнойт.

Европа Биримдигинде крипто акчаларды жөнгө салуу боюнча мыйзам долбоору (MiCA) мурда болуп келген жөнгө салуу боштуктарын жоюп, крипто акча базарлары үчүн Евробиримдиктин биринчи бирдиктүү ченемдик укуктук базасын түзөт. Ал кабыл алынганга чейин, Европа Биримдигине мүчө өлкөлөр крипто-активдерди жөнгө салууга ар кандай мамиле жасашкан, ошол учурда Европа Биримдигинде крипто акчаларды жөнгө салуу боюнча мыйзам долбоору ушул айырмачылыктарды жоюуга жана аталган биримдик боюнча жалпы эрежелерди түзүүгө багытталган.

Бул эмнени түшүндүрөт? Крипто акча чыгарган же соода кылган ар кандай компания лицензия алышы керек жана бардык кызмат көрсөтүүчүлөр которуунун суммасына карабастан, алуучу жана акча жөнөтүүчү жөнүндө маалымат чогултууга милдеттүү. Ошондой эле, крипто акчаны өз алдынча сактоо үчүн колдонулган балансы 1000 евродон ашкан электрондук капчыктар транзакцияларды жүргүзүүдөн мурун текшерүүдөн өтүшү керек.

Европа Борбордук банкынын статистикасына ылайык, Европа Биримдигинде крипто акча базары жыл сайын 30% га өсүп, амалдардын көлөмү миллиарддаган еврого жетет. Бул регламент 2023-жылдын 20-июнунда күчүнө кирди, бирок анын толук ишке ашырылышы этап менен 2026-жылдын июлуна чейин, анын ичинде 36 айлык өткөөл мезгилди камтыйт. Испания сыяктуу

Евробиримдиктин айрым өлкөлөрүндө өкмөт бул жараянды тездетүү ниетин билдирип, имплементация мөөнөтүн стандарттык 36 айдын ордуна 18 айга чейин кыскарткан.

Ошондой эле, улуттук өкмөттөр крипто акчалар жана санариптик активдер менен бүтүмдөргө салык салуунун бирдиктүү ыкмасын иштеп чыгуунун үстүндө иштеп жатышат. Бул крипто акчалар аркылуу салык төлөөдөн качуу менен күрөшүү жана крипто акчаны адалдоо үчүн колдонулушуна жол бербөө.

Крипто биржаларын жана платформаларын эл аралык салык маалыматын автоматтык түрдө алмашуунун алкагында колдонуучулар жана алардын амалдары жөнүндө маалыматтарды берүүгө милдеттендирген жалпы эрежелер кабыл алынышы күтүлүүдө. Бул крипто акча амалдарына, анын ичинде соодадан жана санариптик активдерге ээлик кылуудан түшкөн кирешеге салык салууну контролдоонун глобалдык тармагын түзөт.

-Жасалма интеллектке салык салуу демилгеси

Учурда Европарламентте жасалма интеллектке салык салуу боюнча сунуштар кызуу талкууланып жатат. 2024-жылдын октябрында Европарламенттин салыктар боюнча комитетинин төрагасы жасалма интеллектке салык салуу боюнча сунуштарды киргизүүгө чакырган. Паскуале Тридико мындай деген: “Жасалма интеллект киреше булагы, ошондуктан ага салык салуу керек. Изилдөө жүргүзүп, жол табышыбыз керек”. Тридико жасалма интеллекттин жумушка орношуусуна жана ресурстарды, анын ичинде электр кубаттуулугун керектөөгө тийгизген таасирин эске алып, изилдөө жүргүзүүнү жана салык салуунун жолдорун табууну сунуш кылды. Ал ошондой эле экономикада жасалма интеллекттин кеңири жайылышына байланыштуу экологиялык тобокелдиктерди да изилдөө керектигин белгиледи.

Алдын ала маалыматтар боюнча, биринчи сунуштар 2025-2026-жылдары жасалма интеллектке туруктуу салык ыкмасын түзүүнү баштоо үчүн келиши мүмкүн. Жасалма интеллектке салык салуу боюнча талкуу, аны ишке ашыруу жумуш орундарынын санын кескин кыскартат, бул өз кезегинде эмгек акыга салыктан түшкөн кирешени азайтат деген кооптонуулардан улам келип чыгууда. Заманбап экономикаларда эмгекке жана жарандардын кирешесине салыктар (киреше салыгы) салыктык түшүүлөрдүн негизги булагы болуп саналат. Тактап айтканда, Европа Биримдигинде мындай салыктар бардык салыктык кирешелердин 53% түзөт, бул бюджетти толуктоонун жаңы жолдорун издөөнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт.

-Салыктан калкалоочу жайлар жана офшордук юрисдикцияларга каршы күрөштү күчөтүү

Азыркы учурда офшордук структуралар аркылуу ишкердик жүргүзүү өзүнүн жагымдуулугун жоготуп жатканы барган сайын айкын болуп баратат. Глобалдык ачык-айкындуулук жана эл аралык көзөмөлдүн күчөшү менен, компаниялар жана жеке адамдар офшорлорго муктаж болбостон, салык салууну мыйзамдуу түрдө оптималдаштырууга мүмкүн болгон төмөн салык ставкалары бар өлкөлөрдүн салык резиденти болууну тандашууда. Эл аралык уюмдар, Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюму (ЭКӨУ) жана

Европа Биримдиги салыктан калкалоочу жайлар жана офшордук юрисдикцияларга каршы күрөштү күчөтүүнү улантууда. Көптөгөн өлкөлөрдө ийгиликтүү иштеп жаткан Отчеттуулуктан бирдиктүү стандарты (CRS - Common Reporting Standard) аркылуу салык маалыматын автоматтык түрдө бөлүшүү офшорлордо кирешелерди жашыруу дээрлик мүмкүн болбой турган шарттарды түзөт. Эми каржылык амалдар жөнүндө маалыматтар автоматтык түрдө салык органдарына өткөрүлүп берилет.

Мындан тышкары, Европа Биримдиги өлкөлөрү жана башка мамлекеттер экономикалык кызматташтыкты чектей турган офшордук юрисдикциялардын кара тизмесин кеңейтүү күтүлүүдө. Натыйжада, офшорлорду колдонуу жагымсыз болуп баратат жана компаниялар атаандаштыкка жөндөмдүү салык ставкалары бар өлкөлөрдө ачык-айкын салык структурасына көбүрөөк ыктап, Кипр, Мальта, Португалия сыяктуу салык ставкалары төмөн, бирок ачык-айкындуулугу жогору өлкөлөрдү тандап жатышат. Заманбап аз салыктуу өлкөлөр офшордук схемаларга муктаж болбостон бизнес жүргүзүү үчүн ыңгайлуу шарттарды сунушташат.

-Салыктык башкарууну санариптештирүү

Салыктык башкарууну санариптештирүү жана автоматташтыруу глобалдык масштабда өнүгүүнү улантат. 2025-жылы көптөгөн өлкөлөрдүн салык органдары салыктарды көзөмөлдөө жана чогултуу үчүн санариптик шаймандарга көбүрөөк ишенишет. Салыкты талдоо үчүн жасалма интеллект жана машинаны үйрөнүү технологияларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу салык органдарына салык төлөөдөн качууну натыйжалуу аныктоого жардам берет. Санариптик технологияларды киргизүү менен салык органдары ишкердиктин жана каржылык амалдардын санариптик аудитин жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алышат. Бул салык отчетторундагы каталарды же карама-каршылыктарды тез арада аныктоого жана санкцияларды колдонууга мүмкүндүк берет. Мисалы, Испанияда жана Польшада, буга чейин электрондук текшерүүлөр сыяктуу шаймандар колдонулуп келген (экотехинспекция), бул салыктык көзөмөл жараянын кыйла тездетет.

2025-жылдагы глобалдык салык демилгелери салык тутумдарында ачык-айкындуулукту бекемдөөгө багытталган.

Колдонулган адабият жана маалымат булактары:

- 1.<https://ru.sputnik.kg/20250503/chanpehn-chzhao-sadyr-zhaporov-obshchestvennyj-sovetnik-1093746351.html>
- 2.<https://feodgroup.com/news/globalnye-nalogovye-inicziativy-2025>
- 3.<https://www.bitgetapp.com/ru/academy/crypto-tax-guide-for-traders-and-investors>
- 4.<https://www.audit-it.ru/articles/account/assets/a1032583/1115549.html>
- 5.https://amlcrypto.io/ru/regulatory_perspectives

*Жолдошбаев А.А., “Экономика” багыты боюнча магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жоробаев Н.А., “Экономика” багыты боюнча магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗСТАНДЫН БРИКСке КИРҮҮ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК КЕЛЕЧЕГИ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасынын БРИКС мамлекеттер аралык бирикмесине кирүү мүмкүнчүлүгүнүн экономикалык келечеги маселелери каралды. Макаланын мазмунуна ылайык, БРИКС курамы жана иш-аракеттери, БРИКСтин реалдуу абалы, ошондой эле БРИКС мүчөлүгүнүн пайдалуу келечеги баяндалган. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасы ЕАЭБ, ШКУ алкагында Россия жана Кытай сыяктуу БРИКС мүчөлөрү менен жигердүү кызматташууда, өз ара пайдалуу кызматташтыктын түз байланыштарна ээ. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасы БРИКСке кирүүнүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ, анын алкагында бул мамлекеттер аралык бирикменин азыркы жана болочок мүчөлөрү менен активдүү кызматташуу аркылуу өзүнүн экономикалык потенциалын жогорулата алат. БРИКС өлкөнүн соода-экономикалык байланыштарын чыңдоого шарт түзөт, инвестицияларды активдүү тартууга мүмкүндүк берет, өлкөнүн экономикасын дүйнөлүк экономикага тартууга өбөлгө түзөт.

Ачкыч сөздөр: Кыргыз Республикасы, БРИКС, мамлекеттер аралык бирикме, кызматташтык, экономика, соода, инвестициялар, каржы, артыкчылыктар, шериктештер, пайда, келечек.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ КЫРГЫЗСТАНА ОТ ВОЗМОЖНОГО ВСТУПЛЕНИЯ В БРИКС

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы экономических перспектив от возможного вступления Кыргызской Республики в межгосударственное объединение БРИКС. По содержанию статьи сделан обзор состава и деятельности БРИКС, реалии деятельности БРИКС, а также выгодные перспективы от членства в БРИКС. На сегодня Кыргызская Республика уже активно сотрудничает с такими членами БРИКС, как Россия и Китай в рамках ЕАЭС, ШОС, есть прямые связи взаимовыгодного сотрудничества. Сегодня Кыргызская Республика имеет реальные шансы вступления в БРИКС, в рамках которой может повысить свой экономический потенциал, активно сотрудничая с нынешними и возможными членами этого межгосударственного объединения. БРИКС будет способствовать укреплению торгово-экономических связей страны, позволит активно привлекать инвестиции, будет способствовать вовлечению экономики страны в мировую экономику.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, БРИКС, межгосударственное объединение, сотрудничество, экономика, торговля, инвестиции, финансы, преференции, партнеры, выгода, перспективы.

KYRGYZSTAN'S ECONOMIC PROSPECTS FROM POSSIBLE BRICS MEMBERSHIP

Annotation

This article examines the issues of economic prospects from the possible entry of the Kyrgyz Republic into the BRICS interstate association. According to the content of the article, an overview

of the composition and activities of BRICS, the realities of BRICS activities, as well as favorable prospects from membership in BRICS is made. Today, the Kyrgyz Republic is already actively cooperating with such BRICS members as Russia and China within the framework of the EAEU, the SCO, and there are direct links of mutually beneficial cooperation. Today, the Kyrgyz Republic has a real chance of joining the BRICS, within which it can increase its economic potential by actively cooperating with current and potential members of this interstate association. BRICS will help strengthen the country's trade and economic ties, will actively attract investment, and will contribute to the involvement of the country's economy in the global economy.

Keywords: Kyrgyz Republic, BRICS, interstate association, cooperation, economy, trade, investment, finance, preferences, partners, benefits, prospects.

2024-жылдын 23-сентябрында Россия Федерациясынын Казан шаарында кезектеги БРИКС саммити болуп өттү, ага Россия Федерациясынын Президенти Владимир Путиндин чакыруусу боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров катышты. Ал самитте Кыргызстан БРИКС катышуучулары белгилеген максаттарды көздөй тургандыгы айтылды. Өлкө башчысы Садыр Жапаров бул тууралуу уюмдун Казанда өткөн саммитинин пленардык жыйынында билдирди. Анын айтымында, бирикме тарабынан айтылган принциптер БУУнун Туруктуу өнүгүү максаттарына гана толук дал келбестен, Кыргыз Республикасынын 2040-жылга чейин өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясына эбак интеграцияланган [1].

Башында, БРИКСке төрт мамлекет кирген, алар Россия, Бразилия, Кытай жана Индия. Кийинчерээк Түштүк Африка мүчө болуп кошулду, ал эми 2024 - жылы дагы беш өлкө - БАЭ, Иран, Сауд Арабиясы, Египет жана Эфиопия. Өлкөлөр бүгүн тандап жатышат: жогору өнүккөн Батыш өлкөлөрүнүн артында болуу, алардын артынан ээрчүү, же өз күчүнө ишенип өз алдынча өнүгүү, тең болгон жана көз карандысыз өнөктөштөр менен биригүү. Көбүрөөк өлкөлөр экинчи жолду тандашат жана БРИКС буга далил.

Азыркы дүйнөдө фундаменталдуу жана масштабдуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Батыштын жалгыз глобалдык үстөмдүгү менен дүйнө куруу концепциясы акырындык менен кыйроого карай баратат. Бирок бул бир уюлдуу тутум Украинада, Палестинада, Сирияда жана планетанын башка көптөгөн өлкөлөрүндө жашоону күч менен кармоого дагы эле аракет кылып жатат. Ошол эле учурда, эми БРИКС уюму аркылуу соода-экономикалык байланыштарды түзүү жана биргелешип иштөө алгачкы ирет жамааттык Батыштын катышуусуз мүмкүн болууда. Мындан тышкары, бул жараян Батыштын кызыкчылыгында эмес, бүтүндөй дүйнөлүк коомчулуктун кызыкчылыгында ишке ашырылууда. 18 жыл ичинде БРИКС глобалдык башкаруу институту катары түзүлгөн жаңы уюм. БРИКС адилеттүү дүйнөлүк тартипти түзүүгө кызыкдарлыгын билдирип, бул багытта иштеп жатканы кубандырат.

Батыштын мындай саясатынын себеби - дүйнөнүн ресурстарына ээлик кылуу каалоосу. Экономиканы тез жана динамикалык түрдө өнүктүрүү жана жашоо деңгээлин жогору кармоо үчүн жамааттык Батыш мүмкүн болушунча бекер ресурстарга муктаж. Бул үчүн провокацияларга, алдоого жана ар кандай опузалоолорго биригүүгө даяр.

Россия менен болуп жаткан окуялар башка өлкөлөргө алардын акчасы бөтөн өлкөдө сактоодо турганында кепилдик жок экенин, аны менен көз карандысыздыгына, улуттук кызыкчылыктарына коркунуч туудура тургандагын даана көрсөтүүдө. Ошондуктан БРИКС - бул дүйнөлүк соода жана каржы тышкы тоскоолдуктардан жана саясий чектөөлөрдөн эркин болгон көп уюлдуу дүйнөнү калыптандыруу боюнча жалпы аракеттердин бир бөлүгү. Россиянын, Кытайдын жамааттык Батыш менен тирешүүсүнүн натыйжасында дүйнөлүк тартипти өзгөртүү жараяны активдүү фазага өткөндүгүн айгинелейт.

БРИКС өлкөлөрүнүн ортосундагы эки тараптуу мамилелер теңдик жана өз ара пайданын негизинде курулат. БРИКС өлкөлөрүнүн өкмөттөрү жыл сайын расмий саммиттерде жолугушат, ошондой эле жолугушуулар ТИМ башчыларынын жана ар кайсы министрликтердин деңгээлинде өткөрүлөт. Саммиттер БРИКСтин ишинин негизги формасы болуп саналат, аларда бирикменин өнүгүү векторуна байланыштуу фундаменталдык чечимдер биргелешип кабыл алынат. БРИКС + форматы иштеп жатат, ал сүйлөшүүлөргө дүйнөнүн негизги аймактарынын өкүлдөрүн — өлкөлөрдү тартууга өбөлгө түзөт. БРИКС өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин ортосундагы көпүрөнүн ролун ойнойт.

Борбордук Азиянын бардык өлкөлөрү кызматташуунун максатка ылайыктуулугун жана БРИКС жараяндарына катышуунун абройлуулугун ар кандай деңгээлде талкуулашат. Анткени, БРИКСтин чечимдери Борбордук Азия үчүн өзгөчө мааниге ээ. БРИКСтин иштеши ЕАЭБдин ишине, "Бир алкак - бир жол" долбооруна жана ШКУ мейкиндигине таасирин тийгизери шексиз. Борбордук Азия өлкөлөрү тигил же бул деңгээлде жаңы дүйнөлүк соода-экономикалык, каржылык жана саясий жараяндарга кантип кошулса болорун тандап, ойлонушу керек.

Учурда Батыш Азия өлкөлөрүнүн транспорттук жана соода-экономикалык агымдарын Европага багыттоо боюнча дипломатиялык аракеттерин күчөтүү уланууда. Батыш өлкөлөрү белгилүү геосаясий постулат боюнча иштешет: Борбордук Азия — Евразиянын өзөгү, демек, ким бул аймакты көзөмөлдөсө, ал бүт континентти башкарат. Бирок алардын негизги максаты - Борбор Азияны Россия менен Кытайдан алыстатуу. Алар Борбор Азияга болгон умтулууларын жашырышкан жок. Андан тышкары, АКШ Борбор Азия менен ультиматум тилинде гана сүйлөшүүгө ниеттенүүдө.

Аталган бирикмеге кошулуу учурда Кыргызстан үчүн БРИКСтин кадыр-баркы жана олуттуу пайдасы анык. Таасирдүү биримдикке Кыргыз Республикасынын катышуусунун саясий жана экономикалык артыкчылыгы өлкө өзүн бүтүндөй Борбордук Азия регионунун кызыкчылыктарынын өкүлү катары көрсөтө алгандыгында турат. Өлкөнүн макамы жогорулайт. Жогорку деңгээлде туруктуу экономикалык өнүгүү жана коопсуздук маселелери чечилет.

Эксперттер БРИКСке кирүү башка ушул сыяктуу уюмдарга мүчө мамлекеттердин кызыкчылыктарына доо кетирбей турганын белгилешет. Тескерисинче, БРИКС кирип, Батыш өлкөлөрүн биримдикке катышкан мамлекеттер менен болгон мамилелеринде өз позицияларын кайра карап чыгууга

түрттү. Кыргызстандын кириши башка эл аралык уюмдар менен мамилелерди татаалдаштырбайт. Мындан тышкары, БРИКС курамына киргенден кийин Кыргызстан БРИКСке мүчө болгон өлкөлөрдөн колдоо алууга мүмкүнчүлүк алат.

Коңшу Казакстан 2023-жылы БРИКСке кирүүгө арыз берген. Белгилей кетсек, Казакстан Республикасы БРИКС тобундагы өлкөлөр менен мамилелерди ийгиликтүү өнүктүрүп, инвестициялык долбоорлорго катышууда. Мындан тышкары, Казакстан өз экономикасын өнүктүрүү үчүн бул мамлекеттерден инвестиция тартып келет.

Кыргызстан менен Казакстан үчүн өз ара аракеттенүүнүн дагы бир каналы Шанхай кызматташтык уюму аркылуу мүмкүн. БРИКС өлкөлөрү ШКУ, ошондой эле ЕАЭБ менен кызматташтыкты арттырууну мерчемдеп жаткандыгы белгилүү, бул биргеликте технологияларды жана соода преференцияларын колдонууга мүмкүнчүлүктөр пайда болот.

Жакында эле ТАСС (ТАСС — Россиянын мамлекеттик федералдык маалымат агенттиги) менен болгон маегинде Түштүк Африканын Россиядагы элчиси Мзувукиле Жефф Макетука 25 өлкө БРИКСКЕ дароо кошулууну күтүп жатканын айтты. Анын ою боюнча, кеңейтүү маселеси жакынкы келечекте дагы БРИКСтин алдында турат. Бирок калган өлкөлөрдү кабыл алууга дагы деле мүмкүнчүлүк болбойт, анткени бул акырындык менен болушу керек, деп белгиледи дипломат [2].

Учурда бирикмеге тогуз мамлекет мүчө, атап айтканда КЭР, РФ, Бразилия, Индия, Түштүк Африка, БАЭ, Иран, Египет жана Эфиопия. БРИКС тобунун маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири - анын үч мүчөсү - Кытай, Индия жана Россия - Азияда, бул аймактын азыркы эл аралык тутумдагы кыймылын чагылдырат. Бардык БРИКС өлкөлөрү туруктуу жана гүлдөгөн Азияга кызыкдар. Мындан тышкары, коопсуздук чөйрөсүндөгү жаңы макулдашуулар жана өз ара пайдалуу экономикалык кызматташтык Батыштын үстөмдүгүнөн олуттуу айырмаланган чөлкөмдүк туруктуулуктун натыйжалуу моделин түзүүгө жардам берет.

Ошол эле учурда жамааттык Батыштын эгемендүү өлкөлөрдүн ички иштерине кийлигишүүсү дүйнөнүн ар кайсы бурчтарында дайыма "түстүү революцияларга" жана аскердик чыр-чатактарга алып келет. Иштелип чыккан сценарий боюнча Батыш мындан ары да союздаштарды ажыратууну жана региондо туруксуздаштыруу үчүн жаңы чек ара чыр-чатактарын түзүүнү көздөйт. Мындай оор кырдаалда Борбордук Азия мамлекеттери ишенимдүү өнөктөштөр менен мындан ары да экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүшү керек. Доллардан акырындык менен баш тартуу да өлкөлөрдүн эгемендигин жана коопсуздугун бекемдөөгө жардам берет.

Борбор Азиянын экономикаларынын долларды пайдалануудан, тышкы эсептешүүлөрдөн жана улуттук валюталардын наркын байлоодон көз карандылыгы буга чейин эл аралык каржы тутумуна интеграциялануунун белгиси болуп келген. Азыр дүйнөлүк экономикалык тутум, эл аралык экономикалык институттар жана дүйнөлүк резервдик валюта Батыштын кысымынын жана гегемониясынын куралы экендиги айдан ачык.

Көптөгөн мамлекеттердин ортосундагы эсептешүүлөр акырындык менен улуттук валюталарга өтүүдө. Бул жерде ошого БРИКС өлкөлөрү багыт алышат. Акыркы эки жылда уюмдун өлкөлөрүнүн ортосунда да, алардын негизги өнөктөштөрү менен да улуттук валюталарды пайдалануу менен операциялардын үлүшү кыйла өстү жана экономисттердин болжолунда мындан ары дагы өсөт. Албетте, азыр долларды толугу менен жок кылуу мүмкүн эмес, ал келечектеги валюта бирдиги пайда болгонго чейин өлкөлөр ортосундагы эсептешүүлөрдө колдонулмакчы. Бул жаңы акчаны БРИКС уюму сунуш кылууга даяр. Ал алтындын наркына же башка ресурстарга, мисалы, мунайга, металлдарга, данга же мүчө өлкөлөрдүн валюталарына таянган уюмдун өлкөлөрүнө мүнөздүү валютага байланган универсалдуу валюта болот.

Өлкөлөрдүн ортосундагы соода-экономикалык мамилелерде доллардын ролун акырындык менен жана мерчемдүү төмөндөтүү тең укуктуулук жана өз ара урматтоо принциптерине негизделген адилеттүү дүйнөлүк тартипти калыптандыруунун маанилүү шарты болуп саналат. БРИКС + форматындагы өнөктөштүккө көбүрөөк өлкөлөрдүн кошулушу жана эсептөөдө жергиликтүү валюталарды колдонууну күчөтүү доллардан баш тартууну тездетет. Ошондой эле БРИКСтин түзүмүндө олуттуу жана ийгиликтүү орунду анын эки каржы институту ээлейт: БРИКСтин валюталык резервдер пулу (пул – бул жерде жалпы казына маанисинде) жана БРИКСтин өнүктүрүү банкы.

Түшүндүрмө берели. БРИКСтин шарттуу резервдик валюталарынын пулу - бул өз ара каржылык колдоо механизми, анда катышуучу өлкөлөрдүн борбордук банктары ликвиддүүлүк маселеси келип чыккан учурда АКШ долларында каражаттарды берүүгө милдеттенишет. Милдеттенмелердин жалпы көлөмү 100 млрд долларды түзүшү керек, анын ичинен Кытайга 41 млрд доллар, Россияга, Индияга жана Бразилияга — 18 млрд доллар, Түштүк Африкага — 5 млрд доллар туура келет [3]. Механизмдин максаты — БРИКСке мүчө өлкөлөргө төлөм балансынын тартыштыгы жана анын кесепеттери менен күрөшүүгө, ошондой эле улуттук валюталардын туруктуулугун сактоого, б.а. ЭВФтин кредиттерине альтернатива катары кызмат кылууга жардам берүү.

БРИКСтин өнүктүрүү банкы өнүгүп келе жаткан экономикаларда инфраструктураны өнүктүрүү боюнча долбоорлорду каржылоого көмөктөшүү максатында түзүлгөн. Ошондуктан, мекеме Дүйнөлүк банкка жана эл аралык Валюта Фондуна (ЭВФ) альтернатива катары, балким, пайыздык чендер жагынан кызыктуураак иштейт. Мындан тышкары, институт келишимге кол койгон өлкөлөрдүн ортосундагы каржы жаатындагы кызматташтыкты кеңейтүүгө умтулат.

Жакынкы жана узак мөөнөттүү келечекте Кыргызстан, Казакстан сыяктуу эле, БРИКСке кирүүдөн пайда гана көрөрү анык. БРИКС жаңы дүйнөлүк тартиптин бир бөлүгү гана эмес, ошондой эле анын негиздеринин бири деп ишенимдүү айта алабыз. Бул бирикме түзүлгөндөн бери таасирдүү жана келечектүү көрүндү, ал эми бир нече жылдардан кийин анын дүйнөдөгү орду бекемдейт гана, бул дагы башка мамлекеттердин БРИКСке кирүүгө кызыгуусунун натыйжасы болуп саналат.

Кыргызстандын БРИКСке киришинин экономикалык пайдасы:

-Жеңилдетилген бажы соода тартиби. БРИКСке мүчө өлкөлөр үчүн бажы алымдары азайтылды жана бирикменин мүчөлөрү тарабынан продукция артыкчылыктуу болгон учурда эң ыңгайлуу режим киргизилди.

-Демпингге бөгөт коюу боюнча биргелешкен аракеттер. Товарлар жана кызматтар эч кандай демпингдик инцидентсиз адилеттүү атаандаштыктын негизинде сатылат.

-Ички баалар боюнча товарларды жана кызматтарды сатып алуу мүмкүнчүлүгү.

-Клиринг аркылуу ички валюталардагы эсептешүүлөргө басым жасоо.

-Чет элдик технологияларга жетүү жана эл аралык сооданын артыкчылыктары. Мисалы, Кыргызстан БРИКСке мүчөлүгүнүн аркасында чет элдик технологияларга жетүү менен мүмкүн болгон санкцияларды жокко чыгара алат.

-Жаңы соода жолдорун өнүктүрүү. Мисалы, бул Кыргызстанды Глобалдык Түштүк менен байланыштырган "Бир алкак – бир жол" эл аралык транспорттук коридору ж. б.

Акыркы жылдардагы тенденциялар жөнүндө: дүйнө АКШга гана эмес, Россия менен Кытайга да ыктоодо. Транспорт жана азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу үчүн Алжир, Бангладеш, Бахрейн, Белоруссия, Боливия, Венесуэла, Вьетнам, Гондурас, Индонезия, Казакстан, Куба, Кувейт, Марокко, Нигерия, Палестина, Сенегал жана Таиланд БРИКСке кошулуу үчүн арыз беришкен. 2024-жылдын январынан тартып БРИКСке расмий түрдө Египет, Иран, БАЭ жана Эфиопия кошулганын эскерте кетели. Бирикменин аброю жыл сайын өсүүдө. БРИКС өлкөлөрүнүн үлүшү 2023-жылы дүйнөлүк ИДПнын 31% дан 35% га чейин өстү [3]. Ошол эле учурда, БРИКС өлкөлөрү Россия жана Кытай сыяктуу эле, акырындык менен доллардан улуттук валютага өз ара эсептешүүлөргө өтүшүүдө. Башкача айтканда, доллардан арылуу менен өлкөлөр өз экономикаларын сактап калышат.

Кыргызстан, Борбор Азиянын башка өлкөлөрү сыяктуу эле, БРИКСте болуп жаткан жараяндарга кылдат көз салып турат. Евразия экономикалык биримдигинин өлкөлөрүнүн экономикаларынын өнүгүүсү, ошондой эле Россия жана Кытай тараптан инвестициялардын келип түшүүсү, Кыргызстанды экономиканы өнүктүрүүнүн жаңы деңгээлине алып чыга турган транспорттук коридорлордун түзүлүшү мындан түздөн-түз көз каранды.

БРИКСке кошулуу же бул уюмдун мүчөлөрү менен кызматташтыкты чыңдоо Кыргызстанга сооданы кеңейтүү жана инвестицияларды тартуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачышы мүмкүн. БРИКС өлкөлөрүнүн экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен Кыргызстан товарлары жана кызматтары үчүн кеңири базарларга жетүүдөн пайда көрүп, ошондой эле экономикасынын айыл чарба, тоо-кен өнөр жайы жана энергетика сыяктуу негизги тармактарына инвестицияларды тарта алмак.

Жыйынтыктап жатып, БРИКС алкагындагы өнүгүү Кыргызстандын экономикасын жаңы деңгээлге чыгарууга жардам берет деп айткыбыз келет.

Колдонулган адабият жана булактар тизмеси:

- 1.<https://rg.ru/2024/10/30/kyrgyzstan-za-briks.html>
- 2.<https://mirror.tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/20089857>
- 3.<https://eurasiatoday.ru/razvitie-briks-pomozhet-vyvesti-ekonomiku-kyrgyzstana-na-novyj-uroven/>
- 4.<https://finance.mail.ru/2024-10-22/ne-tolko-resursy-i-rost-vvp-cto-daet-chlenstvo-v-briks-stranam-uchastnicam-63317276/>
- 5.<https://snob.kg/labirint/fokus/item/7021-vozmozhnost-i-prestizh-vstupleniya-kyrgyzstana-v-briks>
- 6.<https://tvbrics.com/news/zadachi-tseli-i-znachenie-novogo-banka-razvitiya-nbr-brics/>
- 7.Страны БРИКС: стратегии развития и механизмы взаимодействия и сотрудничества в изменяющемся мире. Тр. I Международной научно-практической конференции / ИНИОН РАН. Отдел науч. сотрудничества; Отв. ред. Ю.С. Пивоваров. – М., 2016. – 590 с.
- 8.Растяникова Е.В. БРИКС: первичный сектор экономики в мировом хозяйстве в начале XXI века / Институт востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2016. – 272 с.: с ил.
- 9.На пороге второго десятилетия БРИКС. Сборник статей. Отв. ред. В.Г. Хорос. – М.: ИМЭМО РАН, 2017. – 83 с.

*Жолдошбаев Д.А., психологиянын Магистри,
ОшМУнун жалпы психология кафедрасынын доценти*

КОЛЛЕЖДИН ОКУУЧУЛАРЫНДА ДЕВИАНТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМДУ КАЛЫПТАНДЫРУУДА ИНСАНДЫК ДЕТЕРМИНАНТТАР

Аннотация

Макаланын изилдөө предмети болуп өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун калыптанышындагы инсандык детерминанттар эсептелет. Изилдөө объектиси болуп - коллежддин окуугандары. Макалада коллежддин окуугандардын ар кандай түрдөгү девианттык жүрүм-турумун ишке ашыруу тажрыйбасы анализделет. Коллежддин шартында девианттык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдү окутуу көйгөйүнө кайрылып, сунушталган иште алардын жогорку толкундануусу, импульсивдүүлүгү, кыймыл-аракет жана эмоционалдык чөйрөдө өзүн-өзү көзөмөлдөөнүн жоктугу, чыр-чатак, өжөрлүк, негативизм, агрессивдүүлүк менен байланышкан билим берүү процессин уюштурууда белгилүү бир кыйынчылыктар бар экендиги баса белгиленет. Ушуга байланыштуу мындай окуугандарды өз убагында аныктоого жана девианттык жүрүм-турум менен үмүтсүздүк, тынчсыздануу, өзүн-өзү баалоо сыяктуу психологиялык категориялардын ортосундагы байланышты изилдөөгө өзгөчө маани берилет. Иштин жүрүшүндө төмөнкүдөй ыкмалардын жана психодиагностикалык инструменттердин пакети колдонулган: өзүн-өзү баалоо деңгээлин аныктоо үчүн сурамжылоо (С.В.Ковалев), балдардын тынчсыздануусун көп өлчөмдүү баалоо сынагы (МОДТ) (Е.Е. Малкова (Ромицына)), четтетилген жүрүм-турумга ыктуулугун аныктоо (А.Н.Орел), Бектин үмүтсүздүгүнүн шкаласы; маалыматтарды математикалык иштетүү ыкмалары. Изилдөөнүн жаңылыгы орто атайын окуу жайынын студенттеринин девианттык жүрүм-турумун калыптандырууда инсандык детерминанттарды аныктоо маселесин коюуда жана чечүүдө жыйынтыкталат. Изилдөөнүн теориялык жана практикалык корутундулары бул кубулуштун өзгөчөлүгүн жана кыйратуучу багыттагы четтөөлөрдү көрсөтүүдө коллежддин ролун тереңирээк түшүнүүгө жардам берет. Алынган эмпирикалык маалыматтар белгилүү бир деңгээлде девианттык жүрүм-турумду ишке ашырууга көмөктөшүүчү психологиялык категориялар жөнүндөгү илимий идеяларды кеңейтет жана аныкталган маселенин мазмундук аспектилерин андан ары өнүктүрүү үчүн негиз боло алат.

Негизги сөздөр: девианттык жүрүм-турум, делинквенттик жүрүм-турум, аддиктивдүүлүк жүрүм-турум, агрессивдүү жүрүм-турум, өзүнө зыян келтирүүчү жүрүм-турум, өзүн-өзү өлтүрүү ниети, эрктүү башкаруу, үмүтсүздүк, тынчсыздануу, өзүн-өзү баалоо

ДЕТЕРМИНАНТЫ ЛИЧНОСТИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА

Аннотация

Предметом исследования статьи являются детерминанты личности в формировании девиантного поведения подростков. Объектом исследования являются учащиеся колледжа. В статье проанализирован опыт коллегии по реализации девиантного поведения обучающихся различного рода. Обращаясь к проблеме обучения подростков с девиантным поведением в условиях коллегии, подчеркивается, что в предлагаемой работе есть определенные трудности в организации образовательного процесса, связанные с их высокой возбудимостью, импульсивностью, отсутствием самоконтроля в двигательной и эмоциональной сферах, конфликтами, упрямством, негативизмом, агрессивностью. В этой связи особое значение придается своевременному выявлению таких обучающихся и изучению связи между девиантным поведением и такими психологическими категориями, как безнадежность, тревожность, самооценка. В ходе работы был использован пакет методов и

психодиагностических инструментов: опрос для определения уровня самооценки (С.В. Ковалёв), конкурс многомерной оценки тревожности детей (МОДТ) (Е.Е.). Малькова (Ромицына), определение склонности к исключённому поведению (А.Н. Орел), шкала безнадежности Бека; методы математической обработки данных. Новизна исследования сводится к постановке и решению задачи выявления детерминант личности при формировании девиантного поведения студентов среднего специального учебного заведения. Теоретические и практические выводы исследования помогают глубже понять специфику этого явления и роль колледжа в проявлении деструктивно-ориентированных отклонений. Полученные эмпирические данные в определенной степени расширяют научные представления о психологических категориях, способствующих реализации девиантного поведения, и могут служить основой для дальнейшего развития содержательных аспектов выявленной проблемы.

Ключевые слова: девиантное поведение, делинквентное поведение, аддиктивное поведение, агрессивное поведение, самоповреждающее поведение, суицидальные намерения, волевой контроль, безнадежность, тревожность, самооценка

PERSONALITY DETERMINANTS IN THE FORMATION OF DEVIANT BEHAVIOR IN COLLEGE STUDENTS

Abstract

The subject of the article's research is the determinants of personality in the formation of deviant behavior in adolescents. The object of the study is college students. The article analyzes the experience of the board in implementing deviant behavior of students of various kinds. Addressing the problem of teaching adolescents with deviant behavior in a collegial setting, it is emphasized that in the proposed work there are certain difficulties in organizing the educational process associated with their high excitability, impulsiveness, lack of self-control in the motor and emotional spheres, conflicts, stubbornness, negativism, aggressiveness. In this regard, special importance is attached to the timely identification of such students and the study of the connection between deviant behavior and such psychological categories as hopelessness, anxiety, and self-esteem. During the work, a package of methods and psychodiagnostic tools was used: a survey to determine the level of self-esteem (SV). Kovalev), competition for multidimensional assessment of anxiety in children (MODT) (E.E.). Malkova (Romitsyna), determination of the tendency to excluded behavior (A.N. Eagle), Beck hopelessness scale; mathematical data-processing techniques. The novelty of the study comes down to the formulation and solution of the problem of identifying personality determinants in the formation of deviant behavior of students of a secondary specialized educational institution. The theoretical and practical conclusions of the study help to better understand the specifics of this phenomenon and the role of the college in the manifestation of destructive deviations. The empirical data obtained, to a certain extent, expand scientific ideas about psychological categories that contribute to the implementation of deviant behavior, and can serve as the basis for further development of the substantive aspects of the identified problem.

Keywords: Deviant behavior, delinquent behavior, dependent behavior, aggressive behavior, self-damaging behavior, suicidal intentions, volitional control, hopelessness, anxiety, self-evaluation

Киришүү

Бүгүнкү күндө девианттыктын жалпы жана жеке түшүнүктөрү көп. Бирок салттуу түрдө мындай көп түрдүүлүк үч негизги багытка кыскартылат: биологиялык (антропологиялык), психологиялык жана социологиялык деп.

Девианттык жүрүм-турумдун биологиялык багытынын жаркын өкүлү жана негиздөөчүсү болуп Ч. Ломброзо эсептелет, ал биринчилерден болуп адамдын өзүнүн дене, антропологиялык өзгөчөлүктөрүнүн позициясынан

девиацияны изилдөө борборуна койгон. Башка адамдардан айырмаланган "тубаса" кылмышкер жөнүндөгү тыянактар "бузулуу" өзгөчөлүктөрүн, кийинчерээк окумуштуу Ч.Горинг тарабынан төгүндөлсө да, азыркы учурда деле кеңири жайылган [5].

Андан ары идеялар Ч. Ломбросо, Э.Ферри жана Р.Гарофало тарабынан иштелип чыккан. Бирок, бул окумуштуулар девианттык жүрүм-турумдун калыптанышында тукум куучулук факторлордун ролун тааныганына карабастан, психологиялык жана социалдык жактан өзгөчө көңүл бурушкан.

Психологиялык ыкма инсандык конфликтке, инсандын бузулушуна жана өзүн-өзү жок кылууга байланыштуу девианттык жүрүм-турумду карайт. Бул багыттын көз карашынан алганда, девианттык жүрүм-турум инсандын өсүшүнө жана деградациясына бөгөт коюу болуп эсептелет, бул четтөөчү жүрүм-турумдун кесепети, кээде максаты болуп саналат. Атап айтканда, Р.Гарофало кылмышкерди изилдөөгө клиникалык ыкманы негиздеген. Г.Тард өзүнүн белгилүү эмгектеринде «тууроо мыйзамдары» жана «Жазалоо философиясы» кылмыштуу жүрүм-турумду тууроо жана үйрөнүү менен түшүндүргөн [5].

Социалдык ыкма коомдук коркунуч же коопсуздук [9] адамдын жүрүм-туруму идеясына негизделген. Ага ылайык, адамды курчап турган коом үчүн ачык же потенциалдуу коркунучтуу болгон ар кандай жүрүм-турум девиант катары классификацияланышы керек [5]. Мындан тышкары, социологдордун изилдөөлөрү девианттык жүрүм-турум менен адамдардын жашоосунун социалдык шарттарынын ортосундагы байланышты аныкташкан. Ж.Кетле жана Э.Дюркгейм тарабынан жүргүзүлгөн кылмыштуулук, өзүн-өзү өлтүрүү жана сойкулук сыяктуу аномалдуу көрүнүштөрдү талдоо алардын саны согуш, экономикалык кризистер, социалдык толкундоолор мезгилдеринде көбөйгөнүн көрсөттү, ошону менен "тубаса" кылмышкердин теориясын жокко чыгарып, бул көрүнүштүн социалдык тамырын көрсөттү [5]. Д.Мате жана Т.Сайкс «нейтралдаштыруу» теориясына ээ, ага ылайык кылмышкер жалпы кабыл алынган адеп-ахлак нормаларын четке какпайт, жалпысынан алар менен бөлүшөт, бирок коргонуу механизмдеринин жыйындысы (жабырлануучуну айыптоо, жагдайлар, башкаларга шилтемелер) аркылуу өзүнүн кылмыштуу жүрүм-турумун актайт [1].

Андан ары девианттык жүрүм-турум түшүнүгүн аныктоого кайрылалы. Ошентип, бул терминди биринчи жолу Я.И.Гилинский өз эмгектеринде колдонгон. Ата мекендик адабиятта девианттык жүрүм-турум (Гилинский Я.И., Кон И.С., Степанов В.Г., Фролов Ю.И. ж.б.) деп түшүнүлөт: адамдын бул коомдо расмий белгиленген же иш жүзүндө калыптанган нормаларга туура келбеген аракети, аракети "психикалык ден соолуктун, укуктун, маданияттын же адеп-ахлактын нормалары болобу"; бул жүрүм-турум "топтук ченемдерден четтөө катары каралат жана бузуучуну обочолонтууга, дарылоого, оңдоого же жазалоого алып келет" [10].

О.В. Коповая жана А.С. Копова Р.Мертон, Н.Смелзер, Т.Шибутани ж.б. сыяктуу чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектерин талдап, "бул коомдун

социалдык күтүүлөрүн канааттандырбаган жүрүм-турум девианттык болуп саналат" деген жыйынтыкка келишкен [1].

Девианттык жүрүм-турумду комплекстүү изилдөөгө В.Д. Менделевич аны "коомдо кабыл алынган нормаларга карама-каршы келген жана психикалык процесстердин тең салмаксыздыгында, адаптациялоодо, өзүн-өзү актуалдаштыруу процессинин бузулушунда жана өзүнүн жүрүм-турумуна моралдык жана эстетикалык көзөмөл жүргүзүүдөн качууда көрүнгөн аракеттердин же жеке аракеттердин системасы катары мүнөздөйт" [5]. Мындан тышкары, автор девиация "норма менен патологиянын ортосундагы чек, норманын экстремалдык варианты" экенин баса белгилейт [1].

О.В. Копова жана А.С. Копова девианттык жүрүм-турумдун курактык компонентин карап, "адамда терс жүрүм-турумдун стереотипинин калыптануу процессинде эң аялуу" өспүрүм курак деп ырасташат, ошондуктан дал ушул мезгилде девианттык жүрүм-турумдун калыптануу коркунучу эң чоң болуп саналат [1]. Өспүрүм куракта девианттык жүрүм-турумдун өнүгүшүнүн себептерин жана факторлорун эске алуу менен инсандык детерминанттарга жана психологиялык категорияларга басым жасаган эмгектер өзгөчө көңүл бурулат. Атап айтканда, Розанов В.А. жана Мидько А.А. үмүтсүздүк сезими көрсөтүлөт, ал өзүнүн келечегине караңгы жана келечексиз көз карашты башынан өткөрүүдөн турат жана өзүн-өзү өлтүрүү ниетинин кыйыр көрсөткүчү болуп саналат [6].

Э.В. Куприянчук өзүн-өзү өлтүрүү ниетинин пайда болушунун себептери катары өспүрүм курактагы психикалык уюмдун эмоционалдык жана интеллектуалдык деңгээлдеги туруксуздугун атайт, бул маанайдын, тынчсыздануунун жана туруксуз өзүн-өзү баалоонун тез-тез өзгөрүшүнөн көрүнөт.

А.В. Ильина жана Д.Н. Погорелов девианттык жүрүм-турумду катализациялоочу факторлордун арасында авторлор тарабынан "ыңгайсыздыкты күтүүгө байланыштуу эмоционалдык ыңгайсыздыкты башынан өткөрүү, ыңгайсыз шарттардын алкагында коркунучтуу "коркунучту алдын ала сезүү" катары түшүнүлгөн тынчсызданууну бөлүп көрсөтүшөт. Алардын ою боюнча, тынчсыздануу болжолдонгон кооптуу кырдаалдарда мотордун чыңалуусунун жогорулашы жана сенсордук көңүл буруу менен мүнөздөлөт жана "адаптациянын деңгээлинин төмөндөшүнө, өзүн-өзү актоо процессинин бузулушуна, өзүнүн жүрүм-турумуна адеп-ахлактык жана эстетикалык көзөмөлдү жүзөгө ашыруудан качууга алып келет, демек, бул четтеген жүрүм-турум үчүн негиз болуп кызмат кылат" [4].

Яковлев В.А. жана Филатова И.Ю. "өзүн-өзү ишенүү, өзүн-өзү талдоо, өзүн-өзү тарбиялоо жөндөмдүүлүгүнүн начардыгы, өзүн-өзү көзөмөлдөөнүн жоктугу жана тартипсиздик өспүрүмдөрдү туура эмес чечимдерди кабыл алууга жана кооптуу аракеттерди жасоого, анын ичинде социалдык жүрүм-турумга алып келет, бул коопсуздукка таасир этет" деген жыйынтыкка келишкен [2; 3] алардын жашоо ишмердүүлүгү [11]. Бирок, девианттык жүрүм-турумду изилдөөгө көптөгөн концептуалдык мамилелер бар экендигине карабастан, аны

орто атайын окуу жайынын билим берүү мейкиндигинде ишке ашыруу маселеси кошумча изилдөөнү талап кылат. Мындай муктаждык мындай өспүрүмдөрдүн жогорку толкундануу, импульсивдүүлүгү, кыймыл-аракет жана эмоционалдык чөйрөдө өзүн-өзү көзөмөлдөөнүн жоктугу, чыр-чатак, өжөрлүк, негативизм, чоңдорго жана теңтуштарга карата агрессивдүүлүк, жүрүм-турум нормаларын, эрежелерин сактабоо менен байланышкан көйгөйлөрдөн келип чыгат.

Изилдөөнүн максаты – коллеждде окуугандарынын девианттык жүрүм-турумун калыптандырууда инсандык детерминанттарды аныктоо болуп саналат.

Изилдөө объектиси – өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму. Изилдөөнүн предмети коллеждде окуугандардын девианттык жүрүм-турумун калыптандыруудагы жеке детерминанттар болуп саналат.

Милдеттер:

1.«Девианттык жүрүм-турум» түшүнүгүнө аныктама берүү.

2.Девианттык жүрүм-турумду изилдөөнүн негизги концептуалдык ыкмаларын карап көрүү.

3.Коллеждде окуугандарынын девианттык жүрүм-турумдун ар кандай түрлөрүн ишке ашырууга даярдыгын талдоо жана алардын үмүтсүздүк, тынчсыздануу, өзүн-өзү баалоо сыяктуу психологиялык категориялар менен байланышын аныктоо.

Гипотеза катары коллеждде окуугандардын тобунда үмүтсүздүк деңгээли ортодон жогору жана ортодон төмөн болгон четтөөчү жүрүм-турумдун көрсөткүчтөрүндө айырмачылыктар бар деген божомол.

Изилдөө методдору. Иштин жүрүшүндө төмөнкү методдордун пакети жана психодиагностикалык инструменттер колдонулган: өзүн-өзү сыйлоо деңгээлин аныктоо үчүн анкета (С.В. Ковалев), балдардын тынчсыздануусун көп ченемдүү баалоо тести (МОДТ) (Е. Е.Малькова (Ромицына)), девианттык жүрүм-турумга тенденциянын аныктамалары (А.Н. Орел), Бектин үмүтсүздүк шкаласы.

Статистикалык маалыматтарды иштетүү SPSS Statistics 19 программалык пакети аркылуу ишке ашырылган. Өзгөрмөлөрдүн ортосундагы мамилелерди изилдөө үчүн Спирмендин рангдык корреляция коэффициенти (r_s) колдонулду.

Эмпирикалык изилдөөлөрдү уюштуруу жана методдору. Изилдөө 2017-жылдан 2018-жылга чейинки мезгилде Ош шаарындагы коллеждде окууган окуучуларга жүргүзүлгөн. Изилдөөнүн катышуучулары 15 жаштан 17 жашка чейинки 1-курстун окуучулары болгон. Жалпы тандоо көлөмү 132 адамды түздү.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана аларды анализдөө. Биринчи этапта четтөөчү жүрүм-турумга жакындыгын аныктоонун жыйынтыктарына талдоо жүргүзүлүп, ал көрсөткөндөй: субъекттердин 14,6% агрессияга жана зордук-зомбулукка ыкташат, 12,8% - аддиктивдик жүрүм-турумга, делинквенттик тенденциялар 14,3% учурлары аныкталган, өзүн-өзү бузуучу жана өзүн-өзү талкалоочу жүрүм-турумга ыктуулугу респонденттердин 10,6%ы жакын экени аныкталган.

Бектин үмүтсүздүк шкаласы аркылуу алынган эмпирикалык маалыматтар көрсөткөндөй, көпчүлүк учурда коллежддин окуучулары келечекке үмүт артышат (47,7%), бул алардын үмүтсүздүк сезиминин жоктугу менен

мүнөздөлөт. Үмүтсүздүктүн жеңил даражасы 42% учурларда, орточо – субъекттердин 9,5%, оор 0,8% респонденттерге мүнөздүү.

Үмүтсүздүк менен девианттык жүрүм-турумга карата жакындыгын салыштыруу үмүтсүздүк деңгээли орточодон жогору болгон окуучулардын тобунда «Эрктүү башкаруу» шкаласы боюнча орточо топтук көрсөткүчтөр бар экенин көрсөттү ($M=55$). Ушуга таянып, эмоционалдык реакциялардын жүрүм-турум көрүнүштөрүн, адамдын муктаждыктары менен сезүү кыймылдарын башкарууну каалабагандыгы же жөндөмсүздүгү, терс эмоцияларды жүрүм-турумда түздөн-түз ишке ашыруу жакындыгы жөнүндө тыянак чыгарууга болот дегенди билдирет. Изилдөөбүздүн экинчи этабында биз өзүн-өзү баалоо жана жалпы тынчсыздануу деңгээлин бааладык. Ошентип, жалпысынан биринчи курстун окуучулардын тобунда өзүн төмөн баалоо (60%) жана жалпы тынчсыздануунун орточо деңгээли (59%) басымдуулук кылат.

Манна-Уитнинин U-критерийинин жардамы менен ортодон жогору жана ортодон төмөн үмүтсүздүк деңгээли бар адамдар тобунда көрсөткүчтөр боюнча олуттуу айырмачылыктар аныкталды: жалпы тынчсыздануу ($U = 135,5$; $p \leq 0,01$; $\sum R = 1461,5$) жана өзүн-өзү баалоо ($U = 196$; $p \leq 0,01$; $\sum R = 1907$) (1-таблицаны караңыз).

1-таблица. Туруктуулуктун ар кандай деңгээлдериндеги окуучулардын жалпы тынчсыздануу менен өзүн-өзү баалоо көрсөткүчтөрүндөгү олуттуу айырмачылыктар

Критерийлердин статистикасы	Жалпы тынчсыздануу	Өзүн өзү баалоо
U Манн-Уитни статистикасы	135,5	196
Статистика W Уилкоксон	887,000	816,000
Z	- 4,892	-5,642
Асимптт. маани. (эки тараптуу)	0,000	0,000

* Топтоочу өзгөрмө: үмүтсүздүк деңгээли

Ошентип, ортодон жогору үмүтсүздүк деңгээли менен айырмаланган окуучулардын тобунда алар өз дарегине сын пикирлерди азаптуу кабыл алып, ар дайым башкалардын пикири менен эсептешүүгө аракет кылган өзүн-өзү баалоосу төмөн. Көпчүлүк жагдайлар алардын кадыр-баркына, өзүн-өзү баалоосуна жана физикалык ден соолугуна коркунуч катары кабыл алынат. Жогорку эмоционалдык сезгичтик аялуулуктун жана назиктиктин жогорулашы менен айкалышат, бул баарлашууну бир топ кыйындатат да, көптөгөн коммуникациялык аракеттерге тоскоолдуктарды жаратат. Айрыкча, алар башка өспүрүмдөр менен болгон көйгөйлүү мамилелерге тынчсызданышат да, өздөрүн жана алардын ишинин натыйжаларын баалоодо башкалардын пикирине көбүрөөк көңүл бурушат. Алар ошондой эле өзүн-өзү ачыкка чыгаруу, өзүн башкаларга көрсөтүү, өз мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү жана билимдерин, жетишкендиктерин жана мүмкүнчүлүктөрүн эл алдында сынап көрүү менен байланышкан кырдаалдарда тынчсыздануунун жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт.

Үмүтсүздүк деңгээли орточодон төмөн болгон респонденттер биринчи топко салыштырмалуу өзүн-өзү баалоонун жана жалпы тынчсыздануунун орточо группалык көрсөткүчтөрүнөн төмөн. Бул субъекттер башкалардын комментарийлерине туура жооп берип, алардын иш-аракеттеринен сейрек күмөн санап, маал-маалы менен башкалардын пикирине көнүүгө аракет кылып жатканын көрсөтүп турат. Мындан тышкары, алар эмоционалдык тең салмактуулукту сактоо менен көпчүлүк кыйынчылыктарды адекваттуу кабыл алышат. Кырдаал татаалдашканда же кошумча кыйынчылыктар пайда болгондо тынчсыздануу, толкундоо, чыңалуу жана эмоционалдык дискомфорт пайда болушу мүмкүн. Бирок эмоционалдык тең салмактуулук адаптациянын жетиштүү деңгээлине жеткенден кийин калыбына келет.

Дефлексияланган жүрүм-турум менен башка психологиялык категориялардын ортосундагы мүмкүн болгон байланышты аныктоодо Спирмендин рангдык корреляция коэффициентин (r_s) колдонулган.

Башка психологиялык категориялар менен четтөөчү жүрүм-турумдун мүмкүн болгон байланышын аныктоодо Спирмендин ранг корреляциясынын коэффициентин колдонулган (r_s).

Ошентип, өзүнө зыян келтирүүчү жүрүм-турумга карата жакындыгы менен үмүтсүздүктүн ортосунда статистикалык маанилүү терс корреляция табылган ($r_s = -0,433; r \leq 0,01$). Башкача айтканда, орточодон жогору үмүтсүздүктүн деңгээли өзүнө зыян келтирүүчү жүрүм-турумга жогорку жакындык менен айкалышат жана ошого жараша суициддик ниеттин кыйыр көрсөткүчү катары иштейт [6] (караңыз. 2-таблицаны).

2-таблица. Туура эмес жүрүм-турум жана психологиялык категориялардын ортосундагы корреляциялык анализдин жыйынтыктары: үмүтсүздүк, тынчсыздануу, өзүн-өзү баалоо.

Спирмена (r_s)		Үмүтсүз -дүк	Жалпы тынчсыздан уу	Өзүн-өзү баалоо
Агрессияга жана зордук-зомбулукка карата жакындык	Корреляция коэффициенти	0,046	- 0,357**	0,216
	Маани. (2 тарап)	0,054	0,000	0,137
	N	132	132	132
Көз карандылыкка жакындык	Корреляция коэффициенти	0,142	- 0,325**	0,034
	Маани. (2 тарап)	0,156	0,001	0,770
	N	132	132	132
Делинквенттик тенденциялар	Корреляция коэффициенти	0,051	- 0,37**	0,089
	Маани. (2 тарап)	0,653	0,000	0,15
	N	132	132	132
Өзүн-өзү бузуучу жана өзүн-өзү жабырлантуучу	Корреляция коэффициенти	- 0,433**	- 0,321**	0,148
	Маани. (2 тарап)	0,001	0,000	0,224

жүрүм-турумга жакындык	N	132	132	132
---------------------------	---	-----	-----	-----

** Корреляция 0,001 (2 тараптуу) деңгээлинде маанилүү

Тынчсыздануу менен агрессивдүүлүктүн ($r_s = -0,357$; $r \leq 0,01$), делинквенттик тенденциянын ($r_s = -0,37$; $r \leq 0,01$), көз карандылыктын ($r_s = -0,325$; $r \leq 0,01$) жана өзүнө зыян келтирүүчү ($r_s = -0,321$; $p \leq 0,01$) жүрүм-туруму, тынчсыздануунун төмөн деңгээли менен окуучуларда агрессивдүүлүктүн жана ыктуулуктун болушун жокко чыгара тургандыгын көрсөтөт агрессивдүү жана өзүнө зыян келтирүүчү жүрүм-турум.

Тынчсыздануу менен агрессивдүүлүктүн ортосундагы статистикалык мааниге ээ терс байланыштар ($r_s = -0,357$; $p \leq 0,01$), делинквенттик ($r_s = -0,37$; $p \leq 0,01$), ($r_s = -0,325$; $p \leq 0,01$) жана өзүн-өзү бузуучу ($r_s = -0,321$; $p \leq 0,01$) жүрүм-турум окуучулардын тынчсыздануусу төмөн болгон учурда агрессивдүүлүктүн жана делинквенттик, агрессивдүү жана өзүн-өзү бузуучу жүрүм-турумдун болушуна жол берилбестигин көрсөтөт. Алардын көбү зордук-зомбулукту колдонууну көйгөйлөрдү чечүүнүн жана өкүнүчтүү кырдаалдан чыгуунун каражаты катары кабыл алышпайт, өзүн-өзү бузуучу жүрүм-турумду ишке ашырууга даярдыктын жоктугу, тынчсызданууну соматизациялоо тенденциясы жана жүрүм-турум реакцияларында күнөө комплекстерин ишке ашырууга ыктоо аркылуу мүнөздөлөт.

Тескерисинче, тынчсыздануунун жогорку деңгээли кооптуу жүрүм-турумдун калыптанышына өбөлгө түзөт, бул өз жашоосунун баалуулугунун төмөндүгүн жана толкундоого болгон муктаждыкты көрсөтөт. Респонденттердин психикалык абалын өзгөртүү менен реалдуулуктан кетүү мүмкүнчүлүгү бар. Алар жеке көйгөйлөрдү чечүүнүн иллюзордук-компенсациялык ыкмасына жакын болушат, жашоонун сезимтал жагына багытталган, гедонисттик багыттагы нормалар менен баалуулуктар жана агрессивдүү тенденциялар аркылуу мүнөздөлөт.

Корутундулар

1.Берилген изилдөөнүн жүрүшүндө биз социалдык нормалардан четтеген, коомго же инсандын өзүнө реалдуу зыян келтирген жана анын социалдык адашуусу менен коштолгон адамдын туруктуу жүрүм-туруму катары каралып жаткан девианттык жүрүм-турум түшүнүгүн тактадык жана өспүрүмдөрдүн девиацияларынын негизги формалары: чыр-чатакты чечүүнүн агрессивдүү методдору, алкогольдук ичимдиктерди ичүү, өзүн-өзү өлтүрүү ниети белгиленди.

2.Үмүтсүздүк деңгээли орточодон жогору жана орточодон төмөн болгон коллежддин окуучуларынын тобунда девианттык жүрүм-турумдун көрсөткүчтөрүндө айырмачылыктар аныкталды. Ошентип, орточодон жогору үмүтсүздүктүн деңгээли өзүнө зыян келтирүүчү жүрүм-турумга жогорку жакындыгы менен айкалышат жана ошого жараша өзүн-өзү өлтүрүү ниетинин кыйыр көрсөткүчү катары иштейт.

3. Коллежддин окуучуларынын девианттык жүрүм-турумун калыптандырууда инсандык детерминанттар аныкталган. Аларга төмөнкүлөр кирет: үмүтсүздүк, өзүн төмөн баалоо жана тынчсыздануу.

Адабияттар

1. Коповая О.В., Коповой А.С. 2008. Профилактика и коррекция девиантного поведения подростков в условиях общеобразовательной школы: учебное пособие / О.В. Коповая, А.С. Коповой. – Саратов: Издательский центр «Наука». – 80 с.

2. Краснянская Т.М., Тылец В.Г. 2017. Конструирование мифов безопасности в политическом сознании студенческой молодёжи // Национальная безопасность / nota bene. -№ 4.-С.71-87. DOI: 10.7256/2454-0668.2017.4.23661.

3. Краснянская Т.М., Тылец В.Г. 2017. Мифы безопасности как элемент политического сознания // Вопросы безопасности. -№ 3.-С.100-111. DOI: 10.25136/2409-7543.2017.3.21638.

4. Ильина А.В., Погорелов Д.Н. 2017. Психолого-педагогические аспекты выстраивания педагогом коммуникативного взаимодействия с учащимися, проявляющими склонность к отклоняющемуся поведению // Научно-теоретический журнал. -№3 (32).-С. 89-94.

5. Менделевич В.Д. 2005. Психология девиантного поведения. Учебное пособие. — СПб.: Речь. -445 с.

6. Розанов В.А., Мидько А.А. 2012. Метафакторы Big Five и феномен безнадёжности в предикции суицидальности // Суицидология. -Т. 3.-№ 2 (7).-С. 33-42.

7. Татьянченко Н.П. 2010. Психологическая работа с семьей как одна из форм профилактики суицидального поведения в подростковом возрасте: учебное пособие. – М., Ритм, – 83с.

8. Тачина С.В. 2003. Особенности девиантного поведения подростков: социологический анализ: Дисс. ... канд. Социолог. Наук. – Екатеринбург, -191с.

9. Тылец В.Г., Краснянская Т.М. 2018. Психологическая безопасность личности пенсионера в условиях социального выбора // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта ім. Янкі Купалы. Серыя 3: Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. Т. 8. № 1. С. 144-154.

10. Фурманов И. А. Детская агрессивность.-Минск.-1996.

11. Яковлев В.А., Филатова И.Ю. 2013. Влияние самооценки на формирование отклоняющегося поведения у подростков женского пола // Современное социально-гуманитарное знание в России и за рубежом. – С. 12 – 16.

*Жолдошбаев Д.А., психологиянын Магистри,
ОшМУнун жалпы психология кафедрасынын доценти*

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕВИАНТТУУ ЖҮРҮМ-ЖҮРҮМҮН АЛДЫН АЛУУ: АДАБИЯТТАРГА ОБЗОР

Аннотация

Макалада көрсөтүлгөн изилдөө проблемасынын актуалдуулугу өспүрүмдөрдүн психологиялык-педагогикалык иш-аракеттеринде девиантты жүрүм-турумунун алдын алууну жакшыртуу зарылчылыгында. Изилдөөнүн объектиси – өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-туруму. Психологиялык-педагогикалык кызматтын адистеринин иш-аракетинин компоненти катары өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуу изилдөөнүн предмети болгон. Изилдөөнүн максаты – психологиялык-педагогикалык кызматтын адистеринин иш-аракетинин компоненти катары өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуунун теориялык негиздерин изилдөө. Изилдөө методдору: изилдөө проблемасы боюнча илимий адабияттарды изилдөө жана талдоо; ченемдик документтерди жана статистикалык маалыматтарды салыштыруу, талдоо жана жалпылоо; эмпирикалык маалыматтарды талдоо. Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй маалыматтар алынды: психологиялык-педагогикалык кызматтын адистеринин ишмердүүлүгүнүн компоненти катары өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуу, анын ичинде теориялык негиздер берилген; билим берүү уюмдарында өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуу тажрыйбасы талдоого алынган.

Ачкыч сөздөр: девианттык жүрүм-турум, өспүрүмдөр, өспүрүмдөр арасында девианттык жүрүм-турумдун алдын алуу.

ПРОФИЛАКТИКА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ: ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

Актуальность представленной в статье исследовательской проблемы заключается в необходимости совершенствования профилактики девиантного поведения подростков в психолого-педагогической деятельности. Объект исследования - девиантное поведение подростков. Предметом исследования стала профилактика девиантного поведения подростков как неотъемлемая часть деятельности специалистов психолого-педагогической службы. Цель исследования - изучить теоретические основы профилактики девиантного поведения у подростков в рамках деятельности специалистов психолого-педагогической деятельности. Методы исследования: исследование и анализ научной литературы по вопросам исследования; сравнение, анализ и обобщение нормативных документов и статистики; анализ эмпирических данных. В результате исследования были получены следующие данные: теоретические основы профилактики девиантного поведения подростков как составной части деятельности специалистов психолого-педагогической деятельности; Проанализирован опыт профилактики девиантного поведения подростков в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: девиантное поведение, профилактика девиантного поведения среди подростков, подростки.

PREVENTION OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS: LITERATURE REVIEW

Annotation

The relevance of the research problem presented in the article lies in the need to improve the prevention of deviant behavior in adolescents in psychological and pedagogical activities. The object of the research is the deviant behavior of adolescents. The subject of the research is the prevention of deviant behavior in adolescents as an integral part of the activities of specialists in the psychological and pedagogical service. The aim of the research is to study the theoretical foundations of the prevention of deviant behavior in adolescents within the framework of the activities of specialists in psychological and pedagogical activity. Research methods: research and analysis of scientific literature on research issues; comparison, analysis and generalization of regulations and statistics; analysis of empirical data. As a result of the study, the following data were obtained: theoretical foundations of the prevention of deviant behavior in adolescents as an integral part of the activities of specialists in psychological and pedagogical activity; The experience of prevention of deviant behavior of adolescents in educational institutions is analyzed.

Key words: deviant behavior, prevention of deviant behavior among adolescents, adolescents.

Киришүү. Девианттык жүрүм-турумдун алдын алуу маселеси эч качан актуалдуулугун жоготкон эмес. Бул өсүп келе жаткан муундун тез өнүгүшү менен гана эмес, маалыматтык технологиялардын өнүгүшү менен да аныкталат, анын аркасында өспүрүмдөр кылмыштуулукка көбүрөөк тартылып, баңгизаттарды колдонушат. Мындан тышкары, алкогольдук ичимдиктерди кыянаттык менен пайдалануу маселеси дагы эле бар. Девианттык жүрүм-турумдун эң коркунучтуу түрлөрү болуп өспүрүмдөрдүн кылмыштуулук чөйрөсүн кеңейтүүчү кылмыштар саналат. Муну ЮНИСЕФтин маалыматы боюнча жашы жете электердин кылмыштуулуктун 2-3%га көбөйүшү жыл сайын ырастайт [1]. 2020-жылы ченемдик эмес жүрүм-турумдун, анын ичинде Интернетке көз карандылыктын, кумар оюндарынын ж.б. Мунун баары пандемия, аралыктан окутуу сыяктуу факторлордун таасири менен шартталган.

Ошентип, көптөгөн өлкөлөр үчүн социалдык девиациянын алдын алуу маселеси абдан маанилүү. Аны чечүү милдети мамлекеттик деңгээлге көтөрүлүп, өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуу жана оңдоо азыркы учурдун маанилүү социалдык-педагогикалык проблемасына айланууда. Ошол эле учурда бул маселени чечүүдө бир катар себептерден улам: педагогика, социалдык психология, укук, этика тармагындагы теориялык жана практикалык компоненттердин ортосундагы ажырым келип чыгууда. Буга өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунун четтөөлөрүнүн өзгөчөлүктөрү, баланын аң-сезимине жана мүнөзүнө таасир этүү технологиясы; пропедевтикалык, коррекциялык, реабилитациялык-педагогикалык профилактика багыттарынын шайкеш келбегендиги ж.б.

Проблема боюнча изилдөөнүн даражасы. Девианттык жүрүм-турумдун түшүнүгү жана маңызы көптөгөн авторлордун изилдөөлөрүндө каралат. Алардын ичинен психологиянын, педагогиканын, социологиянын классиктерин белгилей кетүү керек. Алардын арасында З.Фрейд (2007), Л.И. Божович (2008), Л.Выготский (2008), И.Кон (2003), Ю.А. Клейберг (2017), Г.С.Ковтун (2010), В.Кондрашенко (2008) жана башкалар, ошондой эле заманбап авторлор - Д.В.Колесов (2006), В.Салахова (2019), О.В. Евдошенко (2019).

Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун калыптанышынын өбөлгөлөрү жана өзгөчөлүктөрү В.Я. Каган (1989), П.Блонский (1935), Н.М.Иовчук, С.А.Северный (1996), Л.Шнайдер (2005), Е.Дюркгейм (1995), Т.А.Пономарев (2017), В.Соколов, Г.Юзефович (1991). Жаш кызматкердин ишинде өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуунун формалары жана ыкмалары М.А.Болдиндин (2016), С.Летягиндин (2019), А.Иванинанын (2016), А.Д.Истоминдин (2018) изилдөөлөрүндө каралган.

Р.Мертондун пикири боюнча, коомдо жалпы кабыл алынган нормаларга туура келбеген девианттык жүрүм-турум маданий максаттар менен аларга жетүүнүн коом тарабынан бекитилген каражаттарынын ортосундагы ажырымдын натыйжасында келип чыгат [2].

М.Клиnard жана Р.Майердин пикири боюнча, девианттык жүрүм-турум – адамдын же адамдар тобунун үстөмдүк кылган социалдык-маданий күтүүлөрдөн жана нормалардан, социалдык ролдорду аткаруунун жалпы кабыл алынган эрежелеринен, зыян келтирүүчү социалдык ролдорду аткаруудан четтеген коомдук аракеттерди жасоосу. Коомдук пикир тарабынан айыпталган жана социалдык жоопкерчиликти талап кылган белгилүү бир адамдын жана коомдун кызыкчылыктары [3].

Изилденген маселелер боюнча илимий адабияттарды карап чыгуу өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун жеке көйгөйлөрүнө байланышкан маселелер толук камтылган деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Бирок, билим берүү мекемелериндеги психологиялык-педагогикалык кызматтын адистери тарабынан жүргүзүлүп жаткан иш-чаралардын компоненти катары өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун алдын алуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн теориялык жана прикладдык изилдөөлөр жетишсиз.

Материалдар жана методдор

Өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун психологиялык-педагогикалык алдын алууну изилдөө максатында:

- бул маселе боюнча ата мекендик жана чет өлкөлүк адабияттарды изилдөө жана талдоо;

- ченемдик документтерди жана статистикалык маалыматтарды салыштыруу, талдоо жана жалпылоо;

- маалыматтарды эмпирикалык талдоо

Алгачкы маалымат статистикалык маалыматтарды талдоо, документтерди талдоо, каралып жаткан тармактагы социалдык изилдөөлөрдүн натыйжалары, ошондой эле жашы жете электердин иштери боюнча комиссиянын статистикалык маалыматтары, мектептеги өспүрүмдөрдүн өздөрүнө сурамжылоо жүргүзүү жана талдоо аркылуу чогултулган.

Жыйынтыктар жана талкуу.

Адабияттарды талдоо жүрүм-турумдун девианттык формалары өспүрүмдөрдүн чоңдор жана теңтуштары менен өз ара мамилесинде ар кандай ченемдердин бузулушунан жана чек аранын кеңейишинен ачык-айкын көрүнүп турганын көрсөттү.

Заманбап коомдун оорусу – өспүрүмдөрдүн аракеттиги, баңгилик, балдардын сойкулугу, балдардын суициди. Статистикалык маалыматтарга ылайык, Кыргызстанда балдар биринчи жолу 10 жашка чейин алкогольдук ичимдиктерди кокустан же ата-энелери өздөрү “аппетит үчүн” бергенде, же балдарга жылуу шарап/пиво бергенде, же бала өзү кызыгып алкогольдук ичимдиктерди татып көргөндө таанышат. Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо жана социалдык өнүгүү министрлигинин расмий маалыматы боюнча, алкогольдук жана баңгичилик менен каттоодо турган балдардын саны жылдан жылга бир өсүүдө өсүүдө.

Бул учурда четтөө окуунун мотивациялык-максаттык түзүмүндө олуттуу өзгөрүүлөрдү пайда кылган чоңойуунун курактык формасы катары кароого болот. Онтогенездеги девианттык жүрүм-турумдун өнүгүшү инсандын өзүн-өзү аңдоо жана өз тагдырын өзү аныктоо үчүн өнүгүүсүндөгү маанилүү спецификалык линия болуп саналат. Жашы чоң болгон өспүрүмдөрдө девианттык жүрүм-турумга жакындык инсандын салыштырмалуу туруктуу өзгөчөлүктөрү түрүндө көрүнүшү мүмкүн [5]. Психологиялык адабияттарда девианттык жүрүм-турум коомдо кабыл алынган нормаларды бузуу менен көрүнгөн, коомго, башкаларга жана өзүнө зыян келтирүүчү жүрүм-турум катары каралат [6].

Азыркы учурда девианттык жүрүм-турум проблемасын комплекстүү изилдөө өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунда четтөөнүн ар кандай формаларынын пайда болуу шарттарын аныктоо жана алардын социалдык-психологиялык, психологиялык-педагогикалык, медициналык-педагогикалык жана укуктук аспектилерин аныктоо болуп саналат [7]. Социалдык-психологиялык аспект С.А.Беличеванын эмгектеринде талдоого алынып, ал өспүрүмдөрдүн тарбиялык кыйынчылыктарынын көрүнүштөрүн социалдык адаптациянын бир варианты, башкача айтканда, алардын жүрүм-турумунун коомдогу социалдык мамилелер системасынын нормаларына жана талаптарына ылайык келбегендигин көрсөткөн [8].

Жүрүм-туруму бузулган өспүрүмдөр көп учурда олуттуу эмоционалдык өзгөрүүлөрдү көрсөткөн бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы, С.И.Моисееванын изилдөөсүндө жүрүм-турумдун девианттык формаларына ыктаган өспүрүмдөр когнитивдик муктаждыктардын төмөндөшү, өзүн-өзү сыйлоонун, эмоционалдык жана көңүл ачуу чөйрөсүнүн бузулушу, баалуулук багыттарынын жана мотивациялык көз караштардын деформациясы менен мүнөздөлөт, бул жалпы интеллектуалдык өнүгүүнүн төмөн деңгээлинде чагылдырылат.

Н.В.Майсак девиантты жүрүм-туруму бар өспүрүмдөргө эмоционалдык туруксуздук, айкын сезгичтик жана импрессионизм, кыжырдануу мүнөздүү экенин көрсөткөн. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрү ата-энелер менен болгон мамилесинен жана нормадан четтеген аракеттердин кайталануу жыштыгынан көз каранды [9].

Н.С.Свеженцева девианттык жүрүм-турумдун себеби жаш өспүрүмдөрдүн теңтуштары менен баарлашууга болгон канааттандырылбаган муктаждыгы

болушу мүмкүн деп болжолдойт, анткени бул куракта баарлашуу теңтуштарынын антисоциалдык тобунда да таануунун каражаты катары кабыл алынат [10].

Ошентип, бүгүнкү күндө девианттык жүрүм-турумду ондоонун эффективдүү жолдорун табуу маселеси абдан актуалдуу болуп саналат. Психологиялык-педагогикалык адабияттарда кездешкен адамды психологиялык коррекциялоо жөнүндөгү ойлорду жалпылай турган болсок, анда коррекция – бул психологиялык таасир көрсөтүүнүн атайын каражаттарынын жардамы менен адамдын жүрүм-турумун ондоого багытталган чаралардын системасы [11].

Сюзан Андерсон белгилегендей, социалдык-педагогикалык жардамдын бул чөйрөсү девиантты жүрүм-туруму бар балдарды мектепке ийгиликтүү адаптациялоого, үй-бүлө менен баланын иш-аракеттерин координациялоого багытталган социалдык жумушта өзүнчө адистик катары карала баштады [12]. Азыркы учурда бүткүл дүйнө жүзү боюнча адамга комплекстүү таасир этүүнүн моделдери, анын ичинде ар кандай профилдеги адистердин өз ара аракеттенүүсү чоң мааниге ээ болууда. Бул өспүрүмдөрдүн четтөөлөрүнүн көйгөйүнө жеке мамилени практикалык ишке ашырууга жана ар бир жеке учурда ондоонун оптималдуу ыкмасын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Мисалы, өспүрүмдөргө ар тараптуу жардам көрсөтүү моделинде көрсөтүлгөндөй, үч негизги иш багыттары бар: клиникалык (невропатолог, психиатр, педиатр); психологиялык (психолог); педагогикалык (мугалимдер, тарбиячылар). Баланы комплекстүү текшерүүнүн жана ден соолугунун абалы, психикалык өнүгүүсү жана анын адаптациясынын деңгээли жөнүндө түзүлгөн эксперттик корутундунун натыйжасында жекече түзөтүү-өнүктүрүү программасы түзүлөт. Анын негизги этаптарына төмөнкүлөр кирет: социалдык-педагогикалык проблема, девиантты жүрүм-турумдун себептери жөнүндө гипотеза, диагностика, диагностикалык иштердин ыкмаларын жана ыкмаларын тандоо, коррекциялык иштердин программасын иштеп чыгуу, программаны ишке ашыруу; анын жүрүшүнө жана натыйжалуулугуна мониторинг жүргүзүү.

Ошондой эле АКШда өспүрүмдөрдү колдоо системасында социалдык кызматкерлердин ишинин ар кандай моделдери бар. Мисалы, программалар: тарбиячы – тарбиячы, куратор (жеке, топтук, суук), психолог, кеңешчи – консультант, кеңешчи – консультант, оңдоочу мугалим – компенсациялык мугалим, балдарды коргоо боюнча координатор – балдардын укуктары боюнча координатор [13].

АКШда, Батыш Европада жана Кыргызстанда өспүрүмдөрдүн девиациясынын социалдык-педагогикалык алдын алууну өнүктүрүүнүн алдыңкы тенденциялары сүрөттө көрсөтүлгөн (1-сүрөт).

АКШ, Батыш Европа	Кыргызстан
өспүрүмдөрдү кадимки социалдык-маданий чөйрөдөн тышкары профилактикалык жана реабилита-	Девианттык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөр менен практикалык иш жүргүзүү үчүн адистерди даярдоого басым жасалат

циялык иш-чараларды жүргүзүүгө багыттоо	
бул чөйрөдө жарандык активдүүлүктү кубаттоо	Тарбиялык-профилактикалык иштерди өнүктүрүү

1-сүрөт – Өспүрүмдөрдүн девиациясынын социалдык-педагогикалык алдын алууну өнүктүрүүнүн алдыңкы тенденциялары

Ош шаарындагы кайсы бир орто мектептин 7-9-класстарында окуган 13-15 жаштагы мектеп окуучуларынын катышуусунда эмпирикалык изилдөө жүргүздүк: бардыгы болуп 101 адам, анын ичинен 46 кыз, 55 эркек бала. Биринчи жолу өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумга тенденциясы «Девиантты жүрүм-турумга ыктуулук (ПДБ)» методологиясы аркылуу изилденген. ПДБ ар кандай жыныстагы өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунун ар кандай четтөөлөргө болгон тенденциясын өлчөө үчүн иштелип чыккан стандартташтырылган тесттик анкета. Бул үчүн биз Э.А. Климов анкета жана Л.Н. Кабардова ыкмасы. Анкета SurveyMonkey программасын колдонуу менен ишке ашырылып, алынган маалымат сандык жана сапаттык талдоодон өткөрүлдү.

Ар кандай жыныстагы өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумга ыктуулугун изилдөө көрсөткөндөй, эркек балдар ченемдерди жана эрежелерди бузууга, көз карандылыкка, өзүнө зыян келтирүүчү жана өзүн-өзү кыйратуучу жүрүм-турумга, агрессияга жана зордук-зомбулукка, ошондой эле мыйзамсыз аракеттерге барышат. Кыздарда эмоционалдык реакцияларды ыктыярдуу башкарууда кыйынчылыктарды көрсөткөн көрсөткүчтөрдүн көбүрөөк таралышы байкалат. Бирок олуттуу гендердик айырмачылыктар өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумуна ($p = 0,044$) ыңгайлуулугуна карата гана алынат. ПДБ методологиясын колдонуу менен алынган жыйынтыктарга ылайык, бардык өспүрүмдөр эки топко бөлүндү: “девиантты жүрүм-турумга ыңгайлуу” ($n = 24$ адам) жана “девиантты жүрүм-турумга жакын эмес” ($n = 77$ адам).

Девианттык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөргө психологиялык таасир көрсөтүүнүн эң эффективдүү жана адекваттуу түрлөрүнүн бири болуп инсандын жогоруда аталган бардык чөйрөлөрүнүн мазмунун эске алуунун негизинде ишке ашырылуучу практика, жүрүм-турумду оңдоо деп таанылат. Башка оңдоо ыкмаларына салыштырмалуу жүрүм-турум ыкмасы бир нече артыкчылыктарга ээ. Ал ыкмалардын концептуалдык айкындыгы жана салыштырмалуу жөнөкөйлүгү менен мүнөздөлөт. Ал түздөн-түз жүрүм-турумду өзгөртүүгө багытталган жана күчтүү практикалык мүнөзгө ээ.

Корутунду.

Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумга ыктуулугу аныктамалардын кээ бир компоненттеринин калыптанышынын негизги шарты болушу мүмкүн. Мындай өспүрүмдөрдүн профессионалдык өзүн өзү аныктоо процесси социалдык факторлордун терс таасиринен улам бир топ татаал.

Жалпысынан учурда биздин өлкөдө балдардын жана өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун негизги алдын алуу чаралары төмөнкүдөй маанилүү көрсөткүчтөргө багытталган:

- балдарды жана өспүрүмдөрдү ишенимдүү психологиялык жактан коргоону камсыз кылуу;
- өспүрүмдөрдүн чөйрөсүндө криминалдык жана көз карандылыкты кетирүүчү коомдук баалуу салттарды калыптандыруу;
- позитивдүү максаттарды көздөгөн жаштар уюмдарын колдоо жана антисоциалдык топтордун ишмердүүлүгүнө бөгөт коюу;
- заманбап талаптарга жооп берген жаштар саясатын жүргүзүү;
- үй-бүлө институтун колдоо;
- социалдык ишти өнүктүрүүгө жана модернизациялоого көмөк көрсөтүү;
- "оор үй-бүлөлөр" менен активдүү иш жүргүзүү;
- билим берүү тармагында бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берүү;
- калктын социалдык жоопкерчилигинин жана сабаттуулугунун деңгээлин жогорулатуу;
- үй-бүлөнүн жана мектептин коомдогу ролун жогорулатуу;
- балдардын укуктарын коргоо боюнча мыйзамдарды өркүндөтүү, балдарга жана өспүрүмдөргө жардам көрсөтүүгө багытталган уюмдарды түзүү;

Албетте, өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун алдын алууда үй-бүлө чоң роль ойнойт. Ата-эне менен балдардын ортосундагы терс мамилелер мындан аркы көйгөйлөрдүн катализатору экени түшүнүктүү, ошондуктан ар бир мамлекет үчүн эң татаал жана артыкчылыктуу милдеттердин бири болгон үй-бүлөнүн жана тарбиянын ролуна өзгөчө роль берилиши керек.

Жыйынтыктап айтканда, талдоо азыркы учурда девианттык жүрүм-турумдун көйгөйлөрү боюнча илимий изилдөөлөр көйгөйдү ар тараптан камтууга, ар кандай профилдеги адистерди тартуу менен алдын алуучу таасир этүүнүн татаал системаларын иштеп чыгууга, балдардын жана өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун бузулушунун өнүгүшүнө алып келген факторлордун системасын изилдөөгө мүмкүндүк берет деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун алдын алуу боюнча иш-чаралардын бүткүл системасын бул иш-аракетке тартуу, алардын чечүү жолдорун укуктук, социалдык, медициналык, психологиялык, педагогикалык деңгээлде издөө татаал кырдаалдын алдын алууну гана эмес, ошондой эле алдын алуу чараларын өз убагында иштеп чыгууну жана колдонууну талап кылат.

Шилтемелер

1. Дети в конфликте с законом: Информационный лист по защите детей, 2015г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unicef.org/protection/files/Conflict_with_the_Law.pdf
2. Мертон Р. 2008. Социальная теория и социальная структура. – Нью-Йорк: The Free Press.
3. Клиnard М., Майер Р. 2011. Социология девиантного поведения. 14-е изд. Wadsworth Cengage Learning.
5. Жулина Г. Н., Паршина А. В. 2013. Проблема мотивации девиантного поведения подростков // Всероссийская научно-практическая конференция

«Личность в культуре и образовании: психологическое сопровождение, развитие, социализация».. № 1. С. 62–66.

6.Френч С.Э., Сидман Э., Аллен Л., Абер Ж.Л. 2006. Развитие этнической идентичности в подростковом возрасте // Психология развития. Т. 42. №1. С. 1–10.

7.Гарфилд Э. 2012. Связь аномии и девиантного поведения: теории Дюркгейма, Мертона и роли // Ежегодный обзор психологии. – Т. 10. – № 39.

8.Беличева С. А. 1993. Основы превентивной психологии. М.: РИЦ Консорциум «Социальное здоровье России». 198 с.

9.Майсак Н. В. 2001. Личностные особенности подростка с девиантным поведением: автореф. дис. ... сах. Психол. науки М.: 25 с.

10.Свезенцева Н. С. 2013. Личностные особенности подростков с девиантным поведением // Личность, семья и общество: педагогические и психологические проблемы. № 34–2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// cyberleninka.ru/article/n/lichnostnye-osobennosti-mladshih-podrostkov-s-devi-antnym-povedeniem](http://cyberleninka.ru/article/n/lichnostnye-osobennosti-mladshih-podrostkov-s-devi-antnym-povedeniem)

11.Коррейя К.М. 2010. Справочник для коррекционных психологов: руководство для практикующего специалиста. Charles C. – Thomas Publisher Ltd.

12.Оллпорт Г. 2015. Природа личности: избранные статьи. Praeger; Факсимиле издания 1950 года.

13.Защита детей в чрезвычайных ситуациях. – Нью-Йорк: Рабочая группа по защите детей, ЮНИСЕФ, 2010.

*Айтбаева Ж.С., к.ю.н., доцент
ОшГУ*

*Маматиса кызы А., магистрант
ОшГУ*

ЭВОЛЮЦИЯ ОТНОШЕНИЙ ВЛАСТИ И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы, связанные с событиями, происходящими с гражданским обществом Кыргызстана в настоящее время, а также тенденции развития гражданского общества. Происходящие в обществе процессы говорят о том, что и в ближайшем будущем активное гражданское общество в Кыргызстане сохранится, но будет трансформироваться. Сейчас начался процесс осмысления истории гражданского общества, его опыта, достижений, уроков и сделать анализ возможных векторов будущего развития. Эти процессы отчасти являются отражением фрагментации общества в Кыргызстане. С другой стороны, это результат эволюции гражданского общества и в значительной мере – результат изменений социальной структуры обществ. Другими словами, гражданское общество в Кыргызстане будет, но оно будет уже другим.

Ключевые слова: гражданское общество, неправительственные организации (НПО), некоммерческие организации, государственные институты, язык ненависти, международные организации.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ БИЙЛИК ЖАНА ЖАРАНДЫК КООМ МЕНЕН БАЙЛАНЫШТАРДЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аннотация

Бул макалада азыркы учурда Кыргызстанда жарандык коом менен болуп жаткан окуяларга, ошондой эле жарандык коомдун өнүгүү тенденцияларына байланыштуу маселелер талкууланат. Коомдо болуп жаткан процесстер жакынкы келечекте Кыргызстанда активдүү жарандык коом калаарын, бирок трансформация болоорун көрсөтүп турат. Азыр жарандык коомдун тарыхын, анын тажрыйбасын, жетишкендиктерин, сабактарын түшүнүү жана келечектеги өнүгүүнүн мүмкүн болгон векторлорун талдоо процесси башталды. Бул процесстер бир жагынан Кыргызстандагы коомдун бытырандылыгын чагылдырат. Экинчи жагынан, бул жарандык коомдун эволюциясынын натыйжасы жана бир топ даражада коомдордун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн натыйжасы. Башкача айтканда, Кыргызстанда жарандык коом болот, бирок башкача болот.

Ачкыч сөздөр: жарандык коом, бейөкмөттүк уюмдар (БӨУ), коммерциялык эмес уюмдар, мамлекеттик институттар, жек көрүүчүлүк сөздөрү, эл аралык уюмдар.

EVOLUTION OF RELATIONS FROM GOVERNMENT AND CIVIL SOCIETY IN KYRGYZSTAN

Annotation

This article discusses issues related to events occurring with civil society in Kyrgyzstan at the present time, as well as trends in the development of civil society. The processes taking place in society indicate that in the near future, an active civil society in Kyrgyzstan will remain, but will be transformed. Now the process of understanding the history of civil society, its experience, achievements, lessons and making an analysis of possible vectors of future development has begun.

These processes are partly a reflection of the fragmentation of society in Kyrgyzstan. On the other hand, this is the result of the evolution of civil society and, to a large extent, the result of changes in the social structure of societies. In other words, there will be civil society in Kyrgyzstan, but it will be different.

Key words: civil society, non-governmental organizations (NGOs), non-profit organizations, government institutions, hate speech, international organizations.

Политические изменения в Кыргызстане за последнее десятилетие сыграли весьма неоднозначную роль в развитии гражданского общества. А события последних трех лет, развернувшие Кыргызстан в сторону авторитаризма, на наш взгляд, заметно ускорили процессы трансформации гражданского общества.

После распада СССР общество Кыргызстана в силу различных исторических обстоятельств оказалось наиболее восприимчивым к влиянию внешних проектов демократизации. Приход к власти Аскара Акаева, который не был типичным представителем советской коммунистической номенклатуры, открытость и толерантность общества, огромный общественный запрос на обновление, социальная трансформация, сопровождавшая экономические и политические реформы и высвободившая энергию масс – все эти факторы способствовали тому, что Кыргызстан объективно стал площадкой демократизации.

Международные доноры с помощью финансовых вливаний помогли Кыргызстану создать модель гражданского общества, имитирующую модель гражданского общества в развитых демократических странах Запада. Неправительственные организации (НПО), по задумке международного сообщества, должны были стать посредниками между гражданами и государством, стимулировать социальную активность и участие граждан в процессах принятия решений и обсуждении важных вопросов общественно-политического развития. Философия такой модели гражданского общества основывалась на принципах либеральной демократии, таких как индивидуальная свобода личности, разделение государственной и частной сфер жизни, подотчетность государства перед своими гражданами, выполнение государством социального контракта. Другими словами, гражданский сектор был воспринят в качестве «недостающей формулы» демократии.

Таким образом, в Кыргызстане появилось первое поколение НПО, получавших финансирование от зарубежных фондов и донорских организаций. Нужно отметить, что в законодательстве Кыргызстана нет такого термина как «неправительственные организации» – они заменены термином «некоммерческие организации» (НКО), но де-факто это понятие широко применяется, при этом являясь предметом манипуляций со стороны различных политических субъектов. Деятельность неправительственных организаций регулируется Законом об НКО, однако рядом законов к НКО в Кыргызстане относят довольно обширный спектр организаций, в том числе кооперативы, товарищества собственников жилья (ТСЖ), ассоциации водопользователей, профсоюзы, объединения работодателей, партии, религиозные организации, кредитные союзы и т.д. Фактически же к НПО относят обычно те виды

некоммерческих организаций, которые получают финансирование из западных источников.

Первое поколение НПО в Кыргызстане включало в себя организации, работавшие по широкому спектру направлений, в том числе в сфере политических прав, верховенства права, в сфере защиты прав социально уязвимых групп населения, экологии, образовании, здравоохранения. Вклад НПО в решение различных общественных проблем в период независимости, неоценим. В период постсоциалистического системного кризиса, НПО предоставляли всевозможные услуги, как различным слоям населения, так и самим государственным институтам. НПО обучали молодежь лидерским навыкам, давали дополнительное образование, работали с уязвимыми слоями населения, защищали их права, обучали сельских жителей, в том числе женщин, различным видам экономической деятельности, выполняли различную гуманитарную работу. Не секрет, что в гражданском секторе Кыргызстана в первое постсоветское десятилетие сосредоточился существенный интеллектуальный потенциал. Благодаря этому потенциалу, НПО обеспечивали государственный аппарат различными видами экспертиз, аналитическо-экспертными услугами, услугами обучения и повышения потенциала государственных и муниципальных служащих. Нужно отметить, что именно благодаря активному гражданскому обществу, Кыргызстан получил название «островка демократии». Кроме чисто имиджевых бонусов, это приносило властям Кыргызстана и вполне конкретные выгоды – кредиты от многосторонних банков, гранты и льготные кредиты от двусторонних доноров, большой объем ресурсов, на которые НПО реализовывали совместно с государством различные проекты и «закрывали» бреши в системе государственных услуг. Насколько ресурсы использовались эффективно, это уже другой вопрос.

В силу бурного развития и активной роли неправительственного сектора в общественной жизни Кыргызстана в первое десятилетие периода независимости, гражданское общество в Кыргызстане стало ассоциироваться именно с НПО. Такое клише сохранилось и по сей день.

История показывает, что период президентства Аскара Акаева был отмечен небывалым ростом гражданского общества в Кыргызстане в форме НПО. Во времена первого президента сектор НПО представлял собой довольно влиятельную силу, а руководители НПО были лидерами мнений, к которым прислушивались и граждане, и сами власти. Отношения власти и гражданского общества до поры до времени были вполне приемлемыми и в отдельных аспектах даже партнерскими. Однако уже с начала 2000-х гг. наблюдаются противоположные тенденции. В политической жизни происходит постепенный откат от изначально провозглашенных демократических ценностей и курса на реформы, а первый президент несколько раз поменял конституцию под свои личные интересы. При этом коррупция все больше охватывала различные сферы общественной жизни, а государство продолжало оставаться неэффективным в решении проблем своих граждан. Такие тенденции привели к растущему

неприятию, и в некоторых аспектах – к антагонизму в отношениях государства и гражданского общества[3].

Нужно сказать, что в современной политической истории Кыргызстана НПО всегда играли важную роль в контроле деятельности государственной власти. Такие негативные явления как коррупция в государственном аппарате, факты нарушения социальных обязательств государства перед своими гражданами, прав и свобод человека, в том числе свободы слова, раскрывались и становились общеизвестными благодаря активности общественных организаций и частных СМИ. Именно организации гражданского общества, СМИ и гражданские активисты становились рупорами общества в борьбе с семейно-клановыми режимами[4]. Отсутствие в стране реальных политических партий, которые обеспечивали бы функцию представительства интересов различных социальных слоев, а также функцию политической конкуренции, создавало естественную ситуацию, при которой НПО в определенном смысле играли роль оппозиции. Организации гражданского общества представляли собой мощный инструмент мобилизации протестных настроений и движений в стране, и давали повод для обвинения НПО в политизации. Не секрет, что ряд политиков в Кыргызстане вышли из сектора НПО.

Гражданское общество и его мобилизационный потенциал использовался очередными «оппозиционными» политиками для прихода к власти. Однако своеобразный парадокс заключается в том, что политики, которые на волне массовых протестов приходили к власти, после своей формальной легитимации меняли отношение и к обычным гражданам, и к НПО. В этом смысле подходы политического класса к гражданскому обществу были и остаются инструментальными[6]. После каждой очередной смены власти новые лидеры теряют свою толерантность к массовым акциям протеста, а отношение к сектору НПО кардинально меняется как к нежелательному возмутителю общественного спокойствия. Свое отношение к НПО после прихода к власти меняли все лидеры страны. Став президентом, пытались «нейтрализовать» активную часть гражданского общества, прежде всего через давление на СМИ и активистов. Другими словами, в отношениях власти НПО всегда присутствовали так говоря, «романтические» и антагонистические периоды.

Очень важно отметить, что давление власти на НПО стало заметно нарастать примерно с 2013-2014 гг. Нападкам подвергались, прежде всего, те типы НПО, которые могли прямо или косвенно влиять на демократические процессы. Это те организации, которые занимались защитой прав человека, мониторингом выборов, участвовали в консультационных механизмах по реформированию судебной-правовой и избирательной систем, отраслевых политик. Связано это было, с одной стороны, с авторитарной трансформацией политического режима. За 3-4 года после апрельской смены власти в Кыргызстане (2010) в обществе уже накопилось разочарование и новой властью, и ее «реформами», не приводившими к решению проблем общества и отдельных социальных слоев[2]. Власти использовали эту ситуацию для программирования негативного общественного мнения в отношении НПО. Делалось это с помощью

различных манипуляций. Виновными были назначены НПО, которые критиковали власть. Язык ненависти по отношению к НПО стал усиливаться. НПО называли «агентами иностранного влияния», «прикормышами», «грантоедками», и др.

С другой стороны, немаловажно и значение геополитического фактора в отношениях власти и гражданского общества. Активные дискуссии о вступлении Кыргызстана в Таможенный союз и выводе американской военной базы с территории Кыргызстана пришлось именно на период президентства Алмазбека Атамбаева. Не случайно, именно в период 2013-2014 гг. предпринимаются активные информационные атаки на НПО. В 2014 г. была предпринята первая попытка протолкнуть закон «Об иностранных агентах», фактически списанный с аналогичного закона Российской Федерации. Но тогда все же удалось избежать этого, и после двухлетних обсуждений законопроект был отклонен. Усиление негативного дискурса об НПО пришлось на период, предшествовавший вступлению Кыргызстана в Таможенный союз, – период значительного усиления экономического, военно-политического влияния и влияния «мягкой силы» России на Кыргызстан. Дискурс демократии к тому времени уже раздражал власти Кыргызстана, но и само население пребывало в ситуации крайнего разочарования, ошибочно принимая существующее в стране беззаконие и отсутствие социальной справедливости за результаты демократических преобразований. Целые группы журналистов, экспертов, представителей образовательных учреждений транслировали в информационное поле интересы внешних игроков, создавая обобщенный негативный образ «Запада», преследующего в Кыргызстане свои интересы. Другими словами, НПО становились заложниками противоборства геополитических игроков в информационном поле.

В период президентства Сооронбая Жеенбекова, по сути, была продолжена политика предыдущего президента. Власти пытались принять законы, которые были направлены не только против НПО, но и против независимых СМИ, и в целом, против свободы слова. Законопроект о манипулировании информацией даже успел пройти три чтения в парламенте и дошел до президента, но был возвращен для доработки после общественной критики.

В октябре 2020 г. власть в Кыргызстане сменилась в очередной раз. К власти пришел Садыр Жапаров. Отношение нового президента к гражданскому обществу можно охарактеризовать как откровенно не толерантное. Садыр Жапаров предпочел сразу дистанцироваться от НПО. Более того, язык вражды против НПО в настоящее время только усилился. По уровню интенсивности информационная война против НПО в настоящее время беспрецедентна. В то же время нынешняя власть заботится о расширении своей социальной базы поддержки.

7 июля 2021 г. президент Жапаров подписал закон о внесении изменений в Закон об НКО, который устанавливает дополнительные требования к финансовой отчетности некоммерческих организаций. Этот закон был принят в третьем чтении в парламенте 17 июня 2021, так сказать, уже со второй попытки.

Поправки в закон «О некоммерческих организациях» обязывают НКО (кроме государственных и муниципальных), получающих денежные и материальные средства, предоставленные на безвозмездной основе, предоставлять ежегодно до 1 апреля сводную информацию об источниках финансирования, направлениях расходования и сведения об имуществе.

А незадолго до этого, 30 июня 2021 г., не хватило всего нескольких депутатских голосов, для принятия парламентом закона «О защите от ложной и недостоверной информации», представляющего собой новую версию отклоненного предыдущим президентом законопроекта «О манипулировании информацией».

Учитывая общий фон отношений между властью и НПО, можно предположить, что закон о финансовой отчетности некоммерческих организаций будет использован как инструмент давления только на организации, «неудобные» власти [1].

Независимо от того какой будет дальнейшая судьба НПО, и как будет меняться отношение власти к сектору, никто не может изменить того факта, что НПО Кыргызстана за весь 30-летний период независимости сыграли свою важную историческую роль. За этот период НПО внесли значительный вклад в формирование открытого общества, вырастили тысячи новых лидеров, которые работают в самых разных областях и отраслях. НПО внесли вклад в экономическое и социальное развитие страны, в усиление институционального потенциала государственных институтов, в принятие законов по правам человека, гендерного равенства, что позволило Кыргызстану получать международную помощь и доступ к международным организациям. Несмотря на усиливающиеся тенденции авторитаризма, в Кыргызстане до сих пор присутствуют гражданские свободы, в том числе свобода слова. В этом велика роль неправительственного сектора.

Подводя итог, хотим отметить что НКО и власть должны структурироваться не как враги, а как партнеры. И те, и другие должны быть заинтересованы в плодотворном сотрудничестве.

Использованная литература:

1. Айтбаева Ж.С., Кирматов А.М. Влияние новых политических изменений на гражданское общество. Наука, образование и культура. Сборник научных статей по итогам XIII международной практической конференции, Шуйский филиал ИвГУ, 2022, Шуя.

2. Бектанова А. К. Социокультурная трансформация и гражданское общество в Кыргызстане // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 3 (65). Ч. 1. С. 34-37.

3. Болотканова Э.Б. Перспективы развития гражданского общества в Кыргызской Республике // Общечеловеческое и национальное в философии. Сборник научных статей и выступлений. Вып. IX. Бишкек: КРСУ, 2022. С. 128-135.

4.Ибрагимов А.А., Айтбаева Ж.С. Роль средств массовой информации и гражданского общества в антикоррупционной политике Кыргызской Республики// Вестник Академии государственного управления при Президенте Кыргызской Республики. - 2018.- № 25.- С.194-197.

5.Кыргызстан на современном этапе развития: Аналитические заметки: Гражданское общество, миграция, ислам, коррупция. – Б., 2008. – 186 с.

6.Темирбаев К.Т. Гражданское общество и государство в Кыргызстане, в период транзита // Известия ВУЗов, № 1, 2012.

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН КЫЛМЫШТУУЛУГУНУН СЕБЕПТЕРИ

Аннотация

Жашы жете электердин кылмыштуулугу-бул көңүл бурууну жана ар тараптуу анализди талап кылган олуттуу социалдык көйгөй. Бул макалада автор жашы жете электердин кылмыштуулугунун негизги себептерин изилдеп, аларды алдын алуу үчүн мүмкүн болгон чараларды сунуштайт. Жашы жете электердин жүрүм-турумуна таасир этүүчү социалдык, экономикалык жана психологиялык факторлорду талдоо менен изилдөө көйгөйдүн тамырын аныктоого умтулат. Жумушта талкууланган негизги факторлордун катарына төмөнкүлөр кирет: үй бүлөнүн кыйрашы, айлана-чөйрөнүн терс таасири, социалдык колдоонун жоктугу, билим берүү жана экономикалык көйгөйлөр. Мындан тышкары, өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугун алдын алуу боюнча ар кандай программалар жана стратегиялар, мисалы, социалдык реабилитация, билим берүү жана алдын алуу чаралары жана аларды ишке ашырууда мамлекеттик жана мамлекеттик мекемелердин ролу талкууланат.

Негизги сөздөр: жүрүм-турум, көйгөй, алдын алуу, өспүрүм, жумуш, талкуу, себептери, үй бүлө, мамлекет.

ПРИЧИНЫ ПОДРОСТКОВОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация

Подростковая преступность - серьезная социальная проблема, требующая внимания и всестороннего анализа. В этой статье автор рассматривает основные причины подростковой преступности и предлагает возможные меры предосторожности для их предотвращения. Анализируя социальные, экономические и психологические факторы, влияющие на поведение несовершеннолетних, исследование направлено на определение корня проблемы. Вот некоторые из основных факторов, которые обсуждаются на работе: разрушение семьи, негативное воздействие окружающей среды, отсутствие социальной поддержки, образования и экономические проблемы. Кроме того, обсуждаются различные программы и стратегии профилактики преступности несовершеннолетних, такие как социальная реабилитация, образовательные и профилактические меры, а также роль правительства и государственных учреждений в их реализации.

Ключевые слова: поведение, проблема, профилактика, подросток, работа, обсуждение, причины, семья, государство.

CAUSES OF JUVENILE DELINQUENCY

Annotation

Juvenile delinquency is a serious social problem that requires attention and a comprehensive analysis. In this article, the author examines the main causes of juvenile delinquency and suggests possible precautions to prevent them. By analyzing the social, economic and psychological factors that influence the behavior of minors, the study is aimed at determining the root of the problem. Some of the main factors that are discussed at work are: the destruction of the family, the negative impact of the environment, the lack of social support, education and economic problems. In addition, various programs and strategies for the prevention of juvenile delinquency are discussed, such as social rehabilitation, educational and preventive measures, as well as the role of the government and state institutions in their implementation.

Key words: behavior, problem, prevention, adolescent, work, discussion, causes, family, state.

Жашы жете электер-бул өлкөнүн келечеги. Кылмыштуу жолго түшүп жатканыңыздын себептерин түшүнүү коомдун жана мамлекеттин жыргалчылыгынын ачкычы.

Кылмыш жолунда жашы жете элек балдардын калыптанышы ар кандай себептерден улам жана ар кандай факторлордун таасири астында болот, аларды жалпы (башкача айтканда, кылмыштуулукту жалпы социалдык көрүнүш катары калыптандыруу үчүн мүнөздүү) жана атайын (бул учурда жашы жете элек балдардын кылмыштуу жүрүм-турумун калыптандыруу үчүн гана мүнөздүү) деп бөлүүгө болот. Атайын факторлорду себептердин эки тобуна бөлүү максатка ылайыктуу: ички жана тышкы.

Ички себептерге төмөнкүлөр кирет, өзүн-өзү ырастоо каалоосу; агрессияга тубаса тенденция (анын ичинде тышкы таасирлерге көбүрөөк кабылган психикага байланыштуу); моралдык мамилелердин жана принциптердин калыптанбагандыгы. Булар ошондой эле төмөнкүлөрдү камтыйт: максимализм, өзүн-өзү сыйлоонун туруксуздугу, көз карандысыздыкка умтулуу, жашоо тажрыйбасынын жетишсиздиги жана сунуштун жогорулашы. Башкача айтканда, бул жашы жете электин инсандыгына түздөн-түз байланыштуу себептер.

Тышкы себептерге төмөнкүлөр кирет: жакынкы чөйрөнүн, биринчи кезекте үй-бүлөнүн кыйратуучу таасири; тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү, атап айтканда, өтө катаал (деспотикалык) же өтө жумшак (уруксат берүүчү) тарбиялоо стилдери; субкультуралардын таасири; атайын мекемелерде иш тажрыйбасы; чыр-чатактар; үй-бүлөлүк көйгөйлөр. Башкача айтканда, бул жашы жете элек баланын инсандыгына айлана-чөйрөнүн таасирине байланыштуу себептер.

Ошондой эле, биринчи кезекте, эс алуунун жетишсиздигин, массалык маалымат каражаттарынын кыйратуучу таасирин жана мектептин төмөн билим берүү таасирин камтыган кылмыштуу жүрүм-турумдун калыптануу шарттарын белгилей кетүү керек. Криминалдык жүрүм-турумдун калыптанышынын шарттарын эске алуу аларды себептерден айкыныраак айырмалоо үчүн зарыл, анткени алардын айрымдары, бир караганда, жаңылыш себеп катары кабыл алынышы мүмкүн.

Ошентип, кылмыштуу жолго түшүүнүн мындай себебин "бийлик менен өз ара аракеттенүүнүн терс тажрыйбасы" деп атаса болот. Бул тажрыйба тышкы таасирлерге тиешелүү болсо да, ал жеке адамдын ички мамилеси менен гана бузулуп, мисалы, көйгөйлөргө альтернативдүү, мыйзамсыз чечимдерди колдонууда айтылган терс девианттык жүрүм-турумдун калыптанышына алып келет.

Жашы жете электердин кылмыштуулугу-бул ар кандай факторлордун айынан пайда болгон татаал көрүнүш. Бул жерде жашы жете электердин кылмыштуулугунун негизги себептеринин айрымдары келтирилген:

- Үй-бүлөнүн бузулушу, туруксуз үй бүлөлүк мамилелер, ажырашуу, ата-энесинин камкордугунун жетишсиздиги жана көңүл буруу өспүрүмдөрдүн четтетилишине жана алардын кылмыштуу иштерге катышуусуна алып келиши мүмкүн;

- Курчап турган чөйрөнүн таасири, кылмыштуулук көп болгон аймактарда жашоо же бузуку курдаштардын таасири кылмыштуу жүрүм-турумдун калыптанышына өбөлгө түзөт;

- Социалдык-экономикалык факторлор, жакырчылык, жумушсуздук жана билим алуу жана ресурстарга жетүү мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу жаштардын жашоосун сактап калуу үчүн кылмыштуу иштерге катышуусуна алып келиши мүмкүн;

- Социалдык колдоонун жоктугу, коомдон, мектептен жана башка мекемелерден жетишсиз колдоо четтөө сезимине жана коомго кабыл алынбай калуу сезимине алып келиши мүмкүн, бул кылмыштуулукка алып келиши мүмкүн;

- Психологиялык көйгөйлөр, депрессия, тынчсыздануу, өзүн төмөн баалоо сыяктуу эмоционалдык жана психологиялык көйгөйлөр кылмыштуу жүрүм-турумдун калыптанышында да роль ойношу мүмкүн;

- Массалык маалымат каражаттары маданияттын таасири, кинодогу, видео оюндардагы, музыкадагы жана башка медиа түрлөрүндөгү зордук-зомбулук өспүрүмдөргө кылмыштуу жүрүм-турумду моделдөөгө салым кошуу менен терс таасирин тийгизиши мүмкүн;

- Билим берүү жана контролдоонун жетишсиз чаралары, катуу эрежелердин жоктугу, ата-энелердин же камкорчулардын жетишсиз тарбиясы жана көзөмөлү өспүрүмдөрдү туура жетекчиликсиз жана колдоосуз калтырышы мүмкүн, бул кылмыштуулукка өбөлгө түзөт.

Бул факторлор көбүнчө бири-бирине байланыштуу жана өз ара аракеттенип, өспүрүмдөрдүн кылмыштуулукка баруу коркунучун жогорулатат. Бул көрүнүш менен күрөшүү үчүн ар тараптуу чаралар анын ичинде үй бүлөлөргө колдоо көрсөтүү, билим берүү программалары, социалдык реабилитация жана кылмыштуулукка каршы күрөшүү жаатындагы ар кандай мекемелер менен уюмдардын ортосундагы кызматташтыкты күчөтүү зарыл.

Жашы жете электердин кылмыштуулугу-бул өспүрүмдөрдүн (адатта 12-18 жаштагылар) мыйзамдарды же социалдык нормаларды бузган жана уурулук, тоноо, зордук-зомбулук, баңгизат кылмыштары жана башкалар сыяктуу ар кандай кылмыштуу иштерди камтышы мүмкүн болгон жүрүм-туруму.

Мигранттардын балдарынын маселесине байланыштуу, өспүрүмдөр, алардын мигрант статусуна карабастан, ар кандай себептерден улам кылмыштуулуктун жолуна түшүү коркунучунда болушу мүмкүн экендигин белгилей кетүү маанилүү. Бул үй бүлөнүн кыйрашы, билим алуу жана ресурстарга жетүү мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу, девиант курдаштарына дуушар болуу, социалдык колдоонун жетишсиздиги жана башкалар сыяктуу социалдык, экономикалык, психологиялык жана маданий факторлорго байланыштуу болушу мүмкүн.

Мигранттардын жана башка алсыз топтордун балдарынын арасындагы өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугун алдын алуу үчүн, алардын билим алууга, социалдык колдоого жана коомго интеграциялоо мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушу маанилүү. Ошондой эле кылмыштуулуктун тобокелдиктерин ачыкка чыгаруу

жана алардын социалдык адаптациясы жана өнүгүшү үчүн альтернативдүү жолдорду сунуштоо үчүн өспүрүмдөрдүн арасында профилактикалык иштерди жүргүзүү керек. Реабилитациялоо жана реинтеграциялоо программалары өспүрүмдөргө кылмыштуулуктун жолуна түшпөөгө жана жаңы чөйрөдө ийгиликтүү адаптациялоого мүмкүнчүлүк берет.

Жогорудагы себептердин айрымдарын кененирээк карап чыгуу керек. Белгилей кетүүчү нерсе, бул макалада антисоциалдык жүрүм-турумдун, кылмыштуулуктун экстремалдык формасын калыптандыруунун өзгөчө факторлору бар себептер тобуна артыкчылык берилет, анткени алар каралып жаткан маселеге байланыштуу чечүүчү мааниге ээ.

Бул үй-бүлөнүн негизги милдети тарбиялоо экендигинен башталышы керек. Билим берүү-бул жашы жете элек баланын жүрүм-турум нормаларын жана эрежелерин негизги түшүнүүсүн өрчүткөн максаттуу процесс болгондуктан, кабыл алуунун тууралыгы жана негизги нормаларды жана эрежелерди өздөштүрүүнүн натыйжалуулугу анын мүнөзүнө жараша болот. Эң зыяндуусу-билим берүүнүн эки түрү: деспотиялык жана тымызын. Тарбиялоонун деспотиялык мүнөзү, башкача айтканда, балага болгон туруктуу кысым анын бардык иш-аракеттерин катуу көзөмөлдөө менен бирге, жашы жете элек баланын, айрыкча "өткөөл мезгилде" эркиндикке болгон каалоосун бекемдейт жана көз карандысыздык, кара ниеттик жана мыкаачылыктын атмосферасын түзөт. Бул өспүрүмдөрдүн максимализми менен аралашып, жашы жете элек баланы үйдөн качууга жана үй-жайсыз адамдардын катарын толуктоого түртөт, алар көбүнчө ар кандай максаттарда кылмыш жасашат. Бул кылмыш "өспүрүмдөрдүн көтөрүлүшүнүн" натыйжасы болушу мүмкүн. Жана мындай кылмыштын зордук-зомбулук мүнөзүн жокко чыгарууга болбойт, мисалы, ата-энелерге физикалык каршылык көрсөтүү менен (айрыкча тарбиялоодо физикалык таасир этүү ыкмаларын колдонуу менен). Эгерде биз тарбиялоодо физикалык зомбулукту колдонуу жөнүндө сөз кылсак, анда мындай ыкмалар баланын инсандыгын калыптандырууга өтө терс таасирин тийгизерин белгилей кетүү керек. Тескерисинче, бирок ушул сыяктуу кесепеттерге алып келет, бул баланын кандайдыр бир күнөөсү үчүн кечирилген жана ал өзүнүн иш-аракеттери үчүн жооптуу эмес. Мындай тарбия жазасыз калуу жана жол бербөө сезимин калыптандырууга алып келет. Бул өз кезегинде социалдык коркунучтуу иш-аракет үчүн жазадан коркунунун жоктугуна, жасалган аракеттердин зыяндуулугун жетиштүү деңгээлде билбөөгө алып келиши мүмкүн.

Албетте, үй-бүлөнүн таасири билим берүү таасири менен гана чектелбейт. Балдарга болгон мамилеси менен тыгыз байланышта болгон ата-энелердин жүрүм-туруму да маанилүү (бул мамиледен тышкары, ата-энелердин жүрүм-турумун эске алуу сунушталбайт). Ата-энелердин жүрүм-туруму менен алардын балдар менен болгон мамилесинин ортосундагы мамиленин таасирин мисал катары караса болот. Биринчи мисал: ата-эненин жүрүм-туруму оң деп мүнөздөлөт, алардын балдарга болгон мамилеси терс деп мүнөздөлсө, андан төмөнкү тыянак келип чыккан - балдардын жүрүм-туруму терс болушу ыктымал. Экинчи мисал карама-каршы жагдайды көрсөтөт: качан ата-энелердин терс

жүрүм-туруму (мисалы, аракечтик), алардын балдарга болгон мамилеси оң деп мүнөздөлөт.

Мындан улам, бул учурда балдардын андан ары оң жүрүм-турумунун ыктымалдыгы жогору. Бул ата-энелердин балдарга болгон мамилеси ата-энелердин жүрүм-турумуна караганда алардын жүрүм-турумунун мүнөзүнө көбүрөөк таасир этерин көрсөтөт, бул балдар менен ата-энелердин ортосундагы эмоционалдык байланыштан улам.

Тарбия жана балага болгон мамиле көйгөйлөрүнө байланыштуу балдар «өз алдынча калган» кырдаал болуп саналат. Бул көп учурда жакшы себептерден улам болот: ата-энелер үй-бүлөгө керектүү нерселердин бардыгын камсыз кылуу үчүн көп убактысын жумушта өткөрүшөт. Айрыкча, чоң үй-бүлөлөр бул факторго дуушар болушат, анткени мындай үй-бүлө татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылуу үчүн олуттуу каржылык ресурстарга муктаж. Бирок ушундан улам, педагогикалык эффект негизинен жок же жетишсиз болгон жагдай пайда болот. Эгерде финансылык жана психологиялык факторлор эске алынбаса, биринчи жана кийинки баланын төрөлүшү маселесине этиятсыз мамиле жасоо менен кырдаалды курчутушу мүмкүн, бул дагы көйгөйгө алып келиши мүмкүн.

Кийинки тышкы себеп жогоруда айтылган балдарга болгон мамилеси-финансылык көйгөйлөр менен тыгыз байланышта. Экономикалык себептер кылмыштуу жүрүм-турумдун калыптанышынын жалпы факторлору деп аталат. Бирок, көпчүлүк жашы жете элек балдардын каржылык банкроттугунан улам, бул себеп негизинен үй-бүлөнүн каржылык абалы менен байланышкан айрым өзгөчөлүктөргө ээ. Оор каржылык кырдаал ар бир адамды кылмыш жасоого мажбурлашы мүмкүн. Жашы жете элек балдардын ата-энеси финансылык кыйынчылыктарга дуушар болгон деп айыптаган адамдар кылмыш жасаганга көбүрөөк жакын болушат. Жашы жете электерге, өзгөчө өспүрүмдөргө мүнөздүү максимализм акча табуунун оңой жана тез жолу катары аларды кылмыш жасоого мажбурлоого жөндөмдүү.

Бирок, мындай жагдайларга карабастан, кылмыш жасоо акталбайт. Өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугунун алдын алуу үчүн реабилитациялоо чараларын жазалоо чаралары менен айкалыштыруу жана балдардын жана өспүрүмдөрдүн жагымдуу өнүгүүсүнө шарт түзүүгө багытталган алдын алуу чараларын көрүү керек.

Ошондуктан, жашы жете электердин кылмыштуулугу көйгөйүн түшүнүү менен чечүү жана жашы жете электерге билим алуу, социалдык колдоо жана коомго ылайыкташууну жана интеграциялоону жеңилдеткен башка ресурстар менен камсыз кылуу менен алардын жүрүм-турумун оңдоого жардам берүү маанилүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 05.05.2021-ж.
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-Жаза Кодекси 28.10.2021-ж. №127 <https://mvd.gov.kg/kg/ministry/normative-bases/15>
3. Бабаев Т. М., Каргина Н. В. Юридическая психология. М., 2010.

- 4.Гранат Н. Л. Правосознание и правовое воспитание // Общая теория государства и права. М.: Зерцало, 1998. Т. 2.
- 5.А.Туракулова “Баламды кантип тарбиялайм? ” Бишкек-2020.

Мамыркулова Д.Р., преподаватель
МНУ им.К.Ш.Токтомаматова
Бостонова У.А., магистрант
МНУ им.К.Ш.Токтомаматова

ВЛИЯНИЕ РЫНОЧНОЙ КОНЬЮНКТУРЫ НА РАЗВИТИЕ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА

Аннотация

В работе отмечается, что рыночная конъюнктура в тот или иной период времени определяется влиянием различных факторов, в зависимости от обстоятельств, при которых формируется экспортный потенциал. Выявлено, что рыночная конъюнктура в такой ситуации зависит от цен на сырьевые товары как обеспечивающих взаимодействие других факторов и лежащих в основе их динамики. Также показано, что в такой рыночной ситуации у государства есть широкие возможности для внесения соответствующих изменений в денежно-кредитную политику и пересмотра методов регулирования перспективных направлений экспорта.

Ключевые слова: рынок, ситуация, внешняя торговля, производство, конкурентоспособность, стратегия, экспортный потенциал, предприятия, государство, конкурентоспособность.

THE INFLUENCE OF MARKET ENVIRONMENT ON THE DEVELOPMENT OF A REGION WITH EXPORT POTENTIAL

Annotation

It is noted in the article that market conditions in a certain period of time are determined based on the influence of various factors depending on the situation in which the export potential is created. It is confirmed that the market situation in such a situation depends on the price of goods, as it ensures the interaction of other factors and supports its dynamics. It is also indicated that in the conditions of such a market situation, the state has full opportunity to make appropriate changes in the monetary and credit policy and to revise the methods related to the regulation of prospective export directions.

Keywords: market, conjuncture, foreign trade, production, competitiveness, strategy, export potential, company, state, competitiveness

Как известно, одним из основных стержневых элементов структуры международного рынка является связь. В широком смысле конъюнктурой можно признать определенное состояние рыночной конъюнктуры в данный момент времени, в данной географии, сложившееся под влиянием сочетания нескольких факторов (факторов, лежащих в основе конъюнктуры). Термин "конъюнктура" переводится с латинского (*conjunctura*), означающего соединение или связь [1].

Эти условия структуры внешнего рынка определяются на основе влияния субъективных и объективных факторов за определенный период времени, в зависимости от ситуации на международном рынке. Таким образом, на основе этих условий могут быть определены условия товарного экспорта внутри рынка. Это позволяет экономическим агентам принимать решения об увеличении (уменьшении) производства и расширении (ограничении) ассортимента товаров. Государство может иметь возможность корректировать денежно-кредитную и

ценовую политику, совершенствовать систему стимулирования экспорта и использовать государственное регулирование экономических процессов.

Исследования показывают, что важнейшим теоретическим и практическим вопросом в рыночной среде является изучение структуры рынка. Она включает в себя:

- Общее состояние экономики в целом (положение экономики страны на мировом отраслевом, региональном (группа стран-партнеров) и международном уровне);

- положение отдельных сегментов мирового рынка и состояние их отраслей;

- конъюнктура конкретных товаров [2].

Изучение текущей и кратко-, средне- и долгосрочной конъюнктуры мирового рынка часто взаимосвязано (например, изменения текущей краткосрочной конъюнктуры учитываются при оценке долгосрочной конъюнктуры, а долгосрочная конъюнктура постоянно уточняется и рассчитывается).

Долгосрочные условия постоянно уточняются и рассчитываются).

- Количество различных фирм, участвующих в рынке. В данном случае определяется размер целевого рынка, а точнее его емкость, объем бизнеса, связанного с продажей и покупкой товаров (экспорт и импорт товаров).

Продажа товаров (экспорт и импорт товаров);

- Текущая ситуация выравнивания на рынке - соотношение спроса и предложения;

- Типы рынков (конкуренция, монополия и т.д.);

- Тенденции развития структуры рынка (изменение основных показателей рынка, их векторы, скорость и сила, основные тенденции);

- скорость развития бизнеса (размер бизнес-портфеля компании, количество и размер заказов, объем и динамика операций и др.);

- динамика основных показателей рынка и их устойчивость в пространстве;

- (уровень рисков, возникающих на рынке);

- состояние и масштабы конкуренции в сфере экспорта товаров (количество конкурентов, уровень их активности);

- Характеристика рыночной ситуации в зависимости от делового цикла или сезонного цикла на рынке;

- средняя норма прибыли (валовая прибыль, чистая прибыль, сумма всех показателей рентабельности).

Безусловно, конъюнктура рынка зависит от формирующих ее факторов - сырья, экономики, науки и техники, инновационных технологий, политики, общества и др.

технологические, политические, социальные и т.д.) постоянно меняются в зависимости от обстоятельств, находящихся под их совокупным влиянием. Эти факторы можно разделить на следующие категории:

Постоянные и переменные факторы, циклические и нециклические факторы, факторы и препятствия развития рыночных структур, а также комбинации краткосрочных, среднесрочных и долгосрочных факторов [2].

В целом количество и качество влияния факторов, формирующих ту или иную конъюнктуру товарного рынка, может постоянно меняться в зависимости от региональных особенностей конкретной рыночной ситуации.

Нередки случаи, когда одни и те же факторы оказывают различное влияние на разные сектора рыночной структуры (например, инфляция по-разному влияет на экспорт и импорт) [3].

В связи с вышесказанным постоянное изучение конъюнктуры мирового и регионального рынков и прогнозирование текущей, краткосрочной, среднесрочной и долгосрочной конъюнктуры в совокупности является наиболее серьезной проблемой, требующей решения.

В настоящее время рыночная конъюнктура на международном уровне характеризуется следующими особенностями:

- Углубление политической и экономической напряженности между Россией и западными союзниками (США, ЕС), усиление взаимных санкций и т.д.
- Экономическая стагнация в большинстве стран Европы и ЕАЭС;
- изменение объемов экспортно-импортных операций в регионе ЕАЭС в связи с кризисом, вызванным региональной, политической и экономической напряженностью на Украине;
- Экспортный потенциал является основным ядром международной торговли, когда товары и услуги, произведенные предприятиями того или иного сектора экономики, передаются в другие страны для последующего экспорта или обмена.

В результате экспорт товаров имеет следующие преимущества. Во-первых, увеличение объема продаж и прибыли, а также значительное повышение конкурентоспособности на внутреннем рынке;

- Увеличение доли в рыночном сегменте;
- Расширение экспортного потенциала страны за счет использования относительных региональных преимуществ отраслей экономики страны (например, выгодное географическое положение, обилие хороших природных ресурсов, макроэкономические и политические факторы), инновационного потенциала и результатов научно-технического прогресса.

Экспортная ситуация на рынке товаров и услуг постоянно меняется. Необходимо изучать и принимать определенные риски. Производители и потребители товаров погружены в современную систему международных коммуникаций через рыночные отношения. Для того чтобы достичь стабильного развития и успеха, компаниям необходимо быть очень чуткими в своей деятельности.

Несмотря на то, что на пути к реализации поставленных целей и достижению успеха существует множество трудностей, можно подчеркнуть, что их своевременное разрешение тесно связано с тем, что успех создают опытные профессионалы компании. Поэтому для производства и экспорта качественной

продукции необходимо проанализировать финансовое положение компании, уровень технологического развития, структуру управления и качество специалистов, чтобы сформулировать стратегию управления.

Экспортная ситуация на рынке товаров и услуг постоянно меняется, поэтому любые проблемы необходимо своевременно изучать и идти на определенные риски. Производители и потребители товаров погружены в современную систему международных коммуникаций через рыночные отношения. Для того чтобы компании могли добиться стабильного развития и успеха, им необходимо быть очень чуткими в своей деятельности.

На пути к реализации целей и достижению успеха будет возникать множество трудностей, и можно подчеркнуть, что их своевременное разрешение тесно связано с тем, насколько опытные профессионалы в компании создают успех. Поэтому для производства и экспорта качественной продукции необходимо проанализировать финансовое положение компании, уровень технологического развития, структуру управления и качество специалистов, а также разработать стратегию управления.

Как показывает опыт, соответствующие предприятия (компании) могут работать в направлении постоянного совершенствования, создавая условия для укрепления своих позиций на внешнем и внутреннем рынках. Если такой подход не превалирует, то предприятиям сложно стабильно работать в условиях рыночной экономики.

Им сложно стабильно работать и сохранять свои позиции в рыночной экономике. Без возможности обновления может быть трудно получать прибыль, продолжать работать и производить товары на экспорт. Предприятия (компании) могут обеспечить стабильный рост доходов только за счет постоянного обновления показателей своей хозяйственной деятельности с учетом интересов как общества, так и своих собственных. Основными факторами роста доходов являются расчеты на научно-технический прогресс в рыночном направлении, результаты применения инновационных технологий, положение потребителей, использование внутренних источников развития и предоставление дополнительных выгод потребителям.

Усиление интеграции отраслей экономики оказывает существенное влияние на расширение экспортного потенциала отдельных регионов страны. Разумеется, это зависит от конъюнктуры рынка в конкретный период времени, на которую влияют субъективные и объективные факторы.

Таким образом, рыночная конъюнктура - это совокупность повторяющихся на данном историческом этапе производственных процессов и их проявление в рыночных условиях. Иными словами, известны соотношение спроса и предложения товаров (стоимость продукции, товаров, услуг и т. д.), уровень цен, инвестиционная и деловая активность, валютные курсы и ставки по депозитам и кредитам, запасы товаров. При этом конъюнктура рынка отражает не только влияние экономических и организационных факторов на региональном уровне, но и включает в себя весь спектр политических, социальных, технологических и экологических факторов. Комплексный и

разносторонний анализ позволяет своевременно выявить тенденции, негативно влияющие на улучшение экономической конъюнктуры, определить причины их возникновения и принять необходимые меры.

Список литературы:

1. Экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. - 2-е изд. - М.: Институт новой экономики, 2010. - 182 с.
2. Дегтярева, О.И. Внешнеэкономическая деятельность: учебное пособие / О.И. Дегтярева, Т.Н. Полянова, С.В. Саркисов. - 3-е изд. - М.: Дело, 2014. - 315 с.
3. Внешняя торговля Республики Беларусь: стат. сборник. - Минск, 2017. - 57 с.
4. Камчыбеков Т.К. Экономика Кыргызской Республики / Т.К. Камчыбеков, К.А. Атышов, Б. Бакас уулу. - Бишкек: КЭУ им. М. Рыскулбекова, 2017. - 728 с.
5. Внешняя и взаимная торговля товарами Кыргызской Республики в 2018 году. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://stat.kg/ru/publications/>

*Айтбаева Ж.С., ю.и.к., доцент
ОшМУ*

*Абдикалил кызы А., магистрант
ОшМУ*

ЭЛ АРАЛЫК УКУКТУН ПРИНЦИПТЕРИН ИШКЕ АШЫРУУНУН КӨЙГӨЙҮ

Аннотация

Илимий макалада эл аралык укуктун принциптери сыяктуу укуктук кубулушту, тактап айтканда, эл аралык укуктук мамилелердин катышуучуларынын укуктарын коргоо механизмдерин укуктук жөнгө салууну өнүктүрүүнүн жолдорунун бири катары аларды ишке ашыруу маселелери каралды. Эл аралык укуктун принциптери кандайча ишке ашырылып жатканы талдоого алынган, тактап айтканда, ал принциптер кандайча бузулуп жатканы же өз кезегинде эл аралык укуктук мамилелердин кызыкчылыгы үчүн пайдаланылбай жатканы боюнча мисалдар келтирилген. Автор эл аралык укуктун негизги принциптери заманбап укуктук чындыкты эске алуу менен өзгөртүүнү талап кылат, БУУнун Уставына бул принциптерди бузгандык үчүн жаңы жазаларды киргизүү зарыл деген тыянакка келген.

Негизги сөздөр: эл аралык укук, эл аралык укуктун принциптери, эл аралык мамиле, эл аралык келишим, укуктук система, адам укуктары, мамлекет, Бириккен Улуттар Уюму, Устав.

ПРОБЛЕМА РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Аннотация

В научной статье рассмотрены вопросы их реализации как один из путей развития правового регулирования такого правового явления, как принципы международного права, а именно механизмы защиты прав участников международно-правовых отношений. Анализируется то, как реализуются принципы международного права, а именно примеры того, как эти принципы нарушаются или, в свою очередь, не используются на благо международно-правовых отношений. Автор пришел к выводу, что основные принципы международного права требуют изменения с учетом современной правовой реальности и необходимо ввести в Устав ООН новые меры наказания за нарушение этих принципов.

Ключевые слова: международное право, принципы международного права, международные отношения, международный договор, правовая система, права человека, государство, Организация Объединенных Наций, Устав.

THE PROBLEM OF IMPLEMENTING THE PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW

Annotation

The scientific article considered the issues of their implementation as one of the ways to develop the legal regulation of the legal phenomenon such as the principles of international law, namely, the mechanisms for the protection of the rights of the participants of international legal relations. How the principles of international law are implemented is analyzed, namely examples of how those principles are violated or, in turn, are not used for the benefit of international legal relations. The author came to the conclusion that the main principles of international law require changes taking into account the modern legal reality, and it is necessary to introduce new penalties for violation of these principles into the UN Charter.

Key words: international law, principles of international law, international relations, international agreement, legal system, human rights, state, United Nations, Charter.

Эл аралык укуктун принциптери - азыркы дүйнөдөгү бардык эл аралык укуктук мамилелер анын айланасында түптөлгөн негизги укуктук категория, анткени ал принциптерге ылайык эл аралык келишимдер түзүлөт, бүтүмдөр түзүлөт жана ар кандай мамлекеттердин ортосундагы байланыштар түзүлөт[5]. Мамлекет жана укук теориясы бул категорияга «инсандын тубаса, ажыралгыс мүнөзгө ээ болгон жана өзүнүн табияты боюнча адамга мүнөздүү болгон табигый, социалдык жактан негизделген талаптары» деп аныктайт. Бул концепцияга дагы башка ыкмалар бар, бирок алардын баары адам укуктары бардык адамдардын ажырагыс менчиги экендигинен келип чыгат жана толук жашоо үчүн зарыл болгон укуктарды камтыйт: жашоо, эркиндик, эмгек, турак-жай, абийир жана башка көптөгөн укуктар [7, б. 592].

Бардык мамлекеттердин жана элдердин туруктуу өнүгүүсүн жана гүлдөп-өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн эл аралык мамилелерде адилеттүүлүк, өз ара урматтоо жана тең укуктуулук принциптерин сактоо зарыл [1, б. 19-30]. Бул принциптерди кармануу аркылуу гана эл аралык аренада тынчтыкка, стабилдүүлүккө жана адилеттүүлүккө жетишүүгө болот. Мамлекетте бул көбүнчө адамдардын өлүмүнө алып келет. Натыйжада өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүү процесстери басаңдашы мүмкүн. Ушул жана башка жагымсыз кесепеттерди болтурбоо үчүн мамлекеттер эл аралык келишимдерде бекитилген эл аралык укуктун жалпы кабыл алынган бардык принциптерин сактоого тийиш [4, б. 6-27].

Заманбап укуктук коомдо биз эл аралык укуктун принциптери кандай бузулуп жатканын барган сайын көбүрөөк байкай алабыз, бул принциптерди бузуунун кесепеттери көптөгөн мамлекеттер үчүн глобалдык кесепеттерге алып келет. Мисал катары коңшу мамлекеттер арасында болуп жаткан окуяларды айтсак болот, Крымдын Россия Федерациясына кошулушун айтсак болот, андан кийин Россия Федерациясынын жарандары эбегейсиз сандагы санкцияларга дуушар болушкан, ошондуктан мамлекеттин экономикасынын деңгээли жана жарандардын жашоо сапаты олуттуу түрдө начарлап кеткен.

Натыйжада, эл аралык укуктун принциптерин ишке ашыруу милдеттерин илимий талдоонун зарылдыгы да бир кыйла жогорулайт, бул азыркы структуранын кемчиликтерин аныктайт жана бул кыйынчылыкты жоюунун жолдорун сунуш кылат. Бул көйгөй боюнча изилдөөлөрдү көптөгөн белгилүү окумуштуулар жүргүзүшкөн, алардын ичинен Ю.С.Ромашев, Е.В.Постникова, В.И.Карпц, С.И.Кузин, Ю.И.Исаков, В.В.Барбина жана башкаларды бөлүп көрсөтүүгө болот.

Эл аралык укуктун негизги принциптеринин бирине – эл аралык келишимдерге карата *pacta sunt servanda* принциби катары белгилүү болгон эл аралык милдеттенмелерди ак ниеттүүлүк менен аткаруу принцибине көңүл буруу зарыл – келишимдер аткарылууга тийиш. Эгерде келишим түзүлсө, аны чынчылдык менен аткаруу керек. Бул принципти сактабоо мамлекеттин ички

мыйзамдарына эл аралык келишимдин жоболорун ишке ашырууну каалабагандыгын көрсөтөт, бул эки укуктук системанын ортосундагы карама-каршылыктардын келип чыгышында дагы бир кыйынчылык туулат.

Мамлекеттер эл аралык келишимдердин улуттук укук системасындагы орду бул келишимдерде белгиленген эл аралык милдеттенмелерди аткаруу үчүн маанилүү деген көз карашта [6]. Эл аралык келишимдердин ички укуктун булактарынын иерархиясындагы позициясын аныктоодо (б.а., алардын юридикалык күчүнө жараша абалы) мамлекеттер, эреже катары, эл аралык келишимди ички укуктук актынын деңгээлине байланыштырат, мында келишим улуттук мыйзамдарга киргизилет. Эл аралык келишимдерде каралган шарттарды бузган келишимдердин мисалдарын келтирели.

1.СКЧ- 2 — Америка Кошмо Штаттары менен Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун ортосунда кол коюлган стратегиялык куралдарды чектөө жөнүндөгү келишим. Биринчиси аны расмий түрдө бекитүүдөн баш тартты, бирок эки мамлекет тең анын принциптерин жана жоболорун жумшак мыйзамга ылайык сактоо менен келишимди карманышты.

2.1972-жылы катышуучу-өлкөлөр үчүн улуттук ракетадан коргонуу системаларын өнүктүрүүнү чектеген келишим түзүлдү. Бирок 2001-жылы Америка Кошмо Штаттары бул келишимден чыккан.

3.1990-жылы түзүлгөн Европадагы кадимки күчтөр жөнүндөгү келишим бардык тараптардын блоктордун ортосундагы чек араларда бирдей өлчөмдө согуштук техниканын жана куралдын болушун талап кылган. Бирок бул келишимдин кайра каралган вариантына 1999-жылы кол коюлган, анткени НАТО кеңейип, Европадагы кадимки күчтөр боюнча келишим расмий түрдө токтотулган. 2007-жылы Россия Европадагы кадимки күчтөр боюнча келишимден баш тарткан. Ал эми 2011-жылы Америка Кошмо Штаттары аны колдонууну токтоткон.

4.1988-жылы кол коюлган Орто аралыкка атуучу өзөктүк күчтөр жөнүндө келишим (INF келишими) орто жана кыска аралыкка атуучу баллистикалык жана канаттуу ракеталарды, ошондой эле аларды учуруу үчүн орнотууларды жерде өндүрүүгө, сыноого жана жайгаштырууга тыюу салат. Бирок, 2019-жылы Америка Кошмо Штаттары бул келишимден чыгып, анын 2019-жылдын 2-августунда токтотулушуна алып келген.

Мындай мисалдар, албетте, эл аралык-укуктук практикада жалгыз эмес, ошондуктан мамлекеттердин келишимдердин шарттарын аткарабагандыгынын негизги себеби, келишимдерге кол койбогондуктун, бир тараптуу баш тартуунун кыйла катаал кесепеттеринин жоктугунда деп айта алабыз. Келишимдердин пункттарын аткаруу, бул өз кезегинде эл аралык укуктун негизги принциптеринин бузулушуна алып келет. Натыйжада, бул проблеманы чечүүнүн бирден-бир жолу, автордун пикири боюнча, мамлекеттер ортосундагы келишимдерди бузуунун кесепеттерин катаалдаштыруу болуп саналат.

Эл аралык укуктун негизги нормаларынын бири катары адамдын негизги укуктарын жана эркиндиктерин урматтоо принцибин өнүктүрүү Бириккен Улуттар Уюмунун Уставынын кабыл алынышы менен түздөн-түз байланыштуу.

Уставдын преамбуласында БУУнун мүчөлөрү адамдын негизги укуктарына жана эркектер менен аялдардын тең укуктуулугуна ишенимин дагы бир жолу ырасташат. Уставдын 1-беренесинде Уюмдун максаттары айтылат, алар расасына, жынысына, тилине жана динине карабастан бардык адамдардын укуктарын жана негизги эркиндиктерин урматтоону илгерилетүүнү жана өнүктүрүүнү камтыйт. Уставдын 55-беренесине ылайык, Бириккен Улуттар Уюму жашоонун жогорку деңгээлине, толук жумуштуулукка жана экономикалык жана социалдык прогресс жана өнүгүү үчүн шарттарга көмөктөшөт.

Ал ошондой эле бардыгы үчүн адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин жалпы урматтоону жана сактоону камсыз кылат. 56-беренеге ылайык, Уюмдун бардык мүчөлөрү 55-беренедө баяндалган максаттарга жетүү үчүн Уюм менен кызматташууда биргелешкен жана жеке чараларды көрүүгө милдеттенишет.

Бул принцип 1948-жылдагы Адам укуктарынын жана негизги эркиндиктеринин жалпы декларациясында, 1966-жылдагы Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактыда жана 1966-жылдагы Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пактыда так аныкталган. Адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жана жөнгө салуу ар бир мамлекеттин ички маселеси. Адам укуктарынын эл аралык стандарттары, эреже катары, түздөн-түз мамлекеттин аймагында колдонулушу мүмкүн эмес жана аларды ишке ашыруу үчүн белгилүү бир чараларды талап кылат [2].

Учурдагы укуктук реалдуулукта, Россия Федерациясынын жашоочулары Украинанын аймагында болуп жаткан кырдаалга байланыштуу жогоруда айтылган принциптин бузулушуна дайыма туш болушат. Россия бул жаңжалда Украинаны колдогон өлкөлөрдөн ар кандай санкцияларга дуушар болууда, бул өз кезегинде мамлекеттин ички иштерине кийлигишпөө принцибин бузуп, орус жарандарынын укуктарына олуттуу таасир тийгизет. Ар кайсы аймактарда жарандардын укуктары чектелди – айрым өлкөлөрдөн учак каттамдарына тыюу салынды, өз тармагындагы дүйнөдөгү алдыңкы дүкөндөр жабылып, башка өлкөлөргө продукция берүү токтотулду. Бул мисалдардын бардыгы жарандардын укуктарын жана алардын эркиндигин урматтоо укугунун принцибинин бузулушу болуп саналат. Украинадагы окуяларга байланыштуу өз мамлекетин колдобогон же бейтарап калган адамдар өз кызыкчылыктарына чектөө коюуда.

Ошентип, принциптер сыяктуу стандарттар эл аралык укук системасы үчүн эң маанилүү ченемдер экенин ырастоо зарыл деген тыянакка келебиз. Алар анын натыйжалуулугуна олуттуу салым кошот, бул эл аралык укуктун баалуулуктарына өтө так багыттоо менен белгилүү бир ийкемдүүлүк менен түшүндүрүлөт.

Ошондой эле, азыркы укуктук реалдуулукта эл аралык укуктун принциптерин ишке ашыруунун терс жактарын белгилей кетүү керек, санкциялар сыяктуу көрүнүштөрдү эске алуу менен, азыркы укуктук реалдуулукта алар мажбурлоонун бир тараптуу тартиби, эл аралык санкциялар

белгилүү бир укуктардын монополиясы болуп саналат. Санкциялар сыяктуу бир тараптуу чаралар эл аралык тартипке гана карама-каршы келбестен, ошондой эле эл аралык укуктун негизги принциптерин, атап айтканда, адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин урматтоо принцибин түздөн-түз бузат[3].

Ошентип, эл аралык талаш-тартыштарды тынчтык жолу менен чечүү принцибин ишке ашыруу, санкциялар аркылуу конкреттүү мамлекеттердин жарандарынын өмүрүнө жана ден соолугуна терс таасирин тийгизип, адам укуктарын жана анын негизги эркиндиктерин урматтоо принцибин ишке ашыруу маселесин көтөрөт.

Оюубузча, биринчи кезекте Бириккен Улуттар Уюмунун жана анын Уставынын беделин жана маанисин калыбына келтирүү зарыл. Устав эл аралык укуктун негизги принциптерин бекитет - булар, бир нече кылымдар бою адамзат жапа чеккен нормалар жана ошол эле учурда алар кандайдыр бир жагдайларда кандайдыр бир жол менен жараксыз болушу мүмкүн деп жарыялоо азыркы учурдагы бардык мыйзам ченемдерин одоно бузуу болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1.Абашидзе А. Х. Принципы международного права: проблемы понятийно-содержательного характера // Московский журнал международного права. 2017. N 4. С. 19–30.

2.Айтбаева Ж.С., Абдулбек кызы А. Эл аралык жана ички укуктардын өз ара аракеттенүүсү // Вестник Ошского государственного университета. 2021. Т. 1. № 3. С. 101-108.

3.Айтбаева Ж.С., Абдулбек кызы А. К вопросу о международно-правовых обычаях // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования "Российский государственный социальный университет" в г. Ош Киргизской Республики. 2021. № 1 (23). С. 21-24.

4.Ануфриева Л. П. Принципы в современном международном праве (некоторые вопросы понятия, природы, генезиса, сущности и содержания) // Московский журнал международного права. 2021. № 1. С. 6–27.

5.Ашавский Б. М. Принципы невмешательства во внутренние дела государств и уважения и соблюдения основных прав и свобод человека: границы дозволенного в процессе их взаимодействия // Международные пакты о правах человека: ценностные характеристики: материалы Международной научно-практической конференции / Отв. ред. Т. А. Сошникова, Н. В. Колотова. М.: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2016.

6.Осмоленчук, А. А. Проблема реализации принципов международного права// Молодой ученый. — 2023. — № 50 (497). — С. 272-275.

7.Черниченко С. В. Контуры международного права. Общие вопросы. М.: Научная книга, 2014. 592 с.

*Акжолтеева Э., студент
Башкирский ГПУ им.М. Акмуллы, Уфа, Россия*

КОМПОНЕНТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ К ШКОЛЕ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию компонентов психологической готовности к школе у детей. Авторы рассматривают различные аспекты психической подготовки, влияющие на успешную адаптацию малышей к новому этапу обучения. В статье анализируются ключевые факторы, такие как эмоциональная стабильность, когнитивные навыки, социальная компетентность и мотивационные аспекты, оказывающие влияние на готовность ребенка к обучению в школе. В статье подчеркивается важность семейной поддержки в формировании эмоциональной стабильности, акцентируется роль обучения когнитивным навыкам в дошкольном периоде и предлагаются рекомендации для создания стимулирующей образовательной среды. Автор также обращает внимание на значение социальной компетентности и предоставляет практические советы для развития у детей навыков эмпатии, уважения к различиям и успешного взаимодействия в коллективе. Отдельное внимание уделяется мотивационным аспектам, подчеркивая их ключевую роль в формировании внутренней мотивации к учебе и стремлению к достижению успеха.

Ключевые слова: психологическая готовность, эмоциональная стабильность, когнитивные навыки, социальная компетентность, мотивационные аспекты.

COMPONENTS OF PSYCHOLOGICAL READINESS FOR SCHOOL

Abstract

This article is dedicated to the study of components of psychological readiness for school in children. The authors examine various aspects of mental preparation that influence the successful adaptation of young ones to the new stage of education. The article analyzes key factors such as emotional stability, cognitive skills, social competence, and motivational aspects that impact a child's readiness for school learning. The importance of family support in shaping emotional stability is emphasized, highlighting the role of teaching cognitive skills during the preschool period, and providing recommendations for creating a stimulating educational environment. The author also draws attention to the significance of social competence, offering practical advice for developing children's empathy skills, respect for differences, and successful interaction within a group. Special attention is given to motivational aspects, emphasizing their pivotal role in shaping internal motivation for learning and striving for success.

Keywords: psychological readiness, emotional stability, cognitive skills, social competence, motivational aspects.

С появлением ребенка в школе начинается важный этап его жизни, требующий особой психологической готовности. В данной статье мы обращаем внимание на различные компоненты этой готовности и их влияние на успешное обучение и адаптацию в учебной среде.

Первым и одним из важнейших компонентов психологической готовности к школе является эмоциональная стабильность ребенка. Успешная адаптация к новой обстановке и обучению зависит от того, насколько хорошо ребенок справляется с эмоциональными вызовами. Роль родителей в формировании

эмоциональной сферы ребенка неоценима. Поддержка, тепло и понимание в семейной обстановке создают базу для устойчивости к стрессам, связанным с началом учебы [4].

Семейная среда играет решающую роль в формировании эмоциональной стабильности будущего первоклассника. Поддержка со стороны родителей, создание теплой и безопасной атмосферы в семье содействуют формированию у ребенка чувства уверенности и безопасности. Положительные эмоциональные впечатления в раннем возрасте становятся основой для эмоциональной стабильности в будущем.

Родители, как первые учителя ребенка, имеют важную задачу в формировании эмоциональной стабильности. Они должны обучать малыша распознавать и выражать свои чувства, обеспечивая ему возможность делиться волнениями и радостями [7]. Эмоциональная поддержка со стороны родителей помогает ребенку освоить стратегии решения различных ситуаций, что будет полезно в контексте школьной жизни.

Эмоциональная стабильность также включает в себя умение понимать чувства других людей. Дети, обладающие развитой эмпатией, лучше адаптируются в коллективе, проявляют заботу к своим сверстникам и строят позитивные отношения с окружающими [2].

Школьная среда представляет собой значительное изменение для ребенка. Эмоциональная стабильность помогает ему успешно адаптироваться к новым условиям, справляться с тревогами и стрессом, связанными с непривычной обстановкой, новыми правилами и большим объемом информации.

Педагоги в начальных классах играют ключевую роль в создании поддерживающей и дружелюбной атмосферы. Позитивное отношение учителя, умение слушать и понимать каждого ученика способствуют укреплению эмоциональной стабильности детей [3].

Все эти аспекты эмоциональной стабильности взаимосвязаны и оказывают влияние на общую психологическую готовность ребенка к школьному обучению. Работа с эмоциями и их понимание являются важной составляющей процесса формирования у ребенка психологической устойчивости, которая становится основой успешной адаптации и обучения в школе.

Когнитивные навыки, такие как память, внимание, мышление и речь, играют важную роль в успешном обучении. Дошкольный период является временем активного формирования этих навыков. Родители и педагоги могут помочь развитию памяти и внимания через игровые и образовательные занятия. Создание интересных ситуаций для развития мышления и стимулирование речи способствуют подготовке ребенка к успешному вхождению в образовательный процесс [10].

Память – это один из основных когнитивных инструментов, используемых в обучении. Важно, чтобы ребенок развивал как кратковременную, так и долговременную память. Разнообразные игры, задачи на запоминание, повторение и ассоциации способствуют формированию и укреплению памятных навыков.

Внимание – основа успешной учебной деятельности. Развивать внимание можно через интересные задания, которые требуют концентрации внимания, игры на внимание и постепенное увеличение времени, которое ребенок может уделять одной задаче.

Мышление – ключевой когнитивный процесс. Различные игры и задачи, стимулирующие логическое, абстрактное и креативное мышление, способствуют формированию у ребенка гибкости ума и умению решать разнообразные задачи [9].

Развитие речи – неотъемлемая часть когнитивного развития. Разговоры с ребенком, чтение книг, игры, направленные на расширение словарного запаса, а также стимулирование навыков выражения своих мыслей способствуют развитию языковых способностей.

Развитие когнитивных навыков также связано с умением решать проблемы. Задачи, требующие анализа, выявления причин и следствий, формулирования решений, помогают формированию у ребенка критического мышления и умения применять полученные знания на практике.

Игры, специально разработанные для развития когнитивных навыков, предоставляют детям увлекательный и эффективный способ учиться. Они могут включать в себя головоломки, логические игры, конструкторы, что способствует совместному развитию физических и умственных способностей [5].

Важно, чтобы родители и педагоги поддерживали и стимулировали интерес к учению, создавали условия для активного использования когнитивных навыков в повседневной деятельности.

Развитие когнитивных навыков в дошкольном возрасте дает основу для успешной адаптации к школьной учебе. Разнообразные и систематические методы развития когнитивных навыков обеспечивают у ребенка необходимый арсенал инструментов для освоения новых знаний и успешного вхождения в учебный процесс.

Социальная компетентность играет ключевую роль в современном обществе. Умение взаимодействовать с окружающими, формирование коммуникативных навыков и уважительное отношение к другим детям и взрослым – важные аспекты социализации. Коллективные занятия, игры, где ребенок выступает частью группы, способствуют развитию социальных навыков и формированию уважительного отношения к сверстникам [1].

Коммуникативные навыки являются основой успешного взаимодействия в школе. Дошкольник, обладающий развитой речью и умением слушать собеседника, легче находит общий язык с товарищами и учителями. Ролевые игры, диалоги и совместные занятия способствуют формированию этих навыков.

Школа предполагает коллективное обучение, поэтому умение эффективно взаимодействовать в группе становится важным аспектом социальной компетентности. Различные игры, задачи, требующие совместного решения, способствуют формированию навыков сотрудничества и взаимопомощи [12].

Способность понимать эмоции окружающих и проявлять эмпатию являются ключевыми аспектами социальной компетентности. Дети, осознавая

эмоции других, легче строят отношения, проявляют заботу и поддержку по отношению к сверстникам. Обсуждение чувств и эмоциональных состояний в семье и в группе поддерживает развитие этих навыков.

Конфликты неминуемы в жизни каждого ребенка. Способность разрешать конфликты мирным путем, выражать свои чувства и понимать точку зрения других становится важным аспектом социальной компетентности. Ролевые игры и обсуждение различных ситуаций помогают формированию навыков конструктивного взаимодействия.

Школа предоставляет возможность общения с детьми из разных социокультурных сред, с различными интересами и характерами. Развитие социальной компетентности также включает в себя уважение к различиям, способность находить общий язык с разнообразными людьми [6].

Школа функционирует в рамках определенных правил и норм, и социально компетентный ребенок легко адаптируется к этим требованиям. Он понимает важность правил, умеет следовать инструкциям учителя, что способствует плавному вхождению в учебный процесс.

Взаимодействие семьи и школы играет важную роль в формировании социальной компетентности. Родители и педагоги совместно могут создать условия, которые способствуют развитию навыков социального взаимодействия.

Социальная компетентность важна не только для успешной адаптации к школьной среде, но и для формирования устойчивых отношений в будущем. Работа над развитием социальных навыков в дошкольном возрасте является важным этапом в создании у ребенка базы для успешного взаимодействия в школьном коллективе и обществе в целом.

Мотивация к обучению – важный компонент психологической готовности к школе. Ребенок, обладающий внутренней мотивацией, более заинтересован в учебе и готов к самостоятельному поиску знаний. Родители и педагоги могут поддерживать мотивацию, создавая стимулирующую образовательную среду, поощряя творческий подход к решению задач и поддерживая интерес к учебным предметам.

Основой мотивации к учению является интерес к получаемым знаниям. Родители и педагоги могут создать условия для формирования положительного восприятия учебы, используя интересные методики, визуальные средства обучения и разнообразные учебные материалы.

Ребенок, ощущающий поддержку в своих увлечениях и интересах, более мотивирован к обучению. Педагоги и родители могут обращать внимание на индивидуальные предпочтения, создавать задания и проекты, соответствующие интересам ребенка [8].

Мотивированный ребенок стремится к достижению успеха. Педагогическая поддержка, поощрение и акцент на положительных результатах способствуют формированию у ребенка стремления к достижению высоких результатов в учебе.

Самооценка играет важную роль в мотивации. Ребенок, понимающий свои сильные стороны и видящий свой прогресс, обычно более мотивирован к

учению. Родители и педагоги могут помогать развитию здоровой самооценки, акцентируя внимание на достижениях и поддерживая в периодах затруднений.

Мотивация к обучению тесно связана с постановкой целей и планированием. Важно помогать ребенку формулировать маленькие, достижимые цели, разрабатывать планы действий и шаг за шагом двигаться к их осуществлению.

Ощущение психологической безопасности важно для формирования мотивации. Ребенок, ощущающий поддержку и понимание со стороны родителей и педагогов, более готов к открытому общению, высказыванию своих мыслей и творческому самовыражению [11].

Эффективная система поощрений может стать сильным мотивационным стимулом. Родители и учителя могут использовать похвалы, маленькие награды и признание усилий ребенка, создавая положительную атмосферу вокруг учебы.

Учебные материалы и задания, связанные с реальными ситуациями и интересами ребенка, обеспечивают больший уровень мотивации. Когда обучение имеет практическую направленность и значимость, ребенок легче усваивает знания.

Мотивационные аспекты играют важную роль в формировании психологической готовности к школе, создавая у ребенка осознанное стремление к учебе и развивая внутренний интерес к получению знаний. Родители и педагоги, работая с этими аспектами, могут стимулировать активное участие ребенка в образовательном процессе и создать благоприятные условия для его успешного обучения [10].

Современные исследования подтверждают важность рассматриваемых компонентов психологической готовности к школе. Например, исследования показывают, что дети с развитой эмоциональной стабильностью лучше справляются с адаптацией и проявляют больший интерес к обучению. Эмпирические данные могут служить основой для разработки практических рекомендаций для родителей и педагогов.

Компоненты психологической готовности к школе взаимосвязаны и влияют на успешность адаптации ребенка к новому этапу обучения. Понимание каждого из этих компонентов и осознанная работа с ними помогут создать оптимальные условия для полноценного развития ребенка в школьной среде. Родители, педагоги и специалисты могут совместными усилиями подготовить детей к школьному обучению, обеспечивая им уверенный старт в мире знаний и социальных отношений.

Список источников

1.Балтийская Д.А., Пархоменко О. Г. Психологическая готовность к школе детей с общим недоразвитием речи // Герценовские чтения: психологические исследования в образовании. 2020. Вып. 3. С. 59-64.

2.Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008. 400 с.

3.Венгер Л.А., Марцинковская Т. Д., Венгер А. Л. Готов ли ваш ребенок к школе. М.: Знание, 1994. 192 с.

4.Гараева Е.В. Эмоционально-волевая готовность как интегративный компонент готовности детей к школьному обучению // Педагогическое образование в России. 2019. № 6. С. 125–130.

5.Гелло Т.А. Организационно-методические основы подготовки детей к школе. Оптимизация педагогического процесса смежных уровней образования: учебно-методическое пособие. Тирасполь: Изд-во Приднестровского ун-та, 2020. 116 с.

6.Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе: учебное пособие. 4-е изд., перераб. и доп. СПб.: Питер, 2004. 208 с.

7.Коняхина Е.С., Шинкарева Н.А. Дидактические игры как средство развития интеллектуальной готовности детей 7 года жизни к школе [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. 2022. № 3. Режим доступа: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=31724>. (дата обращения: 06.12.2023).

8.Кравцова Е.Е. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе. М.: Педагогика, 1991. 150 с.

9.Кудрявцева И. А. Психолого-педагогическая готовность детей к обучению в школе [Электронный ресурс] // Вестник магистратуры. 2020. № 4-2(103). С. 93-94. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologo-pedagogicheskaya-gotovnost-detey-k-obucheniyu-v-shkole-1>. (дата обращения: 10.12.2023).

10.Ушакова О.С., Волкова О.С. Речевая готовность старших дошкольников к обучению в школе // Современное дошкольное образование. 2020. № 3(99). С. 51–59.

11.Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования [Электронный ресурс] / Утвержден Приказом Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. № 1155. Режим доступа: <http://https://files/docs/do/fgos/pr1155.pdf>. (дата обращения: 05.12.2023).

12.Федеральный закон Российской Федерации от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» [Электронный ресурс] //Российская газета. Режим доступа: www.rg.ru/2012/12/30/obrazovaniedok.html. (дата обращения: 04.12.2023).

Ковальчук В.В., студент
Бакирский ГПУ им. М.Акмиллы, Уфа, Россия

МОТИВАЦИОННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕУСПЕВАЮЩИХ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

Статья исследует важные аспекты влияния мотивации на успех детей в раннем возрасте. Рассматриваются факторы, такие как отсутствие интереса к учебе, низкая самооценка, сложности в адаптации и воздействие семейных факторов. Статья подчеркивает необходимость индивидуального подхода к обучению, создания стимулирующей образовательной среды и ранней поддержки для формирования у детей устойчивой мотивации и успешности. Работа предлагает практические рекомендации для родителей, учителей и образовательных специалистов с целью построения положительного образовательного опыта и обеспечения благоприятных перспектив развития каждого ребенка.

Ключевые слова: мотивация, успех, младшие школьники, обучение, адаптация.

MOTIVATIONAL CHARACTERISTICS OF UNDERACHIEVING ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS AND THEIR CONSEQUENCES

Abstract

The article explores the important aspects of the influence of motivation on children's success at an early age. It examines factors such as lack of interest in learning, low self-esteem, difficulties in adaptation, and the impact of family factors. The article emphasizes the need for an individualized approach to education, the creation of an encouraging educational environment, and early support to foster children's sustained motivation and success. The article provides practical recommendations for parents, teachers, and educational professionals to create a positive educational experience and ensure favorable development prospects for each child.

Keywords: motivation, success, elementary school students, education, adaptation.

Вопрос о неуспевающих младших школьниках волнует общество и образовательные учреждения всего мира. Недостаточная успеваемость в раннем возрасте может оказать существенное воздействие на долгосрочное образовательное развитие детей. Эта статья посвящена анализу мотивационных характеристик неуспевающих младших школьников и последствиям, которые это может иметь на их будущее.

Рассмотрим мотивационные характеристики неуспевающих младших школьников.

Один из основных факторов, влияющих на успех в учебе, – это интерес ученика к предметам. Дети, не обнаруживающие интереса, часто испытывают трудности в понимании и усвоении материала.

Давайте рассмотрим подробнее, какие факторы могут привести к отсутствию интереса и как это влияет на их учебный опыт.

Многие дети теряют интерес к учебе из-за неактуальности предлагаемого материала. Если содержание уроков не связано с их повседневной жизнью и не предоставляет практических примеров, ученики могут начать воспринимать уроки как бессмысленные и скучные [3].

Монотонные и однообразные методы обучения могут стать причиной отсутствия интереса у детей. Разнообразие в использовании интерактивных методов, игр, исследований и творческих заданий способствует более активному вовлечению школьников в учебный процесс.

Если учебный материал слишком сложен или, наоборот, слишком прост, дети могут потерять интерес. Важно находить баланс, предоставляя задания, соответствующие уровню подготовки каждого ученика, чтобы сохранить их заинтересованность и мотивацию.

Негативный опыт, связанный с учебой, также может привести к отсутствию интереса. Например, если ребенок часто испытывает неудачи или не получает поддержки со стороны учителей, он может начать ассоциировать учебу с негативными эмоциями [11].

Дети часто лучше усваивают материал, который они могут применять на практике. Отсутствие понимания того, как учебные знания применяются в реальной жизни, может привести к равнодушию к учебе.

Каждый ребенок уникален, и его интересы могут значительно различаться. Учителя и родители должны стремиться понять индивидуальные предпочтения и потребности каждого ученика, чтобы адаптировать учебный процесс под их интересы [4].

Для преодоления отсутствия интереса к учебе важно создавать стимулирующую образовательную среду, где учебный материал интересен, актуален и соответствует потребностям каждого ребенка. Это позволит воспитать у детей положительное отношение к учению, что, в свою очередь, стимулирует успешное обучение и развитие.

У неуспевающих младших школьников часто наблюдается низкая самооценка. Это может быть вызвано неудачами в учебе, что приводит к отсутствию веры в свои собственные способности.

Неудачи и неудовлетворительные результаты в учебе могут стать основной причиной формирования низкой самооценки у младших школьников. Постоянные трудности с выполнением заданий и получение низких оценок могут привести к потере веры в свои собственные способности [9].

Дети, особенно в младшем возрасте, часто сравнивают себя с окружающими. Если они видят, что другие дети успешны, а они сами сталкиваются с трудностями, это может вызвать ощущение недооцененности и формирование низкой самооценки.

Недостаток поддержки со стороны родителей, учителей и сверстников может усугубить проблемы с самооценкой. Поддержка и поощрение важны для формирования уверенности в себе.

Некоторые дети, испытывая неудачи в учебе, начинают избегать новых задач и вызовов из-за страха перед возможным провалом. Это может привести к замкнутому кругу, усиливая негативное восприятие себя и своих способностей.

Дети, имеющие сложности в общении с окружающими, могут чувствовать себя неудачниками в социальном плане. Это также может отрицательно сказываться на их самооценке.

Конфликты в семье, недостаток внимания со стороны родителей или критика в адрес ребенка могут быть источником негативных эмоций и формирования низкой самооценки [8].

Коррекция низкой самооценки требует комплексного подхода. Важно создавать условия для успеха, поощрять усилия, а не только результаты, и обеспечивать поддержку со стороны взрослых. Психологическая помощь и работа с педагогами могут также сыграть важную роль в формировании положительного восприятия себя и повышении самооценки у детей.

Некоторые дети испытывают давление из-за семейных проблем, что влияет на их учебные успехи [10]. Например, конфликты в семье, отсутствие поддержки или стимулирования со стороны родителей могут стать причиной неудовлетворительных результатов в учебе.

Атмосфера в семье имеет огромное значение для обучения и развития ребенка. Семейный климат, насыщенный любовью, пониманием и поддержкой, способствует психологическому благополучию детей и их учебному успеху.

Наоборот, семейные конфликты и напряженность могут оказывать отрицательное воздействие на мотивацию ребенка.

Уровень вовлеченности родителей в образовательный процесс оказывает существенное влияние на успех ребенка в учебе. Родители, активно участвующие в обучении, помогают создать положительный образ обучения и мотивируют детей к достижению лучших результатов [14].

Образовательный статус родителей может сказаться на мотивации и ожиданиях относительно образования детей. Родители, обладающие высшим образованием, часто более осознанно поддерживают учебные усилия своих детей, что благоприятно сказывается на их успехах.

Экономическое положение семьи может оказывать влияние на доступность ресурсов для образования, таких как дополнительные учебные материалы, курсы и дополнительные занятия. Дети из семей с низким уровнем дохода могут сталкиваться с дополнительными трудностями в получении качественного образования.

Традиции и ценности, ценные в семье, могут формировать у детей позитивный настрой к обучению. Семьи, в которых ценится образование и достижение, часто создают стимулирующую среду для развития у детей устойчивой мотивации [1].

Важность активной поддержки и вовлеченности родителей в учебный процесс не может быть недооценена. Родители, следящие за успехами своих детей, помогают им преодолевать трудности и формировать позитивное отношение к учебе.

Изучение семейных факторов, воздействующих на образовательное развитие детей, позволяет создавать программы и стратегии поддержки, направленные на повышение мотивации и успешности младших школьников. Семья является неотъемлемой частью образовательной среды, и ее роль в формировании у детей устойчивой мотивации и учебного успеха огромна [12].

Некоторые дети сталкиваются с трудностями в адаптации к учебному процессу, особенно если у них есть проблемы социальной адаптации или общением с одноклассниками. Рассмотрим подробнее, какие факторы могут создавать сложности в адаптации и как это может сказываться на обучении детей.

Дети, испытывающие социальную неуверенность, могут столкнуться с трудностями в установлении контактов с одноклассниками. Это может создавать

барьеры для успешной адаптации и формирования дружеских отношений, что в свою очередь влияет на обучение [8].

Переход от детского сада к начальной школе часто сопровождается изменением учебной среды, учителей и учебных материалов. Некоторые дети могут испытывать трудности в приспособлении к новой обстановке, что влияет на их способность учиться и воспринимать информацию.

Способность эффективного общения с учителями и одноклассниками играет ключевую роль в учебном процессе. Дети, сталкивающиеся с трудностями в общении, могут испытывать затруднения в понимании учебного материала и в участии в групповых занятиях.

Важное значение имеет поддержка со стороны учителей, родителей и сверстников. Дети, не получающие необходимой поддержки, могут чувствовать себя изолированными и терять интерес к учебе.

Некоторые дети могут испытывать стресс и тревожность в связи с изменениями в учебной среде. Это может влиять на их концентрацию, способность к адаптации и обучению.

Дети, сталкивающиеся с трудностями в адаптации, могут испытывать проблемы с восприятием и усвоением новой информации. Это может привести к замедлению темпов учебы и созданию дополнительных трудностей в обучении [5].

Работа с проблемами адаптации требует внимания как со стороны учителей, так и родителей. Создание поддерживающей обстановки, индивидуальное внимание к потребностям каждого ребенка и оказание помощи в преодолении трудностей способствуют более успешной адаптации и формированию устойчивой мотивации для обучения.

Рассмотрим последствия неуспеваемости в раннем возрасте.

Низкая успеваемость в младших классах может привести к демотивации в долгосрочной перспективе. Дети могут потерять интерес к учебе в целом, что затруднит их обучение в старших классах.

Неуспевающие школьники часто сталкиваются с социальной изоляцией. Отсутствие успехов в учебе может сделать их объектами насмешек со стороны сверстников, что в свою очередь ухудшит их психологическое состояние [9].

Недостаточная подготовка в младших классах может повлиять на выбор предметов и профессиональное развитие в будущем. Некоторые дети могут

столкнуться с ограниченными возможностями в выборе профессии и дальнейшем образовании.

Неудачи в учебе могут существенно подорвать самоуважение у детей. Это может привести к развитию комплексов, а во взрослой жизни – к низкой самооценке и затрудненным отношениям.

Дети, столкнувшиеся с неудачами, могут начать ассоциировать обучение с негативными эмоциями и стрессом. Это может привести к формированию негативного восприятия образовательного процесса, что усложнит их обучение в будущем.

Ребенок, переживший неудачи, может испытывать трудности с установлением и достижением личных и образовательных целей. Это может сказаться на его способности строить планы на будущее и развиваться в соответствии с ними [14].

Важно отметить, что преодоление неуспеваемости в раннем возрасте возможно при наличии поддержки со стороны родителей, учителей и специалистов. Раннее выявление проблем, индивидуальный подход к обучению и создание стимулирующей образовательной среды могут помочь ребенку преодолеть трудности и развиваться успешно.

Профилактика и коррекция неуспеваемости младших школьников требует комплексного подхода. Необходимо акцентировать внимание на разнообразных мотивационных факторах и работать с каждым ребенком индивидуально, учитывая его особенности и потребности. Обучение должно быть интересным, стимулирующим и способствующим развитию самооценки ученика. Только такой подход позволит создать благоприятные условия для успешного обучения и долгосрочного развития каждого ребенка.

Таким образом, можно сказать, что в свете изучения мотивационных характеристик неуспевающих младших школьников и их последствий, становится очевидной необходимость внимательного и индивидуального подхода к образовательному процессу. Развитие устойчивой мотивации и успешности в раннем возрасте имеет глубокие последствия для долгосрочного образовательного и социального развития детей.

Отсутствие интереса к учебе, низкая самооценка, сложности в адаптации и семейные факторы являются комплексными элементами, влияющими на успех учащихся. Профилактика и коррекция данных проблем требуют совместных усилий родителей, учителей и образовательных специалистов.

Поддержка со стороны семьи, индивидуальное внимание к потребностям каждого ребенка, адаптация учебного материала под интересы и способности – вот основные составляющие успешного образовательного опыта. Сознательное формирование позитивного восприятия обучения, поощрение усилий и поддержка в моменты неудач помогут создать условия для активной мотивации и долгосрочного успеха.

Важно помнить, что каждый ребенок уникален, и его потребности и способности различны. Используя принципы индивидуализации и подхода "каждый ребенок может успехом", мы сможем создать образовательные среды, способствующие формированию у детей не только знаний, но и уверенности в своих силах, что станет крепким фундаментом для их будущих достижений.

Список источников

- 1.Актуальные проблемы возрастной и педагогической психологии // под ред. Иващенко Ф.И. Минск: Высшая школа, 1980. 128 с.
- 2.Афониная Г.М. Педагогика. Курс лекций и семинарские занятия. Ростов н/Д: Феникс, 2002. 512 с.
- 3.Бабанский Ю.К. Об изучении причин неуспеваемости школьников // Советская педагогика. 1992. №1. С.18.
- 4.Бардин К.В. Если ваш ребёнок не хочет учиться. М.: Знание, 1980. С. 24-25.
- 5.Божович, Л.И. Психологический анализ значения отметки как мотива учебной деятельности школьников. М.: Известия АПН РСФСР, 2001. №36. С. 23.
- 6.Бударный А.А. Об изучении причин неуспеваемости школьников // Советская педагогика. 1972. №1. С. 18.
- 7.Вавилов Ю.П. Проблемы учебной неуспеваемости школьников // Ярославский педагогический вестник. 2016. №2. С. 19-24.
- 8.Венгер, А.Л. Психологическое обследование младших школьников/А. Л. Венгер, А. Г. Цукерман. М.: Издательство « ВЛАДОС-ПРЕСС», 2004. 534 с.
- 9.Волокитина М.Н.. Неуспеваемость школьников. М.: Издательство ВЛАДОС-ПРЕСС», 2004. 534 с.
- 10.Вопросы предупреждения неуспеваемости школьников. Сб. Статей. По. Ред. Ю. К. Бабанского. Ростов-на-Дону, 1972. 523 с.
- 11.Гельмонт А.М. О причинах неуспеваемости и путях ее преодоления. М.: Просвещение, 2004. С. 326.
- 12.Зимняя, И.А. Педагогическая психология. М.: Логос, 1999. С. 165.

13.Ищеева-Филатова, М.М. Психологические факторы повышения эффективности обучения и воспитания учащихся. Нальчик: Эльбрус, 1987. 432 с.

14.Лусканова Н.Г. Диагностика школьной дезадаптации. М.: Ред.-изд. центр консорциума «Социал. здоровье России». 2015. 126 с.

15.Мурачковский Н.И. Как предупредить неуспеваемость школьников. — Минск: Народная асвета, 1977. 228 с.

Истамкулов Ж.И., ю.и.к., доцент
ОшМУ

ЭКОЛОГИЯЛЫК УКУК БУЗУУЛАРДЫН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АЛДЫН АЛУУ ЧАРАЛАРЫ

Аннотация

Бул макалада автор экологиялык укук бузуулардын себептерин талдап, алардын алдын алуу чараларын сунуштайт. Экологиялык кризистин тереңдеши жана айлана-чөйрөнүн алсыздыгынын өсүшү контекстинде экологиялык ченемдерди жана эрежелерди бузууга өбөлгө түзгөн факторлорду аныктоого басым жасалат. Автор экологиялык тең салмактуулукту бузууга алып келиши мүмкүн болгон социалдык, экономикалык жана саясий аспектилерди системалуу талдоо сунушталат.

Мындан тышкары, ал мындай кылмыштардын алдын алуу жана айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтуу үчүн ишке ашырыла турган маанилүү чараларды сүрөттөйт. Акыры, бул иш экологиялык туруктуулукту жана келечектеги муундардын жыргалчылыгын сактоого багытталган натыйжалуу стратегияларды жана саясаттарды иштеп чыгууга салым кошууну көздөйт.

Онлайн режиминде айлана-чөйрөнүн абалын көзөмөлдөө үчүн заманбап программалар менен жабдылган бирдиктүү маалымат чөйрөсүн түзүү зарылдыгы негиздүү.

Негизги сөздөр: укук бузуулар, алдын алуу, коопсуздук, экологиялык укук, натыйжа, ыкмалар, айлана-чөйрө, чечүү.

ПРИЧИНЫ И МЕРЫ ПРОФИЛАКТИКИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

Аннотация

В данной статье автор анализирует причины экологических правонарушений и предлагает меры по их предотвращению. В условиях нарастающего экологического кризиса и растущей уязвимости окружающей среды акцент делается на выявлении факторов, способствующих нарушениям экологических норм. Автору предлагается системный анализ социальных, экономических и политических аспектов, которые могут привести к нарушению экологического баланса.

Кроме того, в нем описаны важные меры, которые могут быть приняты для предотвращения подобных преступлений и снижения негативного воздействия на окружающую среду. В конечном счете, статья направлена на содействие разработке эффективных стратегий и политики, направленных на сохранение экологической устойчивости и благосостояния будущих поколений.

Обоснована необходимость создания единой информационной среды, оснащенной современным программным обеспечением для мониторинга состояния окружающей среды в режиме онлайн.

Ключевые слова: правонарушения, предупреждение, безопасность, экологическое право, результат, методы, окружающая среда, решение.

CAUSES AND MEASURES FOR THE PREVENTION OF ENVIRONMENTAL OFFENSES

Annotation

In this article, the author analyzes the causes of environmental offenses and suggests measures to prevent them. In view of the growing environmental crisis and the increasing vulnerability of the

environment, the emphasis is on identifying factors that contribute to violations of environmental norms. The author is offered a systematic analysis of social, economic and political aspects that can lead to a violation of the ecological balance.

In addition, it describes important measures that can be taken to prevent such crimes and reduce negative impact on the environment. Ultimately, the article is aimed at promoting the development of effective strategies and policies aimed at preserving environmental sustainability and the well-being of future generations.

The need to create a unified information environment equipped with modern software to monitor the state of the environment online is justified.

Key words: crimes, prevention, security, environmental law, outcome, methods, environment, decision.

Кыргыз Республикасында экологиялык критерийлерге ылайык айлана-чөйрөнүн абалы начарлап баратканы белгилүү.

Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугуна коркунуч туудурган негизги факторлордун катарына абанын булганышы, айрыкча өлкөнүн ири шаарларында олуттуу көйгөйгө айланды. Кыргыз Республикасындагы абанын булганышынын негизги булактары-энергетика, курулуш материалдары, коммуналдык кызматтар, тоо-кен жана кайра иштетүү тармактары, жеке үй чарбалары, ошондой эле автоунаалар. Абанын сапатынын начарлашы ТЭЦте жаратылыш газынын ордуна көмүрдүн көбүрөөк колдонулушуна, сапатсыз отундун колдонулушуна анын ичинде үй бүлөлөрдө таштандыларды өрттөөгө жана көптөгөн эски, начар тейленген унаалар колдонулган унаалардын көбөйүшүнө байланыштуу.

Айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы мамлекеттик укуктук саясаттын максаты экологиялык чөйрөдө мыйзамдуулукту чыңдоо болууга тийиш. Бул үчүн, экологиялык укук бузууларды мамлекеттин улуттук коопсуздугуна системалык коркунучтардын бири катары таануу жана экологиялык укук бузууларга каршы күрөшүү үчүн чаралар тутумун колдонуу анын ичинде экологиялык укук бузууларды алдын алуу, алар үчүн мыйзамдуу жоопкерчиликти сөзсүз болушу, экологиялык зыянды азайтуу жана жоюу, экологиялык кылмыштардын алдын алуу ж.б.

Кыргыз Республикасынын Укук бузуулардын алдын алуунун негиздери жөнүндө мыйзамы (2022-жылдын 25-ноябрындагы № 109) б.а. экологиялык укук бузуулардын алдын алуу менен түздөн-түз байланышкан эки багытты белгилейт: биринчиден, экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу, айлана-чөйрөнү коргоо, экинчиден, табигый жана техногендик өзгөчө кырдаалдардын кесепеттерин алдын алуу, жоюу жана минималдаштыруу.

Экологиялык укук бузуулардын алдын алуу үчүн төмөнкү маселелерди ырааттуу изилдөө зарыл деп эсептейбиз: алдын алуу маселелери жана укук коргоо органдарынын аларды ишке ашыруудагы ролу, экологиялык кылмыштардын себептерин жана шарттарын аныктоо боюнча чаралардын түрлөрү, экологиялык антисоциалдык жүрүм-турумду алдын алуу үчүн экологиялык маданиятты калыптандыруу. Ар кандай маселелерди изилдөө жана ушул тармактагы учурдагы көйгөйлөрдү жана чектөөлөрдү аныктоо ыңгайлуу чөйрөгө каршы натыйжалуу күрөшүүгө өбөлгө түзөт. Алдын алуунун мазмуну

экологиялык укук бузууларды жасоону аныктоочу факторлорду аныктоого жана жоюуга, ошондой эле жүрүм-туруму мыйзамсыз же коомго жат мүнөзгө ээ болгон адамдарга карата социалдык, укуктук, уюштуруучулук жана маалыматтык чаралардан тураарын баса белгилей кетүү керек б.а кылмыш жасоого ниеттенген адамдар.

Экологиялык укук бузуулар-бул айлана-чөйрөнү жана жаратылыш ресурстарын коргоо боюнча мыйзамдарды, эрежелерди же стандарттарды бузган актылар, аракеттер жана аракетсиздик. Мындай кылмыштар ар кандай иш-аракеттерди камтыйт анын ичинде:

1.Абанын, суунун же топурактын химиялык заттар же калдыктар менен булганышы;

2.Мыйзамсыз токойлорду кыюу же экосистемаларды жок кылуу;

3.Пайдалуу кендер, мунай же жыгач сыяктуу жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз казып алуу;

4.Таштандыларды туура эмес утилдештирүү же иштетүү, анын ичинде таштандыларды айлана-чөйрөгө мыйзамсыз таштоо;

5.Жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүн коргоо жана сактоо анын ичинде браконьерлик жана жапайы түрлөрдүн мыйзамсыз сатуу;

6.Табигый чөйрөнү мыйзамсыз өзгөртүү, мисалы, дарыяларды жабуу, толтуруу же табигый ландшафттарды бузуу ж.б.

Айлана-чөйрөнү бузуу айлана-чөйрөгө, адамдын ден-соолугуна жана биологиялык ар түрдүүлүккө олуттуу кесепеттерге алып келиши маалым.

Экологиялык укук бузуулардын алдын алуу боюнча укуктук чараларды колдонууда экологиялык мыйзамдардагы карама-каршылыктардын жана боштуктардын көйгөйлөрүнө көңүл бурулат. Ошондой эле, учурдагы экологиялык мыйзамдарда кемчиликтер (карама-каршылыктар, боштуктар) бар экендиги белгиленет, алардын мыйзамдарды колдонууда болушу "абсурд" сыяктуу көрүнүшкө алып келет. Абсурд-бул мамлекетке, экономикалык ишмердүүлүккө же калкка пайдалуу болбогон жана коррупциянын пайда болушуна олуттуу административдик тоскоолдуктарды жана шарттарды түзгөн карама-каршылыктуу нормаларды кабыл алуу практикасы.

Экологиялык көйгөйлөр: укук коргоо органдары тарабынан жасалган укук бузуулар экологиялык чөйрөдө бул аракеттерди алдын алуу үчүн экономикалык жана техникалык чаралар өзгөчө мааниге ээ.

Заманбап маалымат технологияларынын доорунда экологиялык укук бузуулардын алдын алуу үчүн техникалык каражаттарды колдонуу маселеси өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Бүгүнкү күндө айлана-чөйрөнү коргоонун мүмкүн болуучу техникалык каражаттарынын диапозону бир топ ар түрдүү, камера капкандардан жана дрон (учкучсуз учуучу аппараттардан, улуттук жаратылыш парктарын коргоодо колдонулат) атмосфералык абаны, сууну жана топуракты көзөмөлдөөнүн комплекстүү системаларына чейин. Бул айлана-чөйрөнүн абалына онлайн мониторинг жүргүзүү максатында заманбап программалык камсыздоо менен жабдылган техникалык каражаттарды (анын ичинде экологиялык активисттер колдонгондорду) бирдиктүү маалыматтык

чөйрөгө бириктирүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Ошондуктан, IT технологиялары керек, алар ар кандай булактардан алынган чоң маалыматтарды талдоону колдонуп, мисалы, абанын булганышынын себебин аныктоого, мыйзамсыз токойлорду кыюуга, катуу түтүндө да токой өртүнүн ысык жерлерин аныктоого жана башкаларга.

Мындан тышкары, укук бузуулардын (кылмыштуулуктун) алдын алуу жана экологиялык зыяндын ордун толтуруу боюнча экономикалык чаралар жөнүндө маселелер бар. Практика көрсөткөндөй, негизги көйгөйлөр эки аспектиге тиешелүү: анын аракети менен зыяндуу кесепеттеринин ортосундагы себеп-натыйжа байланышын далилдөө менен экологиялык зыяндын мүмкүн болуучу себебин аныктоо жана айлана-чөйрөгө келтирилген зыянды конкреттүү баалоо.

Кыргызстанда стратегиялык экологиялык баалоону киргизүү-бул өлкөнүн айлана-чөйрөнү коргоону жана туруктуу өнүгүүсүн жакшыртуунун маанилүү кадамы. Бул кызмат пландаштыруу жана чечим кабыл алуу этабында ар кандай стратегиялардын, программалардын жана долбоорлордун потенциалдуу экологиялык таасирин баалоого мүмкүндүк берет.

Стратегиялык экологиялык баалоону ишке ашыруунун негизги артыкчылыктары төмөнкүлөр:

- Экологиялык көйгөйлөрдүн алдын алуу, баалоо стратегияларды жана долбоорлорду иштеп чыгуунун алгачкы этабында айлана-чөйрөгө мүмкүн болгон коркунучтарды аныктоого жардам берет, натыйжада аларды алдын алуу же азайтуу боюнча чаралар көрүлүшү мүмкүн;

- Экологиялык аспектилерди интеграциялоо, стратегиялык экологиялык баалоо экологиялык критерийлерди жана максаттарды ар кандай экономикалык секторлорго жана мамлекеттик практикаларга интеграциялоого өбөлгө түзөт, бул туруктуу өнүгүүгө өбөлгө түзөт;

- Ачык-айкындуулук жана коомчулуктун катышуусу, бул кызматтын киргизилиши экологиялык чечимдерди кабыл алуу процесстеринин ачыктыгын жогорулатат жана экологиялык саясатты баалоого жана жакшыртууга коомчулуктун катышуусуна мүмкүндүк берет;

- Тобокелдиктерди жакшыртуу, ар кандай стратегияларга жана долбоорлорго байланыштуу экологиялык тобокелдиктерди жана алсыз жерлерди талдоо аркылуу стратегиялык экологиялык баалоо тобокелдиктерди башкарууга жана айлана-чөйрөгө жана коомго терс таасирин азайтууга жардам берет.

Ошондуктан, Кыргызстанда стратегиялык экологиялык баалоону ишке ашыруу экологиялык башкарууну жакшыртуунун, туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуунун жана келечектеги муундардын кызыкчылыктарын коргоонун маанилүү куралы болуп саналат.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап, төмөндөгүдөй жыйынтык чыгаруу зарыл. Экологиялык укук бузуулардын алдын алуу деп социалдык, укуктук, уюштуруучулук, маалыматтык мүнөздөгү гана эмес, ошондой эле экономикалык жана техникалык мүнөздөгү иш-чаралардын комплекси катары түшүнүү керек б.а экологиялык укук бузууларды жасоого көмөктөшүүчү

себептерди жана шарттарды аныктоого жана жоюуга багытталган. Экологиялык укук бузуулардын алдын алуу боюнча субъекттердин чөйрөсүнө Кыргыз Республикасынын соту сыяктуу маанилүү жана беделдүү мамлекеттик органды кошууну ж.б.

Бул үчүн тиешелүү ченемдик укуктук базаны даярдоо менен мамлекеттик ички реалдуулукта региондук өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен Кыргыз Республикасынын субъекттеринин долбоорлоруна жана экологиялык стандарттарына комплекстүү стратегиялык экологиялык баа берүү практикасын киргизүү зарыл деп эсептөөгө болот. Айлана-чөйрөнү коргоонун эффективдүү болушу үчүн экологиялык мониторингди жүзөгө ашыруучу кызмат адамдарына укук бузуучуларды мыйзамдуу жоопкерчиликке тартуу боюнча ыйгарым укуктарды берүү зарыл.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Алымкулов М.С., Алымкулова А.С. Общая экология. Учебное пособие. Бишкек 2012.
- 2.Бринчук М. М. Принципы экологического права. М., 2013.
- 3.Волков Г.А. О методологии природоресурсных отраслей права // Экологическое право, 2018.
- 4.Зайков Ф.А Экологическое право Учебное пособие. Бишкек 1998.
- 5.Круглов В. В. Правовые основы охраны окружающей среды в промышленности. Екатеринбург, 1995.
- 6.Лунев А. Е. Природа, право, управление. М., 1981.
- 7.Сивушин Л.Н. Экологическое право Кыргызстана. Бишкек 2005.

Мамашарип кызы Б., ага окутуучу
ОшМУ
Төлөгөн уулу Т., ага окутуучу,
ОшМУ

НИКЕ КЕЛИШИМИНИН УКУКТУК АСПЕКТИЛЕРИ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасынын мурда колдонуудагы нике-үйбүлө мыйзамдары боюнча жубайлардын мүлктүк мамилелери мыйзам менен гана жөнгө салынган, жубайлардын башка макулдашуулары мыйзамдарда орун алган эмес.

Жубайлардын мүлкүнүн келишимдик режими институту КР үй-бүлө укугунун жаңы институту болуп саналат. Ал жубайларга нике келишиминде өздөрүнүн мүлктүк мамилелеринин (укуктарынын жана милдеттеринин) мазмунун өз алдынча аныктоого укук берет. "Нике келишими" түшүнүгү Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдарында салыштырмалуу жакында эле пайда болгон. 30-август 2003 - жылы Кыргыз Республикасынын үй-бүлө кодекси күчүнө кирген. Анын курамына кирген "жубайлардын мүлкүнүн келишимдик режими" 9-главасы нике келишими жөнүндө түшүнүк берет жана аны түзүүнүн жана бузуунун шарттарын аныктайт, ошондой эле ушул келишим менен жөнгө салынуучу укуктук мамилелердин тизмесин берет.

Ачкыч сөздөр: республика, келишим, нике, жөнгө салуу, жубайлар, мыйзам, институт, үй-бүлө, кодекс, макулдашуу, мүлк, мамилелер, укук жөндөмдүүлүк, аракет жөндөмдүүлүк, конституция, жарандык укук, эркиндик ж.б.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ БРАЧНОГО ДОГОВОРА

Аннотация

В настоящей статье отмечается, что по ранее действовавшему брачно-семейному законодательству Кыргызской Республики имущественные отношения супругов регулировались только законом, иные соглашения супругов в законодательстве не содержались.

Институт договорного режима имущества супругов является новым институтом семейного права в КР. Он дает супругам право самостоятельно определять содержание своих имущественных отношений (прав и обязанностей) в брачном договоре. Понятие "брачный договор" появилось в национальном законодательстве Кыргызской Республики сравнительно недавно. 30 августа 2003 года вступил в силу Семейный кодекс Кыргызской Республики. Глава 90 "договорный режим имущества супругов", входящая в его состав, дает представление о брачном договоре и определяет условия его заключения и расторжения, а также дает перечень правоотношений, регулируемых настоящим договором.

Ключевые слова: республика, договор, брак, регулирование, супружеская пара, закон, институт, семья, кодекс, соглашение, собственность, отношения, правоспособность, действие способность, конституция, гражданское право, свобода и т. д.

LEGAL ASPECTS OF THE MARRIAGE CONTRACT

Annotation

This article notes that according to the previously valid marriage and family legislation of the Kyrgyz Republic, the property relations of the spouses were regulated only by law, other agreements of the spouses were not contained in the legislation.

The Institute of Contractual Regime of Marital Property is a new institute of family law in the Kyrgyz Republic. It gives the spouses the right to independently determine the content of their property relations (rights and obligations) in the marriage contract. The concept of a "prenuptial agreement" has appeared in Kyrgyz legislation relatively recently. On August 30, 2003, the Family Code of the Kyrgyz Republic entered into force. Chapter 9 "contractual regime of marital property", which is part of it, gives an idea of the marriage contract and defines the conditions for its conclusion and termination, as well as gives a list of legal relations regulated by this agreement.

Key words: republic, contract, marriage, regulation, married couple, law, institution, family, code, agreement, property, relations, legal capacity, action ability, constitution, civil law, freedom, etc.

Нике мамилелерин жөнгө салуунун укуктук комплекси бир нече негизги документтерден турат. Биздин мыйзамда үй-бүлөлүк укукка көп көңүл бурулганы бекеринен эмес.

КР ҮКнын 43-беренесине ылайык никеге туруп жаткан адамдардын никедеги жана аны бузган учурда жубайлардын мүлктүк укуктарын жана милдеттерин аныктаган макулдашуусу нике келишими деп таанылат.

Белгилүү болгондой, социалдык мамлекеттин эң маанилүү критерийи аталыкты, энеликти, балалыкты, коргоо ошондой эле, үй-бүлөгө жардам берүү жана коргоо болуп саналат.

Буга байланыштуу айрым бөлүктөрдө үй-бүлөлүк мыйзамдарды жөнгө салуучу эки документти белгилөөгө болот. Бул, биринчи кезекте, эл аралык пакт 16.12.1966 "жарандык жана саясий укуктар жөнүндө". Атап айтканда, Пакттын 23-беренеси "үй-бүлө коомдун табигый жана негизги уюткусу болуп саналат жана коом менен мамлекет тарабынан корголууга укуктуу. Нике курагына жеткен эркектер менен аялдар никеге туруу укугу жана үй-бүлө куруу укугу деп таанылат. Никеге тургандардын эркин жана толук макулдугусуз эч кандай нике түзүлбөйт. Ушул Келишимге катышкан мамлекеттер никеде турганда жана нике бузулганда жубайлардын никеге турууга карата укуктары менен милдеттеринин теңдигин камсыз кылуу үчүн тиешелүү чараларды көрүүгө тийиш. Нике бузулган учурда бардык балдарды зарыл коргоо каралууга тийиш".

Экинчи олуттуу документ, ошондой эле жарым-жартылай кол коюучу өлкөлөрдүн үй-бүлөлүк мыйзамдарын аныктаган 1966-жылдын 16-декабрындагы "экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө" эл аралык пакт болуп саналат. Пактка катышкан мамлекеттер төмөнкүлөрдү тааный тургандыгын моюнга алат: "коомдун табигый жана негизги уюткусу болуп саналган үй-бүлөгө мүмкүн болушунча кеңири коргоо жана жардам берилиши керек, айрыкча аны түзүүдө жана азырынча өз алдынча эмес балдарга жана аларды тарбиялоого кам көрүү анын жоопкерчилигинде турат. Нике никеге тургандардын эркин макулдугу менен түзүлүшү керек.

Атайын коргоо энелерге төрөткө чейинки жана төрөттөн кийинки акылга сыярлык мезгил ичинде берилиши керек. Бул мезгилде иштеген энелерге акы төлөнүүчү өргүү же социалдык камсыздандыруу боюнча жетиштүү жөлөкпулдар менен өргүү берилиши керек".

Мындан тышкары, 11-беренедө ар бир адамдын өзү жана анын үй-бүлөсү үчүн жетиштүү тамак-аш, кийим-кече жана турак-жай менен жетиштүү жашоо

деңгээлине жана жашоо шартын үзгүлтүксүз жакшыртууга болгон укугу таанылат. Катышуучу-мамлекеттер бул жагынан эркин макулдукка негизделген эл аралык кызматташтыктын маанилүүлүгүн таанып, бул укукту жүзөгө ашырууну камсыз кылуу үчүн тиешелүү чараларды көрүшөт.

Үй-бүлө мыйзамдары Кодекстен жана ага ылайык кабыл алынуучу башка мыйзамдардан (мындан ары-мыйзамдар) турат.

КР ҮКнын, башка мыйзамдардын, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарынын негизинде жана аларды аткаруу максатында КР ҮКде, башка мыйзамдарда, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарында түздөн-түз каралган учурларда ченемдик укуктук актыларды кабыл алууга укуктуу.

Үй-бүлө кодекси үй-бүлө мыйзамдары никеге туруунун, никени токтотуунун жана аны жараксыз деп табуунун шарттарын жана тартибин белгилейт, үйбүлө мүчөлөрүнүн: жубайлардын, ата-энелердин жана балдардын (асырап алуучулардын жана асырап алынгандардын) ортосундагы, ал эми үйбүлө мыйзамдарында каралган учурларда жана чектерде башка туугандар менен башка адамдардын ортосундагы жеке мүлктүк эмес жана мүлктүк мамилелерди жөнгө салат, ошондой эле ата-энесинин камкордугусуз калган балдарды үйбүлөгө жайгаштыруунун формаларын жана тартибин аныктайт.

Жубайлардын мүлкүнүн келишимдик режиминин негизи болуп ар бир адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин мамлекеттик таанууну жарыялаган КР

Конституциясынын 23-беренеси кызмат кылат. Аларды жүзөгө ашыруунун бирден-бир шарты болуп башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин бузууга жол берилбестиги эсептелет.

Жубайлардын мүлкүнүн келишимдик режими КР ҮК 9-главасы менен жөнгө салынат, анын ченемдери Кыргыз үй-бүлө мыйзамдары үчүн жаңы болуп саналат. Нике келишиминин мыйзамдуу аныктамасы КР ҮК 43-беренесинде берилген. Бул никеге туруучу адамдардын макулдашуусу, жубайлардын никедеги жана (же) ал бузулган учурда мүлктүк укуктарын жана милдеттерин аныктайт.

Буга чейин нике келишимин түзүү мүмкүнчүлүгү КР Жарандык кодексинин 275-беренесинин 1-пунктунда каралган, анда "эгерде алардын ортосундагы келишимде бул мүлктүн башка режими белгиленбесе, нике учурунда жубайлардын тапкан мүлкү алардын биргелешкен менчиги болуп саналат"деп жазылган. Ошентип, жубайлардын мүлккө болгон мамилесин императивдик жөнгө салуу оң мааниге алмаштырылды жана жубайлар өзүлөрүнүн мүлкүнүн укуктук режимин орнотууга мүмкүнчүлүк алышты.

Бирок, КРнын Үй-бүлө кодекси кабыл алынганга чейин нике келишимин түзүү өтө кыйын болгон, анткени КРнын Жарандык кодексинде анын мазмунун, аны түзүү, бузуу тартибин жана башка маанилүү жагдайларды жөнгө салуучу ченемдер болгон эмес. Жубайлар келишимдер жөнүндө жарандык мыйзамдардын жалпы ченемдерин гана жетекчиликке алышкан, бул башка келишимдерге салыштырмалуу нике келишиминин олуттуу өзгөчөлүгүн эске

алганда, жетишсиз болгон (КР Жарандык кодексинин 1 жана 2-п. 275-беренелери).

Үй-бүлөлүк укуктун ченемдери бул мамилелерди кеңири регламенттейт, ошону менен:

нике келишиминин укуктук мүнөзү; анын корутундусунун формасы; нике келишиминин мазмуну; аны өзгөртүү, бузуу, жараксыз деп табуу негиздери.

КР Жарандык кодексинин 381-беренесинин 1-пунктуна ылайык, келишим катары жарандык укуктарды жана милдеттерди белгилөө, өзгөртүү же токтотуу жөнүндө эки же бир нече адамдын макулдашуусу таанылат. Жалпысынан алганда, мындай аныктама нике келишимине да тиешелүү. Бирок, албетте, бул келишимдин өзгөчөлүгү да бар, анткени бул, КР ҮК 43-беренесине ылайык, макулдашуу:

никеге туруп жаткандардын, же никеге туруп жаткандардын;

жубайлардын мүлктүк мамилелерин гана белгилөөчү — алардын мүлктүк укуктары

жана милдеттери; нике бузулган учурда жубайлардын мүлктүк укуктарын жана милдеттерин аныктоо.

Нике келишиминин негизги укуктук максаты-жубайлардын мүлкүнүн укуктук режимин жана алардын башка мүлктүк мамилелерин келечектеги мезгилге карата аныктоо. Өзүнүн укуктук табияты боюнча, нике келишими-бул субъекттин курамына, предметине, түзүлгөн убактысына жана келишимдин мазмунуна тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар жарандык-укуктук келишим. Ошондуктан нике келишимине КР Үй-бүлө кодексинин ченемдеринен тышкары КР Жарандык кодексинин келишимдер жөнүндөгү жалпы жоболору да колдонулушу мүмкүн. Биринчиден, нике келишими бүтүмдөрдүн жарактуулугунун жалпы шарттарына жооп бериши керек:

-ал Мыйзамдын талаптарына жооп бериши керек;

-нике келишиминин тараптары нике келишимин түзүүгө аракетке жөндөмдүү болушу керек;

-тараптардын эрки алардын эркине дал келиши керек;

-мыйзам тарабынан талап кылынган нике келишиминин формасы сакталышы керек.

Мындан тышкары, нике келишимин өзгөртүү, бузуу жана жараксыз деп таануу КР ҮК ченемдери менен, ошондой эле КРнын Жарандык кодексинин ченемдери менен белгиленген негиздер боюнча жана тартипте жүргүзүлөт.

Нике келишиминин өзгөчөлүгү анын комплекстүү мүнөзү болуп саналат, ал жубайлардын мүлкүнүн укуктук режимин түзүүгө же өзгөртүүгө гана эмес, жоболорду камтышы мүмкүн, бирок ошондой эле жубайлардын бири-бирин багууга каражат берүү маселелерин да жөнгө салат.

Демек, "никеге чейинки келишим" деген аталыштын өзү эле анын маңызын аныктайт. Ошону менен бирге келишимдин никенин бар экендигинин фактысына (же аны мыйзамда белгиленген тартипте жол-жоболоштуруу ниетине) түздөн-түз көз карандылыгы, мындай келишимди нике курагына чейин никеге туруп жаткан (же кирген) тараптар, ошондой эле өзгөчө жагдайларды

эске алуу менен өзгөчө түрдө никеге турууга мурда да уруксат берилген тараптар да түзө алат дегенди билдирет. Бул келечектеги жубайлардын чыныгы ниети маанилүү эмес. Бирок, эгерде алар иш жүзүндө үй-бүлө куруу каалоосу менен байланышпаса, анда келечекте сот тарабынан мындай нике жараксыз деп табылганда КР ҮКнын 31-беренесинин 4-пункту колдонулат.

Нике келишими никеге чейин же андан кийин каалаган убакта түзүлүшү мүмкүн. Эгерде келишим никени каттоого чейин түзүлгөн болсо, анда ал никени каттоодон эрте эмес күчүнө кирет (КР ҮК 44-бер. 1-п.). Эгерде нике келишими никени каттоого чейин түзүлсө, мындай нике келишими кийинкиге калтыруу шарты менен шарттуу бүтүм болуп саналат. Ал үйлөнгөндөн баштап гана күчүнө кирет. Себеби, нике келишими жубайлар гана боло турган субъекттердин атайын курамын камтыйт, демек, эгер нике түзүлбөсө, анда атайын субъекттин мыйзамдарынын талабы аткарылбайт.

Нике келишиминин субъекттери, анын аныктамасына жараша, жубайлар жана никеге турган адамдар болушу мүмкүн. Ошентип, нике келишимин түзүү жөндөмдүүлүгү нике жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу, демек, нике курагына жеткен жарамдуу жарандар нике келишимин түзө алышат. Кыргыз Республикасында жаңы өзгөртүүлөр боюнча он жети жаш нике курагы белгиленген (КР ҮК 14-бер.1-п.), жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын уруксатын алуу менен нике курагына жеткенге чейин никеге турууга болот.

Келишимдин субъекттик курамына карата өзгөчө талаптар аны иш жүзүндөгү жубайлардын ортосунда түзүүгө мүмкүндүк бербейт. Жарандык-укуктук келишимдин эркиндик принцибине ылайык, иш жүзүндөгү жубайлар сатылып алынган мүлккө өзүнчө же үлүштүк менчик режимин орнотуу, ошондой эле өз ара милдеттенме мамилелерин жөнгө салуу жөнүндө келишим түзө алышат. Бирок, бул сөздүн так маанисинде нике келишими болбойт. Мындай келишим жарандык укуктун жалпы жоболоруна баш ийиши керек. Ошону менен бирге, орус окумуштуусу М. В. Антокольскаянын пикири боюнча, ага карата мыйзамга окшоштуруу боюнча нике келишими жөнүндө ченемдер колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, автор чыныгы никелердин кеңири жайылышына байланыштуу, мындай жубайларга нике келишимин түзүүгө, анын ичинде алардын мүлкүнө жалпы биргелешкен менчик режимин жайылтуу шарты менен түздөн-түз уруксат берүү максатка ылайыктуу деп эсептейт.

Мындай учурда никеге туруп жаткан жашы жете элек жарандар өздөрүнүн мыйзамдуу өкүлдөрүнүн - ата-энелеринин, асырап алуучулардын, көзөмөлчүлөрдүн жазуу жүзүндөгү макулдугу менен никеге турууну мамлекеттик каттоого чейин нике келишимин түзө алышат. Сот тарабынан аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген адам тарабынан нике келишимин түзүү үчүн анын көзөмөлчүсүнүн макулдугу талап кылынат (КР ЖКнин 65-беренесинин 1-пункту). Эмансипацияланган жашы жете элек жарандар нике келишимин өз алдынча түзүүгө укуктуу: анткени алар эмансипация учурунан баштап толук аракетке жөндөмдүү болуп калышат.

Адабияттарда нике катталганга чейин түзүлгөн нике келишими кийинкиге калтыруу шарты менен шарттуу бүтүм экени белгиленет⁵. Эгерде тараптар

укуктардын жана милдеттердин келип чыгышы анын келери же келери белгисиз болгон жагдайларга жараша коюлса, бүтүм кийинкиге калтыруу шарты менен жасалган болуп эсептелет (КР Жарандык кодексинин 173-беренесинин 1-пункту). Төрт өзгөчөлүк кийинкиге калтыруу менен мүнөздөлөт:

- бүтүмдө көрсөтүлгөн жагдай бүтүм жасалган учурда жок, ал келечекте гана болушу мүмкүн;
- бул жагдайда сөзсүз келиши керек эмес;
- келишимде көрсөтүлгөн жагдайдын келип чыгуу ыктымалдыгы бар;
- кийинкиге калтыруучу шарт бүтүмдүн кошумча шарты болуп саналат, тараптардын эркине көз каранды элементи болуп саналат, б. а. мындай түрдөгү бүтүм мындай шарттарсыз да жасалышы мүмкүн.

КР ҮК 3-главасынын ченемдеринин маанисине таянсак, ЖААК органдарына арыз бергенден кийин никеге туруучу деп эсептелсе болот, анткени мындай ниети бар, бирок тиешелүү арыз бербеген (жашы жете элек) адамдар гана КР ҮК 13-беренесинде "никеге турууну каалагандар" катары аныкталат.

Бир караганда, бул маселени тактоо принципалдуу мааниге ээ эместей сезилиши мүмкүн, анткени эгерде келишим никеге катталганга чейин түзүлсө, ал мамлекеттик каттоодон өткөндөн кийин гана күчүнө кирет (КР ҮК 44-ст.1-п.). Ошондуктан, эгерде нотариус ЖААК органына арыз бербеген адамдардын макулдашуусун күбөлөндүрсө, анда ал укуктук кесепеттерге алып келбейт. Бирок, келишимдин предмети жөнүндө суроого тереңирээк мамиле төмөнкү тыянакка алып келет.

Эгерде КР ҮК 44-беренесинин ченеми нике келишимин түзүүнү каалаган бардык адамдарга, анын ичинде учурда никени каттоого ниети жокторго жайылтылса, анда бул укуктук белгисиздикти жаратат: келишим мыйзамдуу күчүнө кирбей туруп канчага чейин жашай алат? Милдеттенме Мыйзамынын жалпы жоболору бул суроого жооп бербейт. Бул бир нече жылга созулушу мүмкүн эмес деп божомолдоого болот. Ушуга байланыштуу никени каттоо жөнүндө арыз бербеген адамдар (эгерде ал нотариалдык жактан күбөлөндүрүлгөн болсо да), эгерде нике келечекте катталбаса, укуктук кесепеттерге алып келбеген жана алып келиши мүмкүн болбогон арзыбаган бүтүм (субъекттик курамдын кемчилиги менен) менен түзүлгөн келишим. Никеге туруп жаткан, никени каттоодон баш тарткан адамдардын ортосундагы келишимдин колдонуу мөөнөтүндө укуктук белгисиздикке жол бербөө үчүн, бул келишимди токтотуу катары кароо керектигин белгилей кетүү керек. Негизи нике келишими түзүлгөндөн кийин катталбаган никенин кесепеттери тууралуу да ушундай эле пикирди А.Г. Масевич билдирген, ал бул учурда келишим жокко чыгарылып жатат деп эсептейт.

Нике келишимин аткаруу аракетке жөндөмдүүлүгүнө карабастан жубайлар тарабынан жүзөгө ашырылышы мүмкүн (эгерде келишимдин кайсы бир пункттарын аткаруу жубайлардан юридикалык актыларды жасоону талап кылбаса). Бирок, нике келишимин түзүү үчүн жубайлар аракетке жөндөмдүү болушу керек. Эгерде жубайлардын бири аракетке жөндөмсүз болсо, нике келишимин анын атынан камкорчу түзө алат. КРнын Жарандык кодексинин 65-

беренеси боюнча аракетке жөндөмдүүлүктүн чектелиши нике келишимин түзүүгө да таасирин тийгизет, анткени аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген адам майда-барат тиричилик бүтүмдөрүн жасоого гана укуктуу. Демек, бул учурда нике келишимин түзүү үчүн ишенимдүү адамдын макулдугу керек.

Никени жараксыз деп табуу нике келишимин автоматтык түрдө жараксыз деп табууга алып келет. Никенин болушу, белгиленгендей, нике келишиминин зарыл элементи болуп саналат, ошондуктан нике жараксыз деп табылса, башкача айтканда, нике түзүлгөн учурдан тартып жокко чыгарылса, нике түзүлгөн учурдан тартып юридикалык күчүн жоготот. Бул эрежеден четтетүү ак ниеттүү жубайынын кызыкчылыгында гана каралган.

Нике келишими аны түзгөн адамдар катталган никеде турат деп болжолдойт, буга байланыштуу аны чыныгы жубайлар түзө алабы деген суроо туулат. Албетте, алардын келишими сөздүн так маанисинде нике келишими болбойт, анткени мыйзамдар чыныгы никеге укуктук маани бербейт. Бирок, жарандык мыйзамдар келишимдердин толук тизмесин билбегендиктен, иш жүзүндөгү жубайлар негизинен мүлктүк мамилелерди жөнгө салууга багытталган келишимдерди түзө алышат. Эгерде мындай келишимдер мыйзамдын талаптарына жооп берсе, алар жарактуу деп таанылышы керек.

Бирок КРнын Жарандык кодексинин 266-беренесинин 3-пунктуна ылайык жалпы биргелешкен менчик мыйзамдын күчү менен гана пайда болот, демек, келишимдин күчү менен пайда болушу мүмкүн эмес. Демек, чыныгы жубайлар өз келишими менен чыныгы никеде алынган мүлккө жалпы биргелешкен менчик режимин орното алышпайт. Бирок, фактылык никелердин кыйла кеңири таралгандыгына байланыштуу, фактылык жубайларга нике келишимин түзүүгө түздөн-түз уруксат берүү, анын ичинде алардын мүлкүнө жубайлардын жалпы биргелешкен менчик режимин жайылтуу шарты менен уруксат берүү максатка ылайыктуу болмок.

Нике келишими үйлөнгөндөн кийин же үйлөнгөндөн көп жылдар өткөндөн кийин болобу, эч кандай мааниге ээ эмес. Эң негизгиси, ал нике бар кезде болот. Үй-бүлөлүк мамилелердин узактыгы, адатта, нике келишиминин мазмунуна таасирин тийгизет. Эгерде ал никеге чейин же каттоодон өткөндөн көп өтпөй түзүлгөн болсо, анда жубайлардын мүлктүк укуктарынын жана милдеттеринин көлөмү жалпысынан анчалык деле чоң эмес. Тараптардын бардык умтулуулары көбүнчө келечекке багытталган. Эгерде никеге тургандар (же алардын бири) кымбат баалуу кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктүн ээси болсо, өзгөчө учур болуп саналат. Бул жарандардын категориясы, адатта, мисалы, жоюу, ишкананы кайра уюштуруу, банкроттук жана башка жагдайлар, ошондой эле алардын биринин өлүмү сыяктуу Жубайлардын материалдык жактан камсыз кылуу таасир этиши мүмкүн кандай кызыкдар болуп саналат. Ушуга байланыштуу, нике келишимине байланыштуу ҮКнин эрежелери Жарандык кодексин мураскордун укуктары (жана милдеттери) жөнүндөгү жоболоруна карама-каршы келиши мүмкүн эмес экендигин баса белгилөө керек.

КР Жарандык кодексинин 393-беренесинин 1-пунктуна ылайык келишим "эгерде тараптардын ортосунда тийиштүү учурларда талап кылынган формада

келишимдин бардык олуттуу шарттары боюнча макулдашууга жетишилсе, түзүлгөн болуп эсептелет. Келишимдин предмети жөнүндө шарттар, мыйзамда же башка укуктук актыларда ушул түрдөгү келишимдер үчүн маанилүү же зарыл деп аталган шарттар, ошондой эле тараптардын биринин арызы боюнча макулдашууга жетишилүүгө тийиш болгон шарттар олуттуу болуп саналат".

Ушуга негизденип, никеге турууну мамлекеттик каттоо мыйзамдын тикелей көрсөтмөсүнөн улам нике келишиминин олуттуу шарты катары таанылышы керек. Жогоруда баяндалгандарга байланыштуу, КР ҮК 44-беренесинин редакциясы анча жакшы эмес, анткени бул берененин 1-пунктунда кеп нике келишиминин шарттарын түзүү жөнүндө эмес, макулдашуу жөнүндө болуп жатат.

Ошондуктан КР ҮК 44-беренесинин төмөнкү редакциясы сунушталат:
"Нике келишиминин формасы".

1.Нике келишими жазуу жүзүндө түзүлөт жана нотариалдык жактан ырасталууга тийиш.

2.Нике келишими никеге туруу мамлекеттик каттоодон өткөн күндөн тартып түзүлдү деп эсептелет.

Мындай редакциядан нике келишиминин субъекттери жубайлар гана болушу мүмкүн деген так тыянак чыгат, бул чындыгында чындыкка дал келет жана азыркы учурда, анткени юридикалык күчкө ээ болбогон нике келишиминин субъекттери жөнүндө айтуу кыйын.

Жубайлардын жеке укуктарынын ажыратылбастыгы, аларды камсыз кылууда оордук борборун адеп-ахлактык мүнөздөгү ченемдерге которуу жарым-жартылай эмне үчүн нике келишиминин мазмуну жубайлардын материалдык мүнөздөгү укуктары жана милдеттери гана болушу мүмкүн экенин түшүндүрөт. Мындан тышкары, акча эквиваленти бар жубайлардын укуктары мыйзам ченемдери менен жөнгө салынат.

Үй-бүлө укугунун ченемдери келишимдик мамилелерди кеңири деталдаштырып, төмөнкүлөрдү аныктайт: нике келишиминин укуктук мүнөзүн; аны түзүүнүн формасын; нике келишиминин мазмунун; аны өзгөртүүнүн, бузуунун, жараксыз деп табуунун негиздерин.

Колдонуудагы мыйзамдарда диспозитивдүү ченемдерде белгиленген мыйзамдуу Үй-бүлөлүк мүлк режими камтылгандыгын белгилей кетүү керек. Бул режим жубайлардын мүлктүк мамилелерине, эгерде жубайлар аны нике келишими аркылуу өзгөртүүнү каалабаса гана колдонулат.

Адабияттар:

Ченемдик актылар:

1.Кыргыз Республикасынын Конституциясы, (5 май 2021-жыл № 59 мыйзам редакциясына ылайык), [Электрондук ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

2.Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө Кодекси Бишкек. 30-август 2003-жыл. [Электрондук ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

3.Кыргыз Республикасынын Жарандык Кодекси 1-бөлүм, (3 апрель 2023-жыл № 78 мыйзам редакциясына ылайык), [Электрондук ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

4.Жарандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пакт. Нью-Йорк, 16-декабрь 1966жыл [Электрондук ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

5.Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө" эл аралык пакт Нью-Йорк, 16-декабрь 1966-жыл [Электрондук ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

Негизги адабияттар:

1.Муратова С.А. Семейное право: Учебник. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. - С. 121., С.122.

2.Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2006. - С. 168-169., С.167, С. 157.

*Аттокурова М.У., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Улан уулу А., PhD, доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЗАМАНБАП КООМДО ЖАРАНДЫК УКУКТУК БҮТҮМДӨРДҮН ОРДУ: АЛАРДЫН ОҢ ЖАНА ТЕРС КӨРҮНҮЧТӨРҮ

Аннотация

Макалa жарандык-укуктук бүтүмдөрдүн бир түрү болуп саналган келишимдердин маңызын жана мазмунун изилдейт, алар өзүнүн түр түзүүчү белгилерине ээ, тактап айтканда предметтик курамында индивидуалдык (экиден кем эмес). Жарандык-укуктук бүтүмдөрдүн оң жагы каралат, алар азыркы коомдо келишимдер (контракттар) Кыргызстанда коомдун жана экономиканын көптөгөн тармактарында колдонулуучу документтердин түз маанисинде эң кеңири тобу болуп эсептелерин жетекчиликке алышат. Бүгүнкү күндө келишимдер эч кандай документация системасына кирбейт, бул келишимдердин өзгөчөлүктөрүн заманбап коомдогу экономикалык жана башка мамилелердин бардык түрлөрүн түзгөн документтер катары түшүндүрөт.

Ачкыч сөздөр: жарандык-укуктук бүтүм, жарандар-ишкерлер, келишим, укуктук мамилелердин субъекти, юридикалык прецедент, юридикалык жактар, юридикалык факт.

МЕСТО ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ СДЕЛОК В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ПОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ИХ СТОРОНЫ

Аннотация

В статье исследованы сущность и содержание договоров которые представляют собой вид гражданско-правовых сделок, имеющие собственные видообразующие признаки, а именно индивидуальность в субъектном составе (не наименее двух сторон). Рассмотрена положительная сторона гражданско-правовых сделок, которые в современном обществе ориентируются тем, что договоры (контракты) считаются буквально самой широкой группой документов, применяющейся во множества областях жизни общества и хозяйства в Кыргызстане. Сегодня договоры не входят ни в одну из систем документации, что объясняет о специфике договоров как документов, оформляющих всевозможные хозяйственные и иные отношения в современном обществе.

Ключевые слова: гражданско-правовая сделка, договор, юридический прецедент, субъект правоотношения, юридический факт, юридические лица, граждане-предприниматели.

THE PLACE OF CIVIL TRANSACTIONS IN MODERN SOCIETY: THEIR POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS

Annotation

The article explores the essence and content of contracts that are a type of civil law transactions that have their own species-forming features, namely, individuality in the subject composition (at least two parties). The positive side of civil law transactions is considered, which in modern society are guided by the fact that agreements (contracts) are considered literally the widest group of documents used in many areas of society and economy in Kyrgyzstan. Today, contracts are not included in any of the documentation systems, which explains the specifics of contracts as documents that draw up all sorts of economic and other relations in modern society.

Key words: civil law transaction, contract, legal precedent, subject of legal relationship, legal fact, legal entities, citizens-entrepreneurs.

Рыноктук мамилелерге өтүү коомдун социалдык-экономикалык турмушунда түп-тамырынан бери өзгөрүүнү пайда кылды, бул коомдук мамилелерди жөнгө салуунун заманбап укуктук механизмдерин жигердүү пайдаланууну талап кылган мүлк жүгүртүүдөгү жаңы көрүнүштөрдүн жана ошол эле учурда мүлк обороту туруктуулугун камсыз кылуу маселесин пайда болушуна алып келди.

Жарандык укукта бир катар илимий басылмалар бүтүмдөр теориясынын айрым маселелерине арналган, бирок азыркы учурда бүтүмдөрдү укуктук жөнгө салууда көптөгөн жаңылыктар пайда болду, бул институтка теориялык талдоо жүргүзүүнү талап кылат.

Бүтүмдөрдүн социалдык-экономикалык мааниси алардын рыноктук мамилелер системасындагы ролу, маңызы жана өзгөчө укуктук касиеттери менен аныкталат. Жарандык укуктун көз карашынан алганда, мүлктүн жүгүртүүсү ар кандай бүтүмдөрдү жасоо катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Бул соода, транспорт, камсыздандыруу, банк жана алмашуу операциялары ж.б. жөнүндө сөз болуп жатканына карабастан, ишкердикке тиешелүү. Бүтүм мыйзамдары социалдык-экономикалык мамилелерди укуктук жөнгө салуунун негизги куралы болуп саналат.

Ар кандай келишим бүтүм катары каралып келген. Бирок ал бүтүмдүн курамын юридикалык факт катары айырмалоо үчүн укуктук мамилелер катары (укуктук мамилелердин субъектиси, анын сапаттары жана жөндөмдүүлүгү), укуктук мамилелердин объектиси (милдеттүү адамдардын жүрүм-туруму, материалдык дүйнөнүн субъектиси болуусу керек), укуктук мамилелердин мазмуну (бүтүмдүн келип чыгышы багытталган юридикалык кесепеттер же укуктар жана милдеттер), укуктук мамилелердин пайда болушунун негизи болот.

Азыркы учурда жарандык укукка мүнөздүү болгон келишимдин ролунун жогорулашына карай тенденция акыркы жылдарда улам өсүп жаткан масштабда жана өнүккөн мамлекеттерде байкала баштады. Бул тенденция биринчи кезекте жеке менчикти таануу жана аны акырындык менен экономикадагы башкаруучу бийиктиктерди ээлөө, экономикалык чөйрөнү мамлекеттик жөнгө салуунун маанилүү чектерге чейин тарашы, подрядчыларды тандоо эркиндигин орнотуу менен байланышкан.

Кыргыз Республикасынын жаңы Жарандык кодекси (мындан ары – КРнын ЖКсы) «келишимдердин эркиндигин» гана белгилебестен, аны ишке ашыруу үчүн зарыл кепилдиктерди да түзгөн.

КРнын ЖКнын сөзмө-сөз бүтүндөй тексти келишимдерди жөнгө салуу маселесин көтөрөт. Бизде жөндөмдүү резиденттер, же юридикалык жактар, же ишкер статусуна ээ болгон жарандар-ишкерлер келишимдик мамилелерди түзүшөт. Келишим Жарандык укуктун алдыңкы булактарынын бири болуп эсептелет.

Бүтүмдөр аркылуу көз карандысыз жана юридикалык жактан бирдей субъекттер өз ара укуктарды жана милдеттерди, башкача айтканда, жүрүм-турум

эркиндигинин мыйзамдуу чегин аныкташат. Бүтүмдөрдү түзүү менен мүлктүк жүгүртүүнүн катышуучулары субъективдүү жарандык укуктарды ишке ашырышат, өздөрүнө таандык болгон социалдык-экономикалык пайданы тескешет, мурда башкаларга таандык болгон пайдаларды алышат. Бүтүмдөрдүн натыйжасында жарандык жүгүртүү субъекттеринин айрым керектөөлөрү канааттандырылат.

Бул макаланын актуалдуулугу келишимдер коомдун жана экономиканын көптөгөн тармактарында колдонулуучу документтердин түздөн-түз маанисинде алсак эң кеңири топ катары карала тургандыгы менен негизделет. Бул ар кандай экономикалык жана башка мамилелерди түзүүчү документтер катары келишимдердин өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кылат. Учурда мамлекеттик жана мамлекеттик эмес мекемелердин саны көп болуп турганда келишимдик иштер өзгөчө өнүгүү жолуна түштү. Натыйжада, аларды даярдоо жана долбоорлоо эрежелерине көңүл буруу керек.

Жарандык укукта келишимдерди системалаштыруунун ар кандай ыкмаларын мүнөздөөгө жана аны чечүүнүн жана токтотуунун жол-жоболоруна негизги басым жасалат, анткени жарандык укуктун калыптанышынын азыркы этабында келишимдерди системалаштыруу маселеси келип чыгышы мүмкүн. алардын уламдан-улам жаңы формалары практикада кездешет.

Азыркы коомдо “келишим” термини жарандык укукта ар кандай мааниде колдонулат. Келишим боюнча алар милдеттенменин негизин түзүүчү юридикалык прецедентти, шарттуу милдеттенменин өзүн, ошондой эле укук мамилелерин бекитүү иши тиркелген документти билишет.

Бул макалада биз милдеттенмелердин укуктук мамилелеринин негизин түзгөн юридикалык прецедент катары келишим жөнүндө сөз болот. Бул жагынан алганда, келишим эки же андан көп адамдардын жарандык укуктарды жана милдеттерди белгилөөгө, өзгөртүүгө же токтотууга макулдугу болуп саналат.

Келишим бүтүмдөрдүн эң белгилүү түрү болуп калат. Өзгөчө бир нече бир тараптуу бүтүмдөрдүн келишимдердин санына эч кандай тиешеси жок. Жарандык укукта кездешүүчү бүтүмдөрдүн негизги жыйындысы келишимдер болуп саналат. Ушуга ылайык келишимде бардыгы үчүн топтолгон бүтүмдөрдүн эрежелери колдонулат. Келишимдерге эки тараптуу жана көп тараптуу бүтүмдөр боюнча эрежелер колдонулат. Эгерде келишимдер жөнүндө биргелешкен эрежелерде жана келишимдердин айрым түрлөрү боюнча эрежелерде башкача каралбаса, милдеттенмелер боюнча биргелешкен жоболор келишимден келип чыккан милдеттенмелер үчүн колдонулат.

Ар кандай бүтүм сыяктуу эле, келишим эркин актысы болот. Бирок, бул ыктыярдуу аракеттин өзүнүн өзгөчө өзгөчөлүктөрү бар. Ал эки же андан көп адамдардын өзүнчө эрктүү иш-аракеттерин эмес, алардын биргелешкен эркин билдирген бүтүндөй эркин билдирүүсүн билдирет. Бул жалпы эркин келишимде калыптанышы жана бекитилиши үчүн ал кандайдыр бир тышкы таасирлерден эркин болушу керек.

Келишимдин эркиндиги жарандык укуктун субъекттери тарабынан келишим түзүү же түзбөөнү эркин чече ала тургандыгын билдирет (КРнын

ЖКсы (I бөлүк), 382-берене «Келишим эркиндиги»). [1] Реалдуу убакытта келишим түзүү милдеттенмеси мыйзам тарабынан эске алынган учурлар анчалык көп эмес. Көпчүлүк учурларда, мындай келишимдерди түзүү, мындай келишимди түзүүгө милдеттүү адам сыяктуу эле, бүткүл коомдун кызыкчылыктарына жооп берген учурда болот.

Келишимдин эрки келишимдин түрүн тандоодо жарандык жүгүртүүнүн катышуучуларынын эркиндигин билдирет. КРнын ЖКне ылайык (I бөлүк) 3-пт. 382 "Келишим түзүү эркиндиги" тараптардын мыйзамда же башка ченемдик укуктук актыларда (аралаш келишим) алдын ала белгиленген ар кандай келишимдердин элементтерин камтыган келишим түзүүгө мүмкүнчүлүгү бар.

Аралаш келишим боюнча тараптардын мамилелерине, эгерде тараптардын макулдашуусунан же аралаш келишимдин маңызынан башкасы келип чыкпаса, тиешелүү бөлүктөрүндө элементтери аралаш келишимде камтылган келишимдер боюнча критерийлер колдонулат. [2]

Социалдык-экономикалык жүгүртүүнүн өз ара байланышынын товардык-финансылык мүнөзү продукцияны ишке ашыруу аны түзүү үчүн коомдук маанилүү чыгымдарды ишке ашырууга тийиш экендигин билдирет.

Бул чыгымдар, өз кезегинде, рынок менен сунуштун ортосундагы коомдогу учурдагы пропорцияга мониторинг жүргүзүү менен аныкталат.

Суроо менен сунушту оптималдуу эсепке алуу, алардын негизинде товарларды чыгарууга коомдук маанилүү чыгымдарды аныктоо чыгаруучу менен сатып алуучунун ортосунда жетишилген макулдашуунун натыйжасында гана ишке ашырылышы мумкун. Мындай келишимдин формасы товар өндүрүүчү менен сатып алуучунун биргелешкен эркиндигинин көрүнүшү катары келишим болуп саналат.

Келишим эң оригиналдуу юридикалык каражаттардын бири болуп саналат, анын алкагында кайсы бир тараптын кызыкчылыгы, негизинен, экинчи тараптын кызыкчылыгын канааттандыруу менен гана канааттандырылышы мүмкүн. Бул келишимди түзүүгө жана аны талаптагыдай аткарууга тараптардын жалпы кызыкчылыгын пайда кылат.

Демек, бул социалдык-экономикалык айланууда мындай уюшкандыкты, тартипти жана бекемдикти кепилдей ала турган тараптардын өз ара мотивациясына негизделген келишим болуп саналат, ага эч катуу административдик-укуктук каражаттарды колдонуу менен жетишуу мумкун эмес.

Келишим түзүү жана пайдалануу ортосундагы байланыштын кыйла натыйжалуу жана ийкемдүү каражаты болуп саналат, муктаждыкты изилдөө жана аларга өнүгүү тараптан дароо жооп берүү. Ушундан улам дал ушул келишимдик-укуктук форма суроо-талап менен сунуштун ортосундагы маанилүү балансты кепилдей алат, рынокту сатып алуучуга керектүү товарлар менен толтурууга жөндөмдүү.

Келишим социалдык-экономикалык жүгүртүүнүн катышуучуларына ашыкча же керексиз материалдык баалуулуктарды ээликтен ажыратууга,

алмашууга алардын эквиваленттүү валюталык эквивалентин же натуралай формада керектүү материалдык пайдаларды алууга жардам берет.

Келишимдин жардамы менен жарандар эмгек акы, ишкердиктен түшкөн пайда жана башка пайда түрүндөгү валюталык каражаттарды өз каалоосу боюнча жумшашат, аларга жеке материалдык жана маданий керектөөлөрүн канааттандырууга даяр баалуулуктарды алышат.

Келишим социалдык-экономикалык жүгүртүүнүн катышуучуларынын керектөөлөрү өзгөргөн учурда өндүрүлгөн жана бөлүштүрүлгөн материалдык байлыктарды эффективдүү алмашууга кепилдик берет. Натыйжада, келишим коомдо иштеп жаткан материалдык баалуулуктарды алардын ээлери (башка мүлктүк укуктардын ээлери) гана эмес, ошондой эле белгилүү бир материалга муктаж болгон социалдык-экономикалык жүгүртүүнүн башка мүчөлөрүнө да пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Келишимдин ушул жана башка дээрлик бардык сапаттары рынок экономикасына өтүүнүн жүрүшүндө анын ролун күчөтүү жана колдонуу чөйрөсүнүн кеңейиши сөссүз аныкталат.

Ошону менен бирге келишимдин чыныгы баа жеткис сапаттары ал түзүлгөндө ар кандай келишим үчүн маанилүү болгон тараптардын ыктыяры кепилдикке алынганда гана сакталат.

«Келишим эркиндиги» деген сөз айкашы түз мааниде кабыл алынбашы керек, анткени келишимде эркиндикке ээ болуу мүмкүнчүлүгү жок. Акыркысы чындыгында тигил же бул субъект тарабынан анын эрк укугунун көрүнүшү ыктымалдыгын билдирет.

Жарандардын, юридикалык жактардын, ошондой эле жарандык укуктун башка жактарынын келишим түзүүгө карата эркиндиги, биринчи кезекте, алардын ар кандай түрдөгү келишимдик мамилелерге кирүү же андан баш тартуу укугун билдирет. Ошол эле учурда, кийинки контрагенттин укук предметин аныктоодо тоскоолдуктардын мүмкүн эместиги жөнүндө сөз кылууга болот.

АДАБИЯТТАР ЖАНА ЧЕНЕМДИК УКУКТУК АКТЫЛАР:

1.Гражданский кодекс Кыргызской Республики (I часть) от 8 мая 1996 г., №15, Б.

2.Гражданский кодекс Кыргызской Республики (II часть) от 8 мая 1996 г., №15, Б.

3.Коментарий к Гражданскому кодексу Кыргызской Республики, (1-22-главы).

4.Арабаев Ч.И., Абакирова А.М. Государственно-правовое регулирование миграционных процессов. Б., 2004;

5.Ибраимов Р.Т. Гражданское право Кыргызской Республики. Общ. Часть. Учебное пособие в схемах и определениях 2010, Б.

Жаасынбек кызы А., ю.и.к., ага окутуучу
ОшМУ
Саймидинов С.Б., окутуучу,
ОшМУ

ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕК БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛОО МЕНЕН БАЙЛАНЫШКАН ТАЛАШ-ТАРТЫШТАРДЫН УКУКТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Макалада балдарды тарбиялоого байланыштуу талаш-тартыштардын укуктук өзгөчөлүктөрү белгиленген. Авторлор белгилегендей, эреже катары- бул талаш-тартыштар башаламан, карама-каршылыктуу жана бардык көз караштардан кыйын. Эгерде үй-бүлө балага болгон өз милдеттерин б.а. тарбиялоо, өстүрүү, сүйлөшүү, байланыш, билим берүү, функцияларын аткара албаса анда балдар менен ата-эненин ортосунда көйгөйлөр, түшүнбөстүктөр, талаш-тартыштар пайда болот.

Анткени бала узак убакытка кам көрүүгө муктаж, бул адатта үй-бүлөдө жана эн негизгиси ата-энелер тарабынан жүргүзүлүүгө тийиш. Үй бүлөдө бала өнүгөт, үйрөтүлөт, билимдүү жана көзкарандысыз жашоого даярдануусу керек. Үй бүлөдө анын инсандыгы түзүлөт.

Үй бүлө баланын табигый чөйрөсү катары мүнөздөлөт. Балдар үчүн өзгөчө баалуулук- бул үй бүлө мүчөлөрү менен болгон мамилелер жана эн негизгиси, ата-энелер менен болгон мамилелер, алардын индивидуалдуулугу, сүйүү жана камкордуктун молдугу.

Негизги сөздөр: ата-энелер, үй бүлө, тарбия, билим берүү, бала, мамиле, байланыш, жашы жете элек.

ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СПОРОВ, СВЯЗАННЫХ С ВОСПИТАНИЕМ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ДЕТЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются правовые особенности споров, связанных с воспитанием детей. Как отмечают авторы, эти споры запутанны, противоречивы и сложны со всех точек зрения. Если семья не выполняет свои обязанности по отношению к ребенку, не выполняют функции воспитания, развития, общения, связь с ребенком, то в в таких случаях во многом приводит к проблемам, недоразумениям и ссорам между детьми и родителями.

Ведь ребенок нуждается в длительном уходе, который обычно приходится осуществлять в семье и самое главное, со стороны родителей. В семье ребенку необходимо развиваться, учиться, получать образование и готовиться к самостоятельной жизни. В семье формируется его личность.

Семья характеризуется как естественная среда обитания ребенка. Отношения с членами семьи и, самое главное, отношения с родителями, их индивидуальность, любви и заботы представляют особую ценность для детей.

Ключевые слова: родители, семья, воспитание, образование, ребенок, взаимоотношения, связь, несовершеннолетний.

LEGAL FEATURES OF DISPUTES RELATED TO THE UPBRINGING OF CHILDREN

Annotation

The article describes the legal features of disputes related to the upbringing of children. As the authors note, as a rule, these controversies are confusing, contradictory and complex from all points of view. If the family fulfills its duties to the child, then the inability to perform the functions of upbringing, upbringing, communication, communication, upbringing leads to problems, misunderstandings and quarrels between children and parents.

After all, the child needs long-term care, which usually has to be carried out in the family and, most importantly, by the parents. In the family, the child needs to develop, learn, be educated and prepare for an independent life. His personality is formed in the family.

The family is characterized as the natural habitat of the child. The relationship with family members and, most importantly, the relationship with parents, their individuality, abundance of love and care are of particular value for children.

Keywords: parents, family, upbringing, education, child, relationship, connection, minor.

Бүгүнкү күндө ата-эне менен баланын ортосундагы укуктук мамилелер мамлекет жана коом тарабынан олуттуу өзгөрүлүп, үй бүлөдө толук кандуу адамдык инсанды тарбиялоо көйгөйүн чечүү үчүн жаңы ыкмаларды иштеп чыгууну талап кылат. Бул ата-энелердин гана кызыкчылыктары баланын билим алуу укугунда ишке ашып, камтылгандыгына байланыштуу. Анда коомдук кызыкчылык да чагылдырылган. Балдарды окутуу мамлекет тарабынан жалпы улуттук стратегиялык артыкчылык катары каралат, бул жарандык коомдун жана жалпы мамлекеттин аракеттерин бекемдөөнү талап кылат. Үй бүлөдө жана коомдо ата-энелик укукту жогорулатуу бүгүнкү күндө мамлекеттин үй бүлөлүк саясатынын артыкчылыктуу багыттарынын бири катары аныкталат. Анткени, мамлекет негизинен конституциялык укук катары ата-энелерге баласын чоңойтууга артыкчылык берет, бул башка ата-энелик укуктар сыяктуу. Жашы жете элек балдарды тарбиялоо үчүн мыйзам ата-энелерге ишеним артырат.

Анткени, ата-эне менен баланын ортосундагы укуктук мамилелер мамлекет жана коом тарабынан олуттуу өзгөртүлүп, үй бүлөдө толук кандуу адамдык инсанды тарбиялоо көйгөйүн чечүү үчүн жаңы ыкмаларды иштеп чыгууну талап кылат.

Бул ата-энелердин гана кызыкчылыктары баланын билим алуу укугунда ишке ашып, камтылгандыгына байланыштуу. Анда коомдук кызыкчылык да чагылдырылган.

Балдарды тарбиялоо мамлекет тарабынан улуттук стратегиялык артыкчылык катары каралат, бул жарандык коомдун жана мамлекеттин аракеттерин бекемдөөнү талап кылат. Үй бүлөдө жана коомдо ата-энелик укукту жогорулатуу бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик үй бүлөлүк саясатынын артыкчылыктуу багыттарынын бири катары аныкталат.

Демек, билим берүү мамилелеринин мазмуну тиешелүү үй-бүлөлүк укуктардын ээлеринин "каалоосу боюнча" эмес, мыйзамда каралган балдарды милдеттүү тарбиялоонун негизинде аныкталат.

Мамлекет ата-энелерге баласын чоңойтууга артыкчылык берет, бул, башка ата-энелик укуктар сыяктуу эле, негизинен конституциялык укук. Ата-энелерге таянуу, билим берүү.

Ата-энелердин балдарын башка адамдарга караганда тарбиялоодогу артыкчылыгын колдоо максатында, баланын укуктары жөнүндө БУУнун

Конвенциясынын 5-беренесинде каралган б.а. ата-энелердин жоопкерчилигин, укуктарын жана милдеттерин тийиштүү түрдө урматтоого багытталган.

Баланы тарбиялоо мыйзам боюнча, бул ар бир ата-эненин түздөн-түз жоопкерчилиги. Эгерде ата-эне тарбия ишин өз мойнуна алса анда жооп талашсыз. Экинчи жагынан, балдар тарбияланбаса, алар кандайдыр бир жол менен өздөрүн көтөрүшөт, бирок ар бир муун өткөн сайын деңгээли төмөндөйт. Табият балага жаратылышты берет, тарбия баланы адам кылат. Тарбия баланы маданиятка таанытат, элдин чөйрөсүнө кирүүгө мүмкүнчүлүк берет, туура тарбия балада өзүнө жана адамдарга болгон сый-урматты, кайраттуулукту жана чыгармачылдыкты калыптандырып, анын ден соолугуна, бактылуу болушуна өбөлгө түзө алат.

Тарбия процесси – бул баланын ата-энеси менен жана жашоодогу башка чоңдор менен баарлашуусунда болуп жаткан нерсе, ал дайыма болуп турушу керек. Ал эми туура эмес тарбия баланын кайраттуулугун, жашоого болгон кызыгуусун өлтүрүп, жаман адаттарды сиңирип, өзүмчүлдүккө, кылмыш жолуна жол бериши мүмкүн.

Белгилей кетчү жагдайлар,

-ата-эненин сүйүүсү, көңүл буруусу жана колдоосу туура тарбиянын негизи болуп саналат;

-эрежелерди жана чек араларды белгилөө тартипти өнүктүрүүнүн зарыл шарты болуп саналат;

-рааттуулук жана баланын инсандыгын урматтоо анын өзүнө болгон ишениминин ачкычы;

-көйгөйлөрдү чечүү жана оор кырдаалдарда жардам берүү ар бир ата-эненин милдети;

-оң үлгү жана туура баалуулуктар баланын инсандыгын калыптандыруунун негизи болуп саналат.

Маданиятсыз ата-энелер жана алардын ата-энелик көйгөйлөрү, б.а. башка адамдарды алдап, калп айтып, туугандарынын, кошуналарынын жана досторунун алдында эки жүздүүлүк көрсөткөн адепсиз ата-энелер бар. Балдар бардык иш-аракеттерди кайталайт, ошол эле жол менен көрүшөт жана иш-аракет кылышат. Бала ата-энеден калп айтууга, алдоого, жаман жана татыксыз жүрүм-турумга үйрөнүшөт. Мындай билим жакшы нерсеге алып келбейт, балдар урматталбай, сүйүлбөй калат, атүгүл четке кагылат. Мындай балдар татыктуу өспөйт, алар ар дайым баарына канааттанбайт жана өздөрүн эмес, айланасындагы жаман дүйнөнү күнөөлөшөт.

Тубаса кылмышкерди К.Ломбросо патологиялык мүнөздөмөлөргө ээ жашыруун психопат катары аныктаган: өкүнүү жана өкүнүүнүн жоктугу, цинизм, чыккынчылык, курулай убаракерчилик, өч алуу, мыкаачылык, жалкоолук, оргияларды сүйүү жана кумар оюндары ж.б.

Э.Кречмердин типологиясын колдонуу кылмыштуу жүрүм-турумдун түрү менен дене түзүлүшүнүн ортосунда байланыш бар экендигин көрсөттү: бандиттер көбүнчө спорттук мүнөзгө ээ, уурулар өнүкпөгөн, бузулган

дегенерацияланган, эвнухтардын дене түзүлүшүнө ээ жана кылмышкерлердин арасында жалпы калкка мүнөздүү болгондон көп чоочун адамдар бар.

Белгилей кетчүү жагдай психогенетикалык изилдөөлөр боюнча балдардын антисоциалдуулукка болгон тенденция тукум кууп өтөрүн көрсөттү (мисалы, агрессиянын өбөлгөлөрүнүн арасында алкогольдук ичимдиктерге жана башка стимулятордук дары-дармектерге, гиперактивдүүлүккө жана жүрүм-турумдун жогорку импульсивдүүлүгү бар экендиги далилдейт).

Демек, ата-энелер биринчиден, өспүрүмдүн антисоциалдык топторго кирип кетүүсүнүн алдын алуу үчүн ар кандай ийримдерге жана секцияларга баруу, башкача айтканда, баланын бош убактысын туура уюштуруу экендигин түшүнүшү керек. Көчөгө эмес, секцияга барганда. Бекеринен: «Бош акыл – шайтанга кудай» деп айтылган эмес.

Бирок эң негизгиси үй-бүлөдө ишенимди, түшүнүүнү бала кезинен тарбиялоо зарыл. Бала ата-энесине чын жүрөктөн ишениши керек. Алар өздөрүнө жетишпеген нерсени түшүнүү үчүн жаман чөйрөдөн издейт.

Колдонулган адабияттар:

- 1.М. И. Кондакова. Семейное воспитание : словарь / М. : Педагогика, 1972
- 2.Нечаева А. М. Семейное право: актуальные проблемы теории и практики.
- 3.Нечаева А. М. Семейное право : учебное пособие для бакалавров. 5-е изд., перераб. и доп. М. : Юрайт, 2012.
- 4.Семейное право : практикум: учебное пособие / В.Н. Годунов [и др.]; под ред. В.Н. Годунова, М.П. Короткевич. – Минск 2020.
- 5.Семейное право : электронный учебно-методический комплекс для специальностей: 1-24 01 02 «Правоведение», 1-24 01 03 «Экономическое право», 1-23 01 06 «Политология (по направлениям)» / М. П. Короткевич, Т. М. Русенчик, В. В Шилко ; БГУ,– Минск : БГУ, 2021.
- 6.Ч.Ломброзо “Человек преступный” Москва Издательство Алгоритм, 2018.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS:

Омурзаков С.А., Омошев Т.Т. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ЭКОНОМИКАСЫНЫН АБАЛЫ ЖАНА КАРЖЫЛОО БУЛАКТАРЫ.....	3
Мамытов Т. Т., Атакелдиев М. З. ЭМГЕК РЫНОГУ, АНЫН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	9
Кокуева Э.С., Орозмаматова Д.О. АДАМ КАПИТАЛЫ: ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА СТРУКТУРАСЫ.....	14
Жолдошбаев А.А., Жоробаев Н.А. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА САНАРИПТИК СОМДУ ЖАНА АЛТЫН СОМДУ КОЛДОНУУ КЕЛЕЧЕГИ ЖӨНҮНДӨ.....	20
Кокуева Э.С., Орозмаматова Д.О. АДАМ КАПИТАЛЫ ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ КАТЕГОРИЯСЫ КАТАРЫ.....	27
Шарипбекова А.Б., Жолдошбаев А.А. УЧУРДАГЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕКТЕГИ САЛЫК ЖААТЫНДАГЫ ДЕМИЛГЕЛЕР: МИНИ- МАЛДЫК КОРПОРАТИВДИК САЛЫК ЖАНА КРИПТО АКЧАГА САЛЫК САЛУУ.....	35
Жолдошбаев А.А., Жоробаев Н.А. КЫРГЫЗСТАНДЫН БРИКСке КИРҮҮ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК КЕЛЕЧЕГИ.....	40
Жолдошбаев Д.А. КОЛЛЕЖДДИН ОКУУЧУЛАРЫНДА ДЕВИАНТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМДУ КАЛЫПТАНДЫРУУДА ИНСАНДЫК ДЕТЕРМИНАНТТАР.....	47
Жолдошбаев Д.А. ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕВИАНТТУУ ЖҮРҮМ-ЖҮРҮМҮН АЛДЫН АЛУУ: АДАБИЯТТАРГА ОБЗОР.....	56
Айтбаева Ж.С., Маматиса кызы А. ЭВОЛЮЦИЯ ОТНОШЕНИЙ ВЛАСТИ И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	64
Турсунбай кызы Г. ӨСПҮРҮМДӨРДҮН КЫЛМЫШТУУЛУГУНУН СЕБЕПТЕРИ.....	71
Мамыркулова Д.Р., Бостанова У.А. ВЛИЯНИЕ РЫНОЧНОЙ КОНЪЮНКТУРЫ НА РАЗВИТИЕ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА.....	77
Айтбаева Ж.С., Абдикалил кызы А. ЭЛ АРАЛЫК УКУКТУН ПРИНЦИПТЕРИН ИШКЕ АШЫРУУНУН КӨЙГӨЙҮ.....	82
Акжолтоева Э. КОМПОНЕНТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ К ШКОЛЕ.....	87
Ковальчук В.В. МОТИВАЦИОННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕУСПЕВАЮЩИХ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ.....	93
Истамкулов Ж.И. ЭКОЛОГИЯЛЫК УКУК БУЗУУЛАРДЫН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АЛДЫН АЛУУ ЧАРАЛАРЫ.....	101
Мамашарип кызы Б., Төлөгөн уулу Т. НИКЕ КЕЛИШИМИНИН УКУКТУК АСПЕКТИЛЕРИ.....	106
Аттокурова М.У., Улан уулу А. ЗАМАНБАП КООМДО ЖАРАНДЫК УКУКТУК БҮТҮМДӨРДҮН ОРДУ: АЛАРДЫН ОҢ ЖАНА ТЕРС КӨРҮНҮЧТӨРҮ.....	115
Жаасынбек кызы А., Саймидинов С.Б. ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕК БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛОО МЕНЕН БАЙЛАНЫШКАН ТАЛАШ- ТАРТЫШТАРДЫН УКУКТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	120

Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова 2024 №3
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21х297 Объем 12,25 п.л. 1/16 Тираж 150 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП «Газибаев Х.Б.»
г.Жалал-Абад, ул.Токтогула, 20-3